

ISSN 2227-2631

DOI 10.12954/2227-2631-2019-1-40

ЛІНГВІСТИКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

№ 1 (40)

2019

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (40)

Старобільськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2019

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть бути опубліковані результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

Глуховцева Катерина Дмитрівна, доктор філологічних наук, професор
Кизилова Віталіна Володимирівна, доктор філологічних наук, професор (заступник
головного редактора)

Наукова рада

Аркушин Григорій Левкович, доктор філологічних наук, професор
Гороф’янюк Інна Валентинівна, кандидат філологічних наук, доцент
Двуличанська Олена Аркадіївна, кандидат філологічних наук, доцент
Зелінська Оксана Юрійвна, доктор філологічних наук, доцент
Ігнатєва Світлана Євгенівна, кандидат філологічних наук, професор
Лещинська Ольга Олексіївна, доктор філологічних наук, професор (Білорусь)
Мех Наталія Олександрівна, доктор філологічних наук, професор
Нелюба Анатолій Миколайович, доктор філологічних наук, професор
Савельєва Наталія Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент
Церцвадзе Мзія Гіглаївна, доктор філології, професор (Грузія)

Редакційна рада

Волошинова Марина Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент (технічний
редактор)
Лєснова Валентина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент
(відповідальний секретар)
Ніколасенко Ірина Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
(протокол № 11 від 31 травня 2019 р.)*

ЗМІСТ

Діалектологія

1. **Волошинова Марина.** Оновлення предметної лексики українських східнословобожанських говірок (на прикладі лексико-семантичної групи „Назви посуду для пиття”)..... 4
2. **Глуховцева Катерина.** Національно-культурні особливості мовного образу людини в автобіографічних розповідях діалектоносіїв Слобожанщини..... 14
3. **Дружук Ірина.** До питання про явище $a < e$ (* e , * b) у волинсько-поліських говірках..... 26
4. **Юсікова Олена.** Особливості творення агентивів із семантикою збірності в говірках Закарпаття..... 35

Етнолінгвістика

5. **Плечко Антоніна.** Поліські легенди про Всесвітній потоп..... 46

Фразеологія

6. **Доброльожа Галина.** Етноконцепт *ЯЙЦЕ* в ареальній фразеологічній традиції (на матеріалі фразеології Середнього Полісся)..... 55
7. **Ляшчынская Вольга.** Символіка нажа і яе адлюстраванне ў фразеалагізмах беларускай мовы з кампанентам *нож*..... 62

Текст. Дискурс

8. **Бехта Іван.** *Думка у думці* як ендофазна форма мовлення в художній проекції персонажного дискурсу..... 73
9. **Мельник Світлана, Сікорська Вікторія.** Коментар до статті в мережевому виданні як специфічний мовленнєвий жанр (за матеріалами сучасного українського жіночого інтернет-глянцю „Коліжанка”)..... 85
10. **Найрулін Анатолій.** Етикетні формули в епістолярію Ольги Кобилянської як вияв прагмалінгвального (конотативного) компонента..... 97

Методика навчання мови в закладах вищої освіти

11. **Антонян Ірина, Попович Наталія.** Використання інтерактивних методів навчання при викладанні іноземних мов у закладах вищої освіти 108

Відомості про авторів 118

ДИАЛЕКТОЛОГІЯ

**ООНОВЛЕННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК**

(на прикладі лексико-семантичної групи „Назви посуду для пиття”)
doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-4-14

Марина Волошинова,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української філології та загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
<https://orcid.org/0000-0001-7247-5222>*

У статті представлено аналіз динамічних процесів, що відбуваються в лексико-семантичній групі „Назви посуду для пиття” в межах українських східнослобожанських говірок. Територію Східної Слобожанщини вважають новоствореним діалектним масивом, який становить значний науковий інтерес, тому всебічне фіксування живого діалектного мовлення, комплексний аналіз його особливостей залишається актуальним завданням українського мовознавства.

З метою виявлення змін в окресленій групі лексики застосовано метод порівняльно-історичного аналізу – номени, що функціонують у східнослобожанському мовному континуумі на сучасному етапі, зіставлено з давніми етнографічними розвідками та лексикографічними джерелами. Це дало можливість простежити просторову поведінку маніфестантів на двох часових зрізах – синхронійному та діахронійному.

Під час дослідження встановлено кількісний склад зафіксованих лексичних одиниць, їхню структуру, здійснено лексико-семантичний аналіз, проведено паралелі з іншими говірками української мови. З’ясовано, що оновлення лексики східнослобожанських говірок відбувається під впливом дії інтралінгвальних чинників, що позначено розширенням семантичної структури лексем, активним функціонуванням фонетичних, акцентологічних і граматичних варіантів лексем, наявністю назв, утворених від однієї основи за допомогою різних формантів, запозиченнями з російської та інших мов. Вплив екстралінгвальних чинників пов’язаний з еволюційними змінами сільського побуту, необхідністю появи нових предметів, що відповідають сучасним умовам господарювання й вимагають нових назв. Цей чинник є визначальним і для зворотного процесу – вилучення застарілих реалій домашнього вжитку з використання та поступового переходу найменувань цих реалій до пасивного словникового запасу.

Ключові слова: номен, говірки, оновлення, розширення семантики, східнослобожанські говірки.

The article presents the analysis of the dynamic processes that occur in the lexico-semantic group „The Names of Drinking Vessels” in the Ukrainian Eastern Slobodian dialects.

To identify the changes in the delineated group of vocabulary the method of comparative historical analysis has been applied – the nomens that operate in the Eastern Slobodian language continuum at the present stage have been compared with the ancient ethnographic researches and lexicographical sources. It made it possible to trace the spatial behavior of the demonstrators on two time samples – synchronous and diachronic ones.

The quantitative composition of the fixed lexical units and their structure has been established, the lexical and semantic analysis and the parallels with the other dialects of the Ukrainian language have been made in the study. It has been found out that the renovation of the vocabulary of the Eastern Slobodian dialects is influenced by the intralinguistic factors that are indicated by the extension of the semantic structure of the lexemes, the active functioning of phonetic, accentological and grammatical lexems variants, the presence of the names derived from the same word stem with different formants, borrowings from the Russian and other languages. The influence extralinguistic factors is connected with the evolutionary changes of rural life, the necessity in new items that meet the current conditions of husbandary that require new names. This factor is also determinating for the reverse process – the removal of outdated realities of household use and the gradual transition of the names of these realities to a passive vocabulary.

Key words: nomen, dialects, renovation, extension of semantics, Eastern Slobodian dialects.

Вступ. Дослідження діалектної лексики української мови має тривалу історію, але найбільше воно активізувалося в другій половині ХХ ст., коли з’явилося чимало мовознавчих праць, присвячених загальним питанням української діалектної лексики та її окремим тематичним і лексико-семантичним групам. Емпіричною базою цих досліджень слугував матеріал, записаний у різних регіонах України (Г. Аркушин, П. Гриценко, Й. Дзендзелівський, В. Мойсієнко, В. Німчук, М. Никончук, А. Поповський, В. Чабаненко та ін.). Східнословобожанські говірки вивчали на різних мовних рівнях, зокрема й на лексичному. Безперечно цінним є дослідження території так званого „Старобільського діалектного клину”, здійснене на матеріалі записів діалектного мовлення Б. Шарпилом (Шарпило, 1960). У дисертації вченого проаналізовано найважливіші фонетичні й морфологічні особливості говірок Старобільщини, які постали внаслідок міждіалектних взаємодій, спричинених нерівномірністю заселення цієї території мешканцями з Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини. Б. Шарпило зокрема зауважував, що в процесі взаємодії з російськими говорами українські східнословобожанські говірки зазнали значних змін і в лексичному фонді, зберігши при цьому основні елементи звукової системи та граматичної будови (Там само, с. 22).

Мета статті – дослідити динамічні зрушення в лексиці, що належить до лексико-семантичної групи (далі ЛСГ) „Назви посуду для пиття” на прикладі говірок Східної Слобожанщини. Актуальність розвідки зумовлено потребою комплексного вивчення назв їжі, посуду й кухонного начиння в українських східнослобожанських говірках як окремих складників предметно-побутової лексики української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заслугує на увагу ґрунтовний опис назв їжі та кухонного начиння в українських карпатських говорах, представлений Е. Гоцою (Гоца, 2010), де зокрема докладно проаналізовано й назви посуду для пиття: здійснено лексико-етимологічний аналіз виявлених номенів, з’ясовано співвіднесеність досліджуваних говорів з українською літературною мовою та з говорами інших діалектних континуумів, подано ареалогічний аналіз лексики.

Неабиякий науковий інтерес становить дисертація В. Різник (Різник, 2016), у якій джерельною базою дослідження став мовний матеріал, зібраний у межах надсянсько-наддністрянського суміжжя – особливій зоні функціонування мови, території, для якої характерні постійні процеси інтерференції на різних мовних рівнях (Там само, с. 13). У роботі проаналізовано семантичні зв’язки в межах тематичних груп лексики їжі та кухонного начиння; зміни в семантиці номінативних одиниць; з’ясовано основні принципи мотивації назв; виявлено міждіалектні зв’язки лексики надсянсько-наддністрянського діалектного суміжжя з лексикою інших говорів української мови; простежено географію зафіксованих мовних одиниць у межах обстеженого ареалу.

У статті Д. Ігнатенко подано лексико-семантичну характеристику найменувань начиння для вживання їжі та напоїв, зібраних на півночі Молдови в місцях компактного проживання етнічних українців (Ігнатенко, 2016). Авторка дослідила склад та семантичну структуру назв кухонного начиння в українських говірках півночі Молдови на тлі загальноукраїнського діалектного континууму й української літературної мови, схарактеризувала просторову диференціацію та варіативність лексики. Дослідження засвідчило функціонування в обстеженому ареалі компонентів різної етимології (праслов’янської, східнороманської), які зумовили наявність численних фонетичних варіантів лексем. Існування подібної варіативності, на думку дослідниці, є результатом інтерференційних процесів, характерних для полімовної території переселенських говірок (Там само, с. 86).

Методи дослідження. У якості методів дослідження обрано описовий, порівняльно-історичний, метод польового дослідження, лінгвогеографічний. Останній метод дозволяє подати ареальну характеристику східнослобожанських говірок, визначити межі поширення діалектних явищ.

Виклад основного змісту. Як відомо, в основу номінації посудних реалій може бути покладено реляційну ознаку, наприклад: за формою предмета – *ро|гач*[’], *вилошни|к*[’], за розміром/обсягом – *тр’охл’ит|роўка*,

сорокоу́ка, *ч'єтве́р'тушка*, за назвою продукту – *ву́т'атни́ц'а*, *џус'атни́ц'а*, за матеріалом виготовлення – *ч'а'вун*, *ск'л'анка*. Реляційна ознака щодо матеріалу виготовлення посуду для пиття чаю, кави, води тощо в східнословобожанських говірках утворює опозицію двох сем 'металева або череп'яна посудина з вушком, з якої п'ють чай, каву' та 'фарфорова або фаянсова посудина для пиття' (33 типи лексичних протиставлень):

ч'ашка : *к'рушка* (н. пп. 1, 10, 14, 21, 24, 26, 29, 30, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 47, 52, 61);

ч'ашка : *кухол'* (н. пп. 37, 39, 47);

ч'ашка : *кухли́к* (н. п. 57);

ч'ашка : *п'і'ала* (н. пп. 14, 61);

ч'ашка : *п'і'алка* (н. пп. 14, 55);

ч'ашки : *к'рушка* (н. п. 4);

ч'аш'ки : *к'рушка* (н. пп. 8, 26);

ч'аше"ч'ки : *к'рушка* (н. п. 25);

к'рушка : *ч'ашка* (н. пп. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 39, 42, 45, 47, 49, 50, 52, 53, 56, 58, 59, 61);

к'рушка : *ч'ашки* (н. п. 13);

к'рушка : *ч'аш'ки* (н. п. 26);

к'рушка : *кухол'* (н. пп. 2, 39, 42, 46, 47);

к'рушка : *кухли́к* (н. п. 57);

к'рушка : *ч'є'р'пак* (н. п. 20);

к'рушка : *п'і'ала* (н. пп. 14, 61);

к'рушка : *п'і'алка* (н. п. 14);

к'руш'ки : *ч'ашка* (н. п. 18);

к'рушки : *к'рушка* (н. п. 60);

ч'аше"ч'ки : *ч'ашка* (н. п. 36);

к'руже"ч'ка : *ч'ашка* (н. п. 51);

куу'шинч'іки : *ч'ашка*, *к'рушка* (н. п. 1);

кухол' : *ч'ашка*, *к'рушка* (н. п. 14);

кухли́к : *ч'ашка* (н. пп. 14, 27, 28);

кухли́ки : *ч'ашка*, *к'рушка* (н. п. 1);

ч'є'р'пак : *ч'ашка* (н. пп. 33, 42);

ч'є'р'пак : *к'рушка* (н. п. 33);

ч'є'р'пак : *кухол'* (н. п. 42);

ч'є'рпач'ок : *ч'ашка* (н. п. 3);

џлеч'ік : *ч'ашка*, *к'рушка* (н. пп. 10, 14);

џлеч'ік : *п'і'ала* (н. п. 14);

џлеч'ік : *п'і'алка* (н. п. 14);

коу'ши́к : *ч'ашка*, *к'рушка* (н. пп. 10, 56);

к'варта : *ч'ашка*, *к'рушка* (н. п. 56).

Як бачимо, у межах моделей існують словотвірні, граматичні й акцентуаційні варіанти. Серед номенів переважно загальноновживані назви. Наявні говірки, де протиставлення відсутні, семи реалізовані

однаковими номенами: ^lч'ашка (н. пп. 1, 4, 6, 7, 10, 11, 14 – 19, 21, 24, 26, 27, 29 – 31, 35, 37, 39, 40, 44, 45, 47 – 52, 55, 58, 59, 61); к'рушка (н. пп. 1, 8, 13, 14, 21, 24, 26, 29, 30, 35, 42, 43, 47, 52, 54, 56, 61), ч'аш'ки (н. п. 26). Першу сему ілюструють 17 репрезентантів, для другої виявлено 9.

Слово *кружка* має затемнену етимологію: „покрученість, кривизна” – неясне; можливо пов'язане з *круг* (ЕСУМ, т. 3, с. 114). А. Зеленько з цього приводу свого часу наголошував: „...українська літературна мова запозичила його (*слово*) з російської мови останнім часом. Надто широкому і швидкому його проникненню в говори української мови сприяла внутрішня форма слова (бути круглим, круглою)” (Зеленько, 1967, с. 154).

Лексему *ковшик* (похідне від *кови*) етимологи відносять до запозичень з литовської мови (ЕСУМ, т. 2, с. 443). Номен *піала* (*піалка*) – „невеличка чашка без ручки, поширена в Середній Азії” – через посередництво тюркських мов (узб. *пиёла*, туркм. *пыяла*, тур. *piyale*) і, можливо, таджицької (тадж. *пиёла* „тс.”) запозичений з перської (ЕСУМ, т. 4, с. 383).

В обстежених говірках поодинокі виявлено лексему *кварта*, яку як розмовну зафіксовано на позначення посуду для пиття, перше значення – ‘міра рідких і сипких тіл (звичайно трохи більша за літр)’ (СУМ, т. 4, с. 129). На думку Г. Мартинової, номен зазнав семантичної трансформації, завдяки чому постало вторинне значення: „унаслідок асоціативних відношень пересікання, перехрещення, коли частина об'єму одного слова входить в об'єм іншого. Це зумовлено предметними зв'язками того об'єкта, на який спрямоване номінативне значення слова: «одиниця виміру» – «предмет»” (Мартинова, 1999, с. 210). Етимологи виводять лексему з латинської мови, звідки через польське посередництво вона потрапила до української: лат. *quārta* „четверта частина, чверть” (ЕСУМ, т. 2, с. 414). Назва зі спільним значенням властива іншим говіркам, пор.: зх.-поліс. – *кв́арта* ‘кухоль’ (Аркушин, т. 1, с. 216), зх.-волин. – ‘кружка для пиття води’ (Корзонюк, с. 137), буков. – ‘чашка, півлітровий кухоль’ (СБГ, с. 195), бойк. – ‘кухоль для води’ (Онишкевич, т. 1, с. 344), рівн. – ‘кухоль для пиття води’ (Євтушок, с. 70).

Загальноновживану лексему *черпак* у *Словнику* за редакцією Б. Грінченка зафіксовано зі значенням ‘черпакъ на длинной палкѣ или ведро съ короткой ручкой, вверхъ стоящей, для набирания воды’ (СГ, т. 4, с. 458), отже, на сучасному зрізі спостерігаємо розширення семантики цієї назви. У межах обстежених говірок зміну семантичної структури демонструє й лексема *г'леч'ик*, пор. літературне *глек*, *г'лечик* ‘висока кругла, переважно глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині’ (СУМ, т. 2, с. 81), у *Словнику* за редакцією Б. Грінченка – *глек*, *г'лечик* ‘кувшинъ’ (СГ, т. 1, с. 288).

Назви, виявлені в східнословобожанських говірках, відомі й іншим діалектним системам: зх.-поліс. – *кру́шка* ‘кухоль’ (Аркушин, т. 1, с. 260), н.-наддніпр. – *кру́жка* ‘кухоль’ (Чабаненко, т. 2, с. 219), карпат. – *кру́шка*

‘кухоль для пиття води’ (Гоца, 2010, с. 101), полт. – *кухоль* ‘посудина для пиття води’ (Ващенко, с. 52).

У *Словнику* сему репрезентовано назвами *ча́шка*, *ча́шечка* ‘чашка’ (СГ, т. 4, с. 447), *кв́арта* ‘кварта – посуда’ (СГ, т. 2, с. 230), *кухоль*, *кухлик*, *кухличок* ‘глиняная, деревянная или металлическая кружка’ (СГ, т. 2, с. 334). Як бачимо, розширення семантичної структури демонструє тільки останній номен.

Отже, проаналізувавши дві мікропарадигми, доходимо висновку про поповнення репертуару лексем в аналізованих говірках, що свідчить про оновлення лексичного фонду. З’явився номен *крушка*, функційну активність якого спостережено для обох сем. Збільшення відбулося й за рахунок розширення семантики таких лексем, як *ч’ашка*, *ч’єрпак*, *єлеч’ик*, наявності їхніх словотвірних варіантів.

Найуживанішими для семи ‘ківш з довгою ручкою, яким набирають воду’ є номени *ч’єрпак* (40 говірок – н. пп. 1 – 3, 5, 7, 9 – 13, 18 – 22, 25, 30, 32 – 35, 38 – 49, 52 – 54, 56, 57, 59, 61), *коўши^ек* (38 говірок – н. пп. 1 – 5, 9, 11, 12, 14, 16, 18, 20 – 22, 24, 26 – 28, 32 – 34, 36 – 40, 43 – 47, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 60; у н. пп. 29, 60 – *к’іўши^ек*). Значно менш активні назви *к’ірч’ик* (н. пп. 5, 15, 16, 23, 31, 32, 37, 39), *к’іўш* (н. пп. 5, 6, 8, 13, 31, 42, 46, 50), *ч’єрпа^лч’ок* (н. пп. 7, 18, 26, 27, 29, 36, 49), *коўш* (н. пп. 2, 4, 5, 8, 46). Спорадично виявлено лексеми *к’ірець*’ (н. пп. 17, 51), *кор’ак* (н. п. 56) (див. карту № 1).

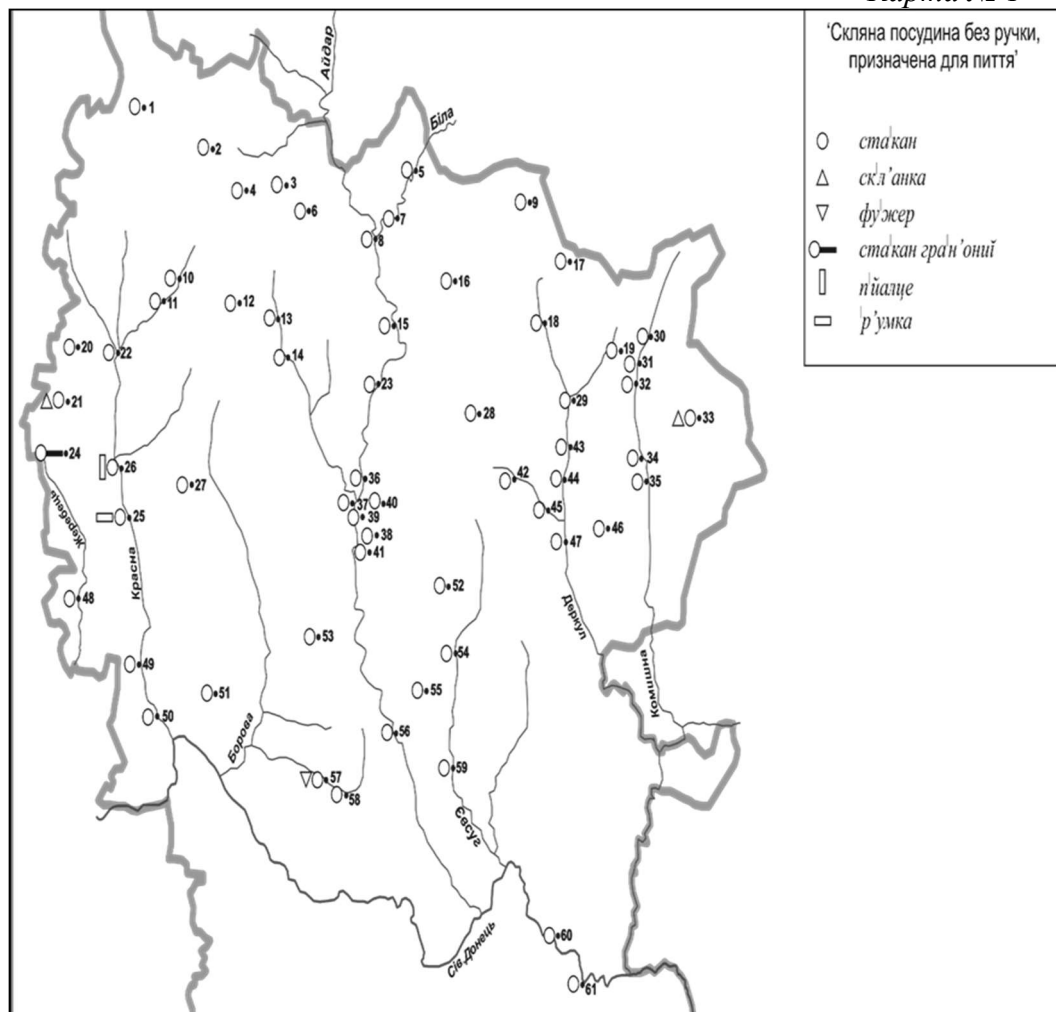
Більшість назв є загальнонародними, тому їх не можна прив’язувати до жодного діалектного континууму. Номен *к’ірч’ик*, імовірно, трансформований від літературного *кірець*: ‘металевий або дерев’яний кухоль чи ківш з держакон’ (СУМ, т. 4, с. 289).

У *Словнику* за редакцією Б. Грінченка зі спільною семантикою зафіксовано репрезентанти *черпак* ‘черпак на довгій палкѣ или ведро съ короткой ручкой, вверх стоящей, для набирания воды’ (СГ, т. 4, с. 458), *ківш*, *ківшик* ‘ковшъ, сосудъ съ рукоятью для черпанья и питья жидкостей’ (СГ, т. 2, с. 242), *кірець*=*корєць* ‘желѣзный или деревянный ковшъ’ (СГ, т. 2, с. 245, 283), *коряк* ‘ковшъ’ (СГ, т. 2, с. 289).

Отже, констатуємо збереження протягом століття давньої семантики назв, виявлених в обстежених говірках. Разом з тим кількість репрезентантів у східнословобожанському ареалі збільшилася (9 лексем проти 6, зафіксованих у *Словнику* за редакцією Б. Грінченка), зокрема й за рахунок активного функціонування в говірках таких лексем, як *коўши^ек*, *коўш*, фонетичне оформлення яких спільне з російською мовою.

Сему ‘скляна посудина без ручки, призначення для пиття’ маніфестує номен *ста^лкан* (59 говірок – н. пп. 1 – 23, 25 – 35, 37 – 61). Граматичний варіант *ста^лкани* (н. п. 36), лексеми *ск^л’анка* (н. пп. 21, 33), *фу^лжер* (н. п. 57), *п’йалце* (н. п. 25), *р’умка* (н. п. 26) та двослівний номен *ста^лкан гра^н’оний* (н. п. 24) зафіксовано спорадично.

Карта № 1

Літературне *стакан* ‘скляна посудина циліндричної форми без ручки, призначена для пиття, зберігання рідини’ (СУМ, т. 9, с. 638) – запозичення з російської мови. За свідченням етимологів, загально визнаної етимології не має (ЕСУМ, т. 5, с. 392), з подібним значенням трапляється в карпатських говорах (Гоца, 2010, с. 103). Є функційно активним у східнослов'янському континуумі унаслідок впливу російської мови. Російська лексема *р'умка* – запозичення з німецької мови: *Römer* ‘чара, склянка для вина’ походить від гол. *rómeten* ‘чара, бокал’ (ЕСУМ, т. 5, с. 141). Маніфестант *п'ялице*, імовірно, постав унаслідок переосмислення назви *п'яла*. Слово *фуґжер* у діалектне мовлення потрапило з літературної мови: ‘великий келих на високій ніжці, що використовують звичайно для шипучих вин і прохолодних напоїв’ (СУМ, т. 10, с. 649).

Номен *склянка* в межах бойківських говірок існує з кількома значеннями: ‘пляшка’, ‘склянка’, ‘графин’ (Онишкевич, т. 2, с. 224);

фонетичний варіант *скльїнка* в гуцульських говірках має значення ‘пляшка’ (Негрич, с. 158).

З виявлених в обстеженому говірковому масиві назв *Словником* за редакцією Б. Грінченка зафіксовано тільки лексему *склянка* ‘стакань’ (СГ, т. 4, с. 137). Отже, на прикладі проаналізованої семи відзначаємо в обстежених говірках динаміку в бік оновлення, яка полягає в збільшенні набору лексем на сучасному зрізі (7 номенів на сучасному етапі проти 1, виявленого в реєстрі *Словника*) за рахунок поширення російського номена *стакан*, уживаного в обстеженому ареалі, розширення семантичної структури репрезентантів *фуґжер*, *р’умка*.

Сему ‘великий келих на високій ніжці, що використовують для вина і прохолодних напоїв’ представлено в більшості східнословобожанських говірок назвами *бокал/бакал* (*бокали/бакали*) – н. пп. 1 – 4, 8, 9, 11, 13, 14 – 16, 18, 19, 21, 24, 26 – 28, 30 – 32, 37, 39 – 42, 44, 45, 47, 52, 54, 59, 60; лексемами *фуґжер* (н. пп. 3, 5, 7, 8, 11, 16, 17, 19, 21, 22, 31, 33, 34, 37, 39, 46, 49, 50, 51, 53, 57, 58, 60, 61), *келих* (н. пп. 8, 13, 34, 56, 57) і *стойаґнец*, що трапляється спорадично (н. п. 29).

Усі виявлені в східнословобожанському ареалі назви зафіксовано *Словником* української мови: *бокал* – скляна або кришталева посудина, схожа на чарку, але більша; келих (СУМ, т. 1, с. 213); *фуґжер* – великий келих на високій ніжці, що використовується звичайно для шипучих вин і прохолодних напоїв (СУМ, т. 10, с. 649); *келих* – посудина для пиття вина; кубок, бокал (СУМ, т. 4, с. 139), *стояґнець* – вид глечика (СУМ, т. 9, с. 741). Як бачимо, номен *стойаґнец* демонструє розбіжності в семантиці порівняно з літературною назвою, що є доволі поширеним явищем для говірок Східної Слобожанщини. Причиною виникнення подібних явищ учені вважають переосмислення значення лексичних одиниць (перенесення найменування з одного предмета на інший унаслідок подібності функційного призначення реалії).

Назву *бокал* запозичено з російської мови, до якої вона могла потрапити з французької або італійської: пор. фр. *bocal*, італ. *boccale* (ЕСУМ, т. 1, с. 224). Слово *келих* етимологи виводять з польської мови: п. *kielich* (ЕСУМ, т. 2, с. 421).

Лексема *фуґжер* в обстежених говірках є полісемантичною, оскільки реалізується, щоправда поодинокі, у семах ‘скляна посудина без ручки, призначена для пиття’ (н. п. 57) і ‘невеличка скляна посудина, з якої п’ють горілку та інші спиртні напої’ (н. п. 10).

Сему ‘невеличка скляна посудина, з якої п’ють горілку та інші спиртні напої’ маніфестовано на обстеженій території назвами *р’умка* (41 говірка – н. пп. 1, 2, 4, 6 – 9, 11, 13 – 17, 19 – 22, 24, 26, 27, 29 – 33, 37 – 40, 42, 45, 46, 48, 49, 52, 55, 57 – 61), *сґтонка* (21 говірка – н. пп. 1, 8, 11, 12, 16, 21, 23, 24, 28, 34, 37 – 39, 44, 46, 47, 49, 52, 53, 56, 61), лексемою *ч’арка* (15 говірок – н. пп. 4, 5, 14, 17, 18, 25, 30, 33, 37 – 39, 41, 47, 50, 52; у н. п. 51 – *ч’арки*). Демінутиви, утворені за допомогою словотвірного форманта - *очк-*, зафіксовано поодинокі: *р’умоч’ка* (н. пп. 1, 5, 8, 57; у н. пп. 3, 26, 35

– *ʁ'умоч'ки*), *с'топоч'ки* (н. пп. 3, 36, 51; у н. пп. 39, 54 – *с'топоч'ка*). Інші маніфестанти представлено спорадично: *сто^лпар'ік* (н. п. 3), *фу^лжер* (н. п. 10), *ста^лканч'ік* (н. п. 18), *нахилки* (н. п. 43).

Номен *сто́пка* „чарка” – запозичення з російської мови: рос. „маленький стакан, чарка, бокал”, очевидно, є зменшувальною формою від *стопа́* „старовинна велика посудина на вино, великий стакан з розтрубом” (ЕСУМ, т. 5, с. 427). Зменшена назва *сто^лпар'ік* теж властива російським говіркам: *стопа́рик* ‘стопка, небольшой стакан’ (СРНГ, Вып. 41, с. 231). Спорадичний номен *нахилки*, імовірно, постав з дієслів *нахиляти*, *перехиляти*, пор. літературне: *перехиля́ти* ‘нахиляти посуд, щоб вилити з нього рідину’ (СУМ, т. 6, с. 307).

В інших діалектах побутують такі назви: зх.-поліс. – *ча́рка* ‘невеличка посудина для пиття вина’ (Аркушин, т. 2, с. 246), *сто́пка* ‘склянка місткістю 100 грам’ (Аркушин, т. 2, с. 175), чорноб. – *чарка*, *чарочка* ‘скляна посудина для горілки’ (ГСМ, с. 860), укр. воронез. – *ча́рка* ‘рюмка’ (Авдеева, т. 2, с. 273).

У *Словнику* за редакцією Б. Грінченка із зафіксованих подано лише один номен – *ча́рка* ‘рюмка’ (СГ, т. 4, с. 445), що свідчить про суттєве поповнення репертуару лексем в обстеженому ареалі (на сучасному зрізі виявлено 12 репрезентантів), зокрема й за рахунок російських запозичень (*ʁ'умка*, *с'топка*), які є найуживанішими в східнословобожанських говірках.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз ЛСГ „Назви посуду для пиття” дає підстави стверджувати про оновлення лексики обстежених говірок, яке полягає в побутуванні значної кількості назв, запозичених з російської мови, розширенні семантичної структури лексем, що одночасно репрезентують кілька мікропагадигм (назви *ч'ашка*, *к'рушка*, *ʁ'умка*, *фу^лжер*, *ч'е^лпак*). Збільшення кількості лексем номінативних полів на сучасному етапі, порівняно з історичними джерелами та лексикографічними працями, відбувається також за рахунок фонетичної й акцентуаційної варіативності номенів, наявності граматичних і словотвірних варіантів. В аналізованій групі лексики оновлення відбулося й унаслідок дії екстралінгвальних чинників – лексичний фонд суттєво поповнився назвами скляного й порцелянового посуду, виготовленого фабричним способом. Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з розширенням джерельної бази, детальним описом інших ЛСГ традиційної предметної лексики з метою з'ясування причин, що зумовлюють появу динамічних процесів у лексиці.

Список обстежених населених пунктів у Луганській області

1. смт Троїцьке; 2. с. Привілля, Троїцький р-н; 3. с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н; 4. с. Солідарне, Білокуракинський р-н; 5. с. Новобіла, Новопсковський р-н; 6. с. Березівка, Новопсковський р-н; 7. с. Павленкове, Новопсковський р-н; 8. смт Білолуцьк, Новопсковський р-н; 9. с. Височинівка, Марківський р-н; 10. с. Тарасівка, Троїцький р-н; 11. с. Новочервоне, Троїцький р-н; 12. с. Попівка, Білокуракинський р-н; 13. с. Павлівка, Білокуракинський

р-н; 14. смт Білокуракине; 15. с. Осинове-1, Новопокровський р-н; 16. с. Донцівка, Новопокровський р-н; 17. с. Просяне, Марківський р-н; 18. смт Марківка; 19. с. Веселе, Марківський р-н; 20. с. Оборотнівка, Сватівський р-н; 21. с. Куземівка, Сватівський р-н; 22. с. Нижня Дуванка, Сватівський р-н; 23. с. Закотне, Новопокровський р-н; 24. с. Коломийчиха, Сватівський р-н; 25. с. Мілуватка, Сватівський р-н; 26. м. Сватове; 27. с. Петрівка, Сватівський р-н; 28. с. Караван-Солодкий, Марківський р-н; 29. с. Бондарівка, Марківський р-н; 30. с. Морозівка, Міловський р-н; 31. с. Півнівка, Міловський р-н; 32. с. Зориківка, Міловський р-н; 33. с. Великоцьк, Міловський р-н; 34. с. Стрільцівка, Міловський р-н; 35. с. Калмиківка, Міловський р-н; 36. с. Лиман, Старобільський р-н; 37. с. Підгорівка, Старобільський р-н; 38. с. Піщане, Старобільський р-н; 39. м. Старобільськ; 40. с. Чмирівка, Старобільський р-н; 41. с. Бутове, Старобільський р-н; 42. с. Литвинівка, Біловодський р-н; 43. с. Кононівка, Біловодський р-н; 44. с. Новолимарівка, Біловодський р-н; 45. с. Семикозівка, Біловодський р-н; 46. с. Плугатар, Біловодський р-н; 47. смт Біловодськ; 48. с. Макіївка, Кременський р-н; 49. с. Червонопопівка, Кременський р-н; 50. м. Кременна; 51. с. Варварівка, Кременський р-н; 52. с. Шпотине, Старобільський р-н; 53. с. Малохатка, Старобільський р-н; 54. с. Колядівка, Новоайдарський р-н; 55. с. Победа, Новоайдарський р-н; 56. смт Новоайдар; 57. с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; 58. с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н; 59. с. Дмитрівка, Новоайдарський р-н; 60. смт Станично-Луганське; 61. с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н.

Література та джерела

- Авдеева – Авдеева, М. Т. (2012). Словарь украинских говоров Воронежской области. (Т. 1 – 2). Воронеж : ИПЦ Воронеж. гос. ун-та.
- Аркушин – Аркушин, Г. Л. (2000). Словник західнополіських говірок. (Т. 1 – 2). Луцьк : Вежа.
- Ващенко – Ващенко, В. С. (1960). *Словник полтавських говорів*. Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 107 с.
- ГСМ – Бідношия, Ю. І. (2003). Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну. (Ч. 1 – 4). К. : Довіра.
- Гоца, Е. Д. (2010). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах*. Ужгород : Гражда, 360 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови (2012). 7. К. : Наук. думка.
- Євтушок – Євтушок, О. М. (1997). *Вивчення лексики говірок Рівненщини*. Рівне, 164 с.
- Зеленько, А. С. (1967). *Лексика перехідних південночернігівських і суміжних говорів* : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10661. Запоріжжя, 240 с.

- Ігнатенко, Д. (2016). Найменування начиння для вживання їжі та напоїв в українських говірках півночі Молдови. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 21. С. 83 – 87.
- Корзонюк – Корзонюк, М. М. (1987). *Матеріали до словника західноволинських говірок* (С. 62 – 267). К. : Наук. думка.
- Мартінова, Г. (1999). Структурно-семантичний аналіз назв посуду у говірках Правобережної Черкащини. *Актуальні проблеми менталінгвістики*. С. 207 – 210.
- Негрич – Негрич, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Березови*. Л., 224 с.
- Онишкевич – Онишкевич, М. Й. (1984). Словник бойківських говірок (Ч. 1 – 2). К. : Наук. думка.
- Різник, В. П. (2016). *Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя* : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Л., 370 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок (2005). Чернівці : Рута, 688 с.
- СГ – Грінченко, Б. Д. (1907 – 1909). Словарь української мови. (Т. 1 – 4). К.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров (2016). 49. М. – СПб.
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980). 1 – 11. К. : Наук. думка.
- Чабаненко – Чабаненко, В. А. (1992). Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. (Т. 1 – 4). Запоріжжя.
- Шарпило, Б. А. (1960). *Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров Восточной Слобожанщины (Старобельщины)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Киев, 24 с.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019 р.

Прийнято до друку 15.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО
ОБРАЗУ ЛЮДИНИ В АВТОБІОГРАФІЧНИХ РОЗПОВІДЯХ
ДІАЛЕКТНОСІЇВ СЛОБОЖАНЩИНИ**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-14-25

Катерина Глуховцева,

доктор філологічних наук, професор кафедри

української філології та загального мовознавства

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

<https://orcid.org/0000-0002-5581-2204>

У статті описано сталі та змінні ланки в діалектних автобіографічних розповідях, зафіксованих в українських східнослобожанських говірках, охарактеризовано національно-культурні особливості мовного образу

людини в них. Авторка до сталих ланок автобіографічної розповіді відносить відомості про сім'ю, навчання в школі, подальшу освіту, роботу. Змінними є частини, у яких респонденти вказують дату й місце їхнього народження і їхніх близьких, розповідають про історичний період, на який припало дитинство та юність.

Мовними засобами вираження змісту є форми дієслів минулого часу, окремі форми теперішнього та майбутнього, форми інфінітива, лексика на позначення спорідненості і свояцтва, назви житлових будівель, свійських тварин, страв. Розповіді містять оцінну лексику, з допомогою якої респонденти репрезентують події, указують на поведінку односельців тощо. Подекуди збережено форми пошанної множини, уживані по відношенню до старших людей (дідуся, бабусі, батьків). Таке спілкування надає висловлюванню особливої конотації.

Автобіографічні розповіді багатьох жінок насичені іменниками із зменшено-пестливими суфіксами. Респондентки номінують їхні населені пункти, хатні споруди, близьких людей, свійських тварин, страви, посуд. Це один із способів викладу думок, що становить особливий стиль спілкування, характерний для жінок старшого віку, коли оповідачка висловлює особливе ставлення до описуваних подій, демонструє, що ці спогади для неї дорогі. Наратив при цьому набуває ознак інтимності, йому властиві особливе смислове навантаження, уведення в дискурсну зону оповідачки традицій життєвого устрою слобожан.

З автобіографічних розповідей постає образ простої людини, яка, незважаючи на всі життєві негаразди, шанує чесних і роботящих односельців, рідних; уміє переживати труднощі; цінує витривалість; здатність допомагати один одному в скрутну хвилину. Діалектоносії з пошаною ставляться до вірувань їхніх предків, зберегли звичаї відзначення багатьох свят, респонденти старшої вікової категорії знають народні традиції, ігри.

Ключові слова: діалектний текст, надтекст, ситуація спілкування, ситуація-тема, текстома, часова двоплановість.

The article describes the permanent and variable links in the dialect autobiographical narrative, recorded in the Ukrainian East-Slobozhan dialects, and characterizes the national-cultural features of the linguistic image of a person in them. The author notes that the stable links of the autobiographical story include information about the family, school education, further education, work. Variables are parts in which respondents indicate their date and place of birth and their relatives, tell about the historical period, which took place in childhood and youth.

Linguistic means of expression of meaning are forms of verbs of the past, separate forms of present and future time, forms of infinitivl, vocabulary on the sign of kinship and virginity, names of residential buildings, domestic animals, dishes. Stories contain an estimated vocabulary, by which respondents submit

an appraisal of events, indicate the behavior of fellow villagers, and so on. Sometimes the forms of the celebrated plurality used in relation to the elderly (grandparents, grandmothers, parents) are preserved. Such communication gives expression to the honored connotation.

The autobiographical stories of many women are full of nouns with diminutive and caressful suffixes. So the respondents nominate their settlements, dwellings, close people, pets, dishes, utensils. This is one of the ways of expressing thoughts, which is a special communication style, characteristic of older women, when the narrator expresses his particular attitude to the described events, shows that these memories are expensive for her.

Key words: dialectal text, overtecture, situation of communication, situation-theme, text system, temporal duality.

Вступ. Антропоцентризм лінгвістичних досліджень зумовив увагу вчених до автобіографічних текстів, у яких одна особа є і об'єктом розповіді, і суб'єктом. „Кількість досліджень, проведених лінгвістами на матеріалі автобіографічної літератури, зростає” (Волошина, 2008, с. 11), що зумовило вивчення низки особливостей організації автобіографічних текстів, їхніх стилістичних прийомів, лексичних засобів, модальності як текстотворчої категорії та ін. Однак залишається малодослідженою діалектна автобіографічна розповідь, для якої, за словами В. Гольдіна, характерний принцип поєднання при мовленні ситуації-теми і ситуації спілкування (Гольдин, 1997), що дуже важливо, адже однією з особливостей жанру є часова двоплановість, постійне зіставлення минулого й сучасного (Волошина, 2008, с. 12).

Ступінь дослідження проблеми. Ф. Лежен виділяє низку автодокументів, „его-текстів”, серед яких є жанр автобіографії. Диференційними ознаками автобіографічних текстів учений вважає: форму мови (розповідь, проза); об'єкт зображення (індивідуальне життя, історія особистості); позицію автора (ідентичність автора й оповідача); позицію оповідача; а) ідентичність автора головному герою, б) ретроспективна перспектива оповіді (Lejeune, 1989).

Наразі вчені розрізняють автобіографію і щоденник (є відмінності в часі), автобіографію і мемуари (об'єктом розповіді в мемуарах є не тільки окрема особистість) (Лежен, 2000), виділяють художню автобіографію й автобіографічний документ (Сердійчук). Для діалектної автобіографічної розповіді властиві такі ознаки, як усність, спонтанність мовлення, узусність мовних засобів, що, відображаючи індивідуальність автора, малюють картину певного соціально-історичного періоду, знайомить співрозмовника з культурними надбаннями мовної спільноти певної доби, демонструє своєрідність світобачення автора.

Мету статті вбачаємо в тому, щоб виявити сталі та змінні ланки в автобіографічній діалектній розповіді, записаній в українських

східнослов'янських говірках, охарактеризувати національно-культурні особливості мовного образу людини в ній.

Методи дослідження. Методологічною основою статті є праці вітчизняних і зарубіжних учених про діалектний текст, зокрема положення Н. Гуйванюк і Н. Руснак про доцільність диференціації понять *текстема* – *текст*, які є єдністю абстрактного й конкретного при потребі позначення дихотомії на текстовому рівні, а також *надтекст* як сукупність текстів однієї тематики (Гуйванюк, 2015, с. 124).

У статті використано *описовий метод*, з допомогою якого репрезентовано покласифікований зібраний *польовим методом* матеріал діалектних розповідей, у яких відображено соціальні, історичні, побутові умови життя й праці інформантів. Для аналізу мовних засобів автобіографічних розповідей використано *дистрибутивний метод*, що став основою для виявлення комунікативної специфіки регіонального дискурсу, отримання додаткових свідчень про мовний образ автора біографічної розповіді.

Виклад основного змісту. Типовість структури тексту і змісту автобіографічних діалектних розповідей дозволяє нам виділити текстему ‘автобіографія’, структурними та смисловими ланками якої є: відомості про час і місце народження оповідача; характеристика родини; свідчення про батьків, дідуся, бабусю, братів і сестер; загальна оцінка життя того періоду, про який ідеться в розповіді; спогади про навчання в школі та здобування подальшої освіти; інформація про місце й особливості роботи; відомості про сім'ю, свята, навколишню дійсність.

Наративи осіб, що мають неповну середню чи середню освіту, споріднені з документальними автобіографіями, у яких точно подано роки народження, прізвища та імена рідних, докладно описано умови життя. У цих розповідях доволі часто вжито числівники, власні імена людей. На таких усних розповідях позначилися навички написання автобіографії під час прийому на роботу тощо: *Наро|дилас'а |тис'ач'а де"в-а|цот |сорок |ўт|орого |года / |ў |си"л'і |Новоника|нор'їўка / |С|ват'їўс'кого |ра|їона / |Ворошило|ў|гра|ц|кої |облас'т'і // нас |ў |с'ім'її |бу|ло |ше|сте"ро / |д|руга |ро|ди|лас' |се"ст'ра |Вал'ін'т'іна / |тис'ач'а де"в-а|цот |сорок |т'рет'ого |года |на|роджен':а / |за |ней|у |ро|ди|ўс'а |брат |Ф-одор |Йа|горович' / |сорок |ши"ст|ого |года |на|роджен:а // за |б|ратом |си"ст'ра |Га|лина / |тиш-ч'у |де"в-а|цот |сорок |вос' |мого |года // за |Га|линой|у |ро|дилас'а |Л'у|бо|ў / |сорок |вос' |мого |года |на|роджен'а // |сама |мен'ш'а |си"ст'ра |це |В'ера |Йа|горо|ўна |п-її'с'ат |с'ї"д' |мого |года |на|роджен'а // |с'ім'їа |бу|ла |здо|рова / |бат'ко |Гар'кум |Йа|гор |Ва|сил'ович' / |тиш-ч'у |де"в-а|цот |три|нац':а|того |года |на|роджен'а / |Гар'кум |К'ла|ўд'їа |Д'їн'їсо|ўна |мамка / |тиш-ч'у |де"в-а|цот |ч'ї|тир|нац'а|того |года |на|роджен'а // |мамка |ў |нас |по|ме"рла |рано // так |йак |с'ім'їа |ў |нас |бу|ла |д|уж-е" |ви"ли|ка / |жи"ли |не" |д|уже" |хара|шо |ми / |їа |п-їс'л'а |за|к-ін'ч'е"н'а |с'о|мого |класу |і |си"ст'ра |Вал'ін'т'іна |п-їш'ли |ро|бит' |до|їар|ками // |їа |йак |с'тар|ша |си"ст'ра |пома|гала // |бу|ло |д|уж-е" |важ-ко // ну / |Бог |да|ў |ўс'ї |с'тали |на |ноги / |пови"ходи"ли |зам'їж- / |їа |їм'їй|у*

двох си^ен'іу / Йур'іа Пе^трович'а Жирова і Н'іко^лайа Пе^трович'а Жирова // си^стра Вал'ін'т'іна тож-е і^м-йе двох д'ітеї / С'ір'ожа-і Л'ена // ко^ли мамка ўмерла / д'іу'ч'ата при^евозили своїїх д'ітеї до нас / ми йїх при^ев'іч'али / йак р'ідна м^ати / і по с'од-н'ішн'ї ден' п^ли^ем:иц'і роди^еч'айуц':а / сестри роди^еч'айуц':а / брат роди^еч'айе'ц':а / ми не^у одки^едаїем н'іх'то друг д'руга // ў мене п'раўда р^ано по мер ч'олов'ік / Жироў Пе^тро Іванович' / з ним ми жи^ели ду^ж-е^у хара^ш-о / ми / були р^аз-н'і там / йак ў каж-д'ї с'ім'їі бу^ваїе / ну ме^уне в'ін бе^ур'іг / йа йо^го бе^ре^гла / ўдо^вої йа ос'талас'а ў сорок два р^оки / че^урез п-ат' р^ок-іу приїн'ала со^б-і дру^гого ч'олов'іка / но це бу^ў зо^ўс'ім дру^гий ч'олов'ік / не^у то ш-о п^ервиї / ну так ўж-е і з цим по^ж-и^ела с'ім'нац':ат' р^ок-іу // (Записано від Жирової Антоніни Єгорівни, 1942 р. н., освіта неповна середня, с. Новониканорівка, Сватівський р-н).

Нерідко респонденти відходять від називання точного місця й року народження. Ці ланки наративів можна назвати змінними. Вони відсутні в діалектоносіїв малоосвічених: Скоро^ход Пра^скоўйа За^хар'їна / йа не ўчи^лас'а ў ш^кол'і / ў л'ік'без хо^дила // а пра^цу^вала ў коло^хоз'і с' п^ерви^х дн'іу кол'ект'ів'ізац'її і до само^її п'енс'її // ўсе при^ходило^с'а ро^бити / і пи^л'ала / ї до^їаркоў ро^била / і во^лоўником бу^ла / і кон'ухом бу^ла / ўс^им при^ходило^с'а за мо^їу жи^с'т' // (Записано від Скороход Параски Захарівни, 1911 р. н., неписьменна, с. Олексіївка, Білокуракинський р-н). Найпо^слідовніше при проханні розповісти про себе респонденти передають події дитинства та умови праці. Загалом сталими ланками в наративах уважаємо коротку характеристику родини, спогади про дитячі роки та умови праці: Левенец' Анто^н'їна Тихон'їна / ро^дилас' ў се^л'і Родни^еч'ки Тройц'кого ра^йона Луганс'кої об^лас'т'і // с'ім'їа ў нас бу^ла ве^л'лика / ш^есте^уро д'ітеї // вос^питували нас ба^бус'а с' д'іу^сем // за^конч'їла дес'ат' клас'їу // сна^ч'ала йа ўч'їлас' ў Родни^еч'ках / с' п^ершого по че^твертї класи // по^том хо^дили ў ш^колу ў су^с'ідн'е се^л'о / Ба^гач'ку / де про^учи^лас' до де^у'а того класу / так йак там бу^ла не^упо^ўна се^редн'а ш^кола // де^у'їатїї і де^с'атїї класи йа уч'їлас'а ў ра^йон:ому ц^ентр'і / Тройц'ку // шоб ўст^ройц':а на ро^боту / йа проїшла курси тех^н'іка іс'куств'єного ос'ем'єн'їа ў г^ород'і Старо^бел'с'к'і // п'ісл'а курс'їу поч'ала ро^бит' на х'верм'і ў се^л'і Полта^ўс'ке // пра^цу^вала йа по профес'її / тех^н'іком іс'куств'єного ос'ім'їн'єн'їа / а так^же лабо^рантом / прин'їмала і зда^вала мо^локо // каж^де у^тро і веч'ір приїїжа^ў мо^локо^воз і заби^ра^ў мо^локо // (Записано від Левенець Антоніни Тихонівни, 1942 р. н., середня освіта, с. Полтавське, Тройцький р-н).

Автобіографічні розповіді нерідко набувають ознак мемуарів, коли наративи побудовані навколо подій, які збіглися з дитинством чи юністю діалектоносія: мо^їа ж^из'н'оч'єн' т^рудна бу^ла // ме^н'ї п-ат'надиц'ат' год ш-е не^у було / воїна нач'алас'а // заб^рали нас то^д'ї нази^ва^ўс'а ХВЕЗО / там нас по^учили ш-іс'т' м'іс'ац'їу // по^гнали у гли^боку ш^ахту / ш^ахта бу^ла ч'є^тир'є – шес'т' метр'їу / це ц^ент^рал'на гли^бока /

страш^{на} / з^р'азна / во^{да} ка^пайе / кон'і там т'а^гали ва^гон'етки / к^риси
страш^н'і // нас йак опу^скали у ша^хту / йак пос^тавили / п'ат' души у
к^л'етку пус^кайут' / а ми кри^ч'али не^н сво^йім го^лосом / так бо^йалис'а //
у ша^хту опу^стили / а там ш'е ї кон'і // пар'ен'ок та^кий / там са^м'і у
ша^хт'і ро^били / йак ви / д'ї^ч'атка і хло^пц'і / так'і йак о^це пар'ен'ок
си^дит' наш / си^дит' на ко^н'ац'і / ва^гон'етки т'а^гали / а ми п^лаче^нмо //
йа там п'ат' год ро^била на ша^хт'і / і конч'ілас' во^їна // ме^не заб^рати
при^йїха^ў брат // (Записано від Єгорової Марії Митрофанівни, 1922 року
народження, неповна середня освіта, с. Верхня Дуванка, Сватівський р-н).

Нерідко в розповідях знаходимо характеристику часу, певного
історичного періоду: йа з дв'ац'ат' т^рет'ого го^ду // йак це д'е^ц:тво бу^ло
мо^їе / так це са^ме ст^раине / оно о^то ж бу^ў т^риц'ат' п^ервий /
т^риц'ат' т^рет'її // нас бу^ло п'атеро у бат'ка / ма^тер'і / во^ни
кол^хозниками бу^ли // д^уже бу^ло т^рудно // (Записано від Гайворонської
Ніни Павлівни, 1924 р. н., освіта неповна середня, с. Верхня Дуванка,
Сватівський р-н).

Негативними оцінками позначені роки голоду, Другої світової війни,
перші післявоєнні роки: ми то^д'і ж-и^ли оч'ї^н' б'едно / ўс'і ж-и^ли
б'едно / ўс'і хо^дили оди^наково // са^поги раз-н'і / ў п^орваних // бат'ка не^н
бу^ло / на фр^он-т'і по^гиб / у ма^тер'і бу^ло нас дво^їе р'їдних / по
бат'ков'і / а бат'ко п'їш-о^ў на в'ї^ну / а ма^ти нас ч'оти^р'ох
вос^питувала // ма^ти са^ма ро^била на р'адо^вих ро^ботах // ш^колу
за^кон'ч'їла / с'їм клас'ї^ў / п'їшла з^разу ро^бит' / ски^рду^вали / до те^л'ат
/ ма^ло хто у^ч'їс'а / ўс'і йшли ро^бит' // і пла^тили так ж-е не^н д^уж-е
хара^ш-о / ну ўс'о ра^ўно со^рок с'їд'мї год / тож-е бу^ло т^рудно / л'уди
і пух^ли / і їм^їрали з' голоду // ну ў нас н'їч'ого / ў нас бу^ла ко^рова / о^то
і спас^ла ко^рова і кар^тошка // а бу^ло та^ке шо з'дохне там сви^н:а
ў кол^хоз'і / виве^зут' на ското^могил'ник / л'уди ўз'найут' шо виве^зли
сви^н:у / розру^байут' їїїї / по^д'їл'ут' і кор^мл'ут' сво^їїх д'ї^тей // ўсе
не^р'е^в'р^нуло^с' ў^род'і (Записано від Долженко Раїси Іванівни, 1940 р. н.,
освіта неповна середня, с. Новониканорівка, Сватівський р-н).

Якщо діалектоносій відступає від звичних схем біографії,
то зосереджується на особливостях господарювання, харчування,
розвагах: Ну роска^жу про сво^їу ж^изн' коро^тен'ко / шо ж йа мо^жу
ска^зат' / шо нас ост^ало^с' ш^есте^ро // ми жи^ли з' д'їду^сем і ба^бусейу //
хуто^рок ў нас бу^ў / Родни^ч'ки / хуто^рок не се^ло / а хуто^рок // і нада
жит' // де^р'жали так же йак і ўс'і / од^т л'уде^ї шо^б не в'їд^тста^вати /
де^р'жали ми ко^ро^ўку / о^веч'ок де^р'жали ми / мо^лоч'ко ран'ше ж йак
його не зда^вали і н'їчого не закуп^л'али / а ми дома шо кисл'ач'ок так
ро^били / р'ажанку чи сми^танку / йак во^но назива^їец':а // зара^з
р'ажанка / а то^д'і ж ро^бле^ну сме^тану / да^вайте з^робим ро^бле^ну
сми^тану // о^то нат^рем / о^т:опим си^ру / нат^рем / а ту^ди ве^рш'ка / о^це
ў нас та^ка бу^ла сми^тана // о^т:опле^ний си^р / о^це ў нас та^ка бу^ла
сми^тана // с'їн'це / д'їдус' їїздили ў д^руге се^ло зароб^л'ат' // ў нас с'боку
Ро^с'їа і ту^ди їїздили зароб^л'ат' с'їн'це / так ми о^це вижи^вали // так

ўсе і хара¹шо було // |зараз / |с'ейчас |робл'ут' ўсе / у|се-у|се при|думу|ют' ў|с'ак-і там і |р'ажанки / і сми|тану / і б|ринзу / і сир / і ўсе |можно зр|обити з^с молоч'ка / а то|д'і ш-е на ба|зар' во|зили // |як ў |кого хто ба|гатий буў / так о|то були во|л'іў хто ди|р'жаў / хто |коника ди|р'жаў і |їздили / во|зили // і так |нада з|їздит' / шоб ви|р'нуц' :а оби|денки / ту|да і на|зад // і о|то прода|дут' / а ба|зар'іў ту|д'і не^н було / а да|леко |їзди|ели то ў Уразово |їздили / о|це ту|ди на ба|зар' |їздили / во|зили // ну ми ма|л'і були / а д'і|дус' і ба|бус'а ми йо|го |дома о|це ўсе / ўсе у ха|з'а|іст'і було // о|це об^н|ходилис'а так / ўс'і |вижили і здо|ров'і // (Записано від Левенець Антоніни Тихонівни, 1942 р. н., освіта середня, с. Полтавське, Троїцький р-н).

До мовних засобів вираження смислу в автобіографічних розповідях відносимо вживання форм пошанної множини, коли мова йде про дідуся чи бабусю, батька чи матір (д'і|дус' |їздили ў |друге село заробл'ат'). Щоправда, такі форми виходять з ужитку, але були характерні в східнослов'янських говірках до 50 – 60-х рр. ХХ століття, тому в спогадах про ті роки вони функціонують. Це вияв особливої культури спілкування й поваги до близьких, старших за віком людей.

Звертає на себе увагу також використання зменшено-пестливих форм іменників, що номінують рідних для оповідача людей (ми жи|ли з^с д'і|ду|сем і ба|бусе|ю), свійських тварин (де^н|р'жали ми ко|роўку / о|веч'ок де^н|р'жали ми), продукти харчування (молоч'ко, кисл'а|ч'ок, сми|танка), фураж для худоби (с'ін|це), населений пункт (хуто|рок). На нашу думку, така форма викладу думок становить особливий стиль спілкування, характерний для жінок старшого віку, коли оповідачка висловлює особливе ставлення до описуваних подій, засвідчує, що ці спогади для неї дорогі, як і ті речі, про які вона говорить. Розповідь діалектоносія в цьому разі набуває ознак інтимності, збільшується смислове багатство наративу.

Часова двоплановість розповідей репрезентована шляхом зіставлення сучасних і давніших способів приготування страв: с'ей|час |робл'ут' ўсе / у|се-у|се при|думу|ют' ў|с'ак-і там і |р'ажанки / і сми|тану / і б|ринзу / і |сир / і ўсе |можно зр|обити з^с молоч'ка / а то|д'і ш-е на ба|зар' во|зили); сучасного ведення господарства і тодішнього (молоч'ко |ран'ше ж |як йо|го не зда|вали і н'і|чого не закупл'али / а ми |дома шо кисл'а|чок так ро|били).

Оскільки під час розповіді присутній записувач матеріалу, то діалектоносії нерідко реагують на нього, уживаючи репліки ну шо розка|зат'; розка|жу про бат'к'іў, розка|жу про сво|ю жиз'н'; от та|ка ў нас т'а|жола була жиз'н'; шо шч'е то|б'і ска|зат'; о|це / о|нучок / і ўсе; зіставляють вік присутніх при розмові осіб і тих, про яких іде мова в наративі. Це свідчить про те, що мовець співвідносить ситуацію-тему із ситуацією спілкування, вибудовуючи спогад, намагається врахувати інтенції слухача, використати його досвід, активізувати увагу: Розка|жу про мо|ю ба|бушку // була ў |мене ба|бушка Ма|ринка // ко|ли ми були ма|лен'к'і / во|на нас ус'іх бе^н|ре^н|гла / нагл'а|дала

на нас // бат'ко ї матери наши були на роботі / а ми самі / д'їтво'ра / були дома // приїде бабушка / пров'їре / як ми там / що там ми // коли нас застане бабушка на р'їц'ї / то вона нас ган'ала не ч'їмнебуд' / а т'їки т'р'апкойу / щоб не бол'но було / а ми щоб боїалис'а // **от так ми / д'етка / і жи'ли** (Записано від Свергун Антоніни Павлівни, 1928 р. н., неповна середня освіта, с. Просторе, Білокуракинський р-н).

Із спогадів постає образ трудової витривалої людини (жінки чи чоловіка), яка зазнала багато поневірянь, але до роботи ставилася відповідально, усе виконувала чесно: З'є п-ат'нац'ати їа п-їшла робити у кол'хоз прицепником / трактористом буї Кондрат'їеї Ісаї Дмитрович // була два года прицепником // у сороковому году п-їшла на курси тракторист'їу / тр'ох'м'їс'ачн'ї курси // с'їла на трактор робит' // евакуїровалис' у Канто'м'їрово / пове'рнулис'а з т'ракторами наїзад // ди'ректор даї приказ трактори поставити на усад'бу МТС / а сам'ї п-їшли п-їшки // заде'ржали н'їмц'ї / не пус'каїут' / кажут' що парт'їзани // п-їд ос'ен' забрали у Ге'р'ман'їїу // у окт'абр'ї поїпала у Ге'р'ман'їїу // поїпала до хаз'айїна / дом розбом'били / т'роїе |суток їшла бом'б'оїжа / нас у лагерь' // два |раза ї |сутки баланда та сто грам хл'їба / к'їрчик у мисочку |сїпле // їа робїла у |дн'оїну і ноч'ну |с'м'єну на х'вабрік'ї // їа пове'рнула с'а т'рїц'атоїо |аїгуста |сорок п-атоїо // т'рї дн'а |отдїх'нула / п-їшла |стоїги |моло'тїт' на |моло'тарку // д'вац'ат' |їаїш-ч'їк'їу |зе'рна |в'їдне'сї |п-ат'дес'а |тїк'їлогр'амов'ї / |с'м'єна |крїчат' // |вїзї|ваїут' у |кон'тору / |ста'ноїл'ат' |те'л'ат'нїцейу / |п-ат' год |проро'бїла / |ста'ноїл'ат' до |ко'рої / |з'м'їнїлас'а у |с'їмде'с'ат |вос'мом |году / |п-їшла на |пенс'їїу / |на'ч'їслили |с'їмде'с'ат |д'єв'ат' |рубл'їу |с'їмде'с'ат |д'єв'ат' |коп'їїок // |нагр'аж'дали |ме'дал'ами / |раїон |поздроїл'аї // (Записано від Студейченко Ніни Якївни, 1923 р. н., неповна середня освіта, с. Верхня Дуванка, Сватївський р-н).

У наративах позитивно оцінено:

уміння ї бажання особистості працювати: У |мене їе |доч'ка / |вїс'очен'кого |росту / |б'їлен'ка / |трудо'л'убїва // |п-їшла |по |мо'їїм |сто'пам / |робе |свї'наркойу // (Записано від Мінчук Раїси Христофорївни, 1941 р. н., освіта середня, с. Просторе, Білокуракинський р-н);

доброту, взаємодопомогу: **Бат'ко ї нас буї дуже добрії** // д'ї'теї ї нас було ба'гато // було де'їїат'нади'ат' |душ / |но з |де'їїат'нади'ати нас |ос'талос' |семе'ро // і |їс'їх нас / |д'ї'теї / |восп'ї'таї |бат'ко // |брат у |мене у |воїну |тут |по'гїб / |н'їмц'ї |рос'т'р'їл'али // |д'ругїї |тоїже на |фронт'ї |по'гїб // |се'стра ї |мене в |арм'їїї була / |т'ажко |ране'на була |тоїже // |от // а ми з |мен'шїм |братом |були |тут у |воїну // |прї'їшлос'а |нам і на |окоп'ах |бут' / і на |єрод'ром'ї / і |с'к'р'їз' ми |були // |воїна |нам |дуже |далас'а |ваїжко // |мама ї |мене |добра була / і |л'удї |її'її |дуже |ува'жали |їс'ї // |каїждїї |їшої до |нейї // |мама |ум'їла і |шїт' / і |л'уд'ам |пома'гала // у |воїну |мама |їч'їла |їс'їх і |їїа'зат' / і |п'р'астї // (Записано від Кононенко Зої Олексїївни, 1926 р. н., освіта неповна середня, с. Червоноармїїське, Білокуракинський р-н);

вигривалість: *З ди^ет'а ч'іх ро^к іу^ї нам було т^рудно / то^лму шо нас було ш^есте^ро // бат'ко бу^ї інвал'ід // в осно^уному мати ўс'іг^да хо^ддила с:о^киро^йу за по^йасом і ми б'іл'а нейі // с'іно ко^сили / д^рова загото^ул'али / ўсе це з^малку / ўсе це ми ро^били // ко^н'ешно / т^рудно жи^ели / но й^акос' нама^галис'а ви^жи^ети // ви^жи^ели // д^во^йе / п^ра^їда / ў^їмерли ў ро^ки голодо^лмору то^го // нас було вос'меро // се^ст^ра роз^казу^їе / й^ак у т^ридц'ат' т^рет'ому й^їли ле^нишники із куку^руз'аних кач'ан'іу / нато^уч'е^ц:а ўсе / вот / і о^то з коче^нри^жок о^ці л'і^пени^еки // а^га // і пон'і^майте / о^ці л'і^пени^еки при^ез^водили ж до то^го / шо н'і же^нл^удок / н'і по^сут'і / орга^н'ізм то й^ак^ї у нас бу^ї // і й^а захво^р'іла // пол'ім'іо^л'іт у мене // а у^ч'іліс'а нор^мал'но // п^ра^їда / хо^дит' н'і ў ч'ому було // й^а / на^при^клад / хо^дила ў б^ратов'ї со^ро^ц:і // д^уже / д^уже т^рудно було // (Записано від Писаренко Ольги Антонівни, 1930 р. н., освіта неповна середня, с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н).*

Респонденти висловлюють віру в те, що людина здатна пережити важкі часи, у цьому їй допомагають надприродні сили: *Те / шо ў мене ў ж^изн'і так полу^ч'іло с'а / ви зна^їєте / о^це сни ў с'ак'і ме^н'і п'ід^казували // ну сна^ч'ала так не^н розга^да^їеш / й^ак це / до ч'ого це при^ез^ве^нде // а по^том по^їмеш (Записано від Писаренко Ольги Антонівни, 1930 р. н., освіта неповна середня, с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н).*

Спогади-мемури про дитинство відображають вірування слобожан. Більшість діалектоносіїв пригадують, що раніше люди вірили в існування міфологічних істот, боялися їх. У сучасному побуті такі вірування відсутні: *Ну / ш'ч'о й^а мож^у ска^зати // ра^н'іше на^ш'і бат'ки і ми д^умали / ш'ч'о д'їсно ў ко^жному до^м'і й^ест' домо^в'ий / й^ак^ї жи^еве і да^же ба^бушка мо^їа роз^пов'ідала / ш'ч'о ко^жни^ї домо^в'ий по^хо^жий на сво^го ха^з'айіна // і в'ін жи^ве у на^шому до^м'і р^азом з на^ми // ну / а на^ш'ч'ет ч'орта ка^зали / ш'ч'о б'і^га^їут' коло р'іч'ки ч'ор^ти // ка^жут' ру^салки на І^вана Ку^пала тан^ц'у^їут' коло р'іч'ки // ну / а й^а це не ба^ч'у^ела // (Записано від Гасанової Тамари Миколаївни, 1947 р. н., освіта середня, с. Стрільцівка, Міловський р-н).*

Деякі автобіографічні наративи, що також набувають ознак мемуарів, містять описи природних багатств, рослинного чи тваринного світу ареалу. Респонденти зазначають, що цілющі властивості рослин діалектоносії використовують для лікування різних хвороб: *Ну / на^уколо / ми жи^евем ў сте^н'ах і на^уколо на^шого се^н'ла ба^гато рос^тут' л'ікарс'ких рос^лин // ну / перш за ўсе / це та^к'і / й^ак зв'еро^бої / ши^по^їні^к / ка^лина / гороби^н'а / бузи^н'а / о^жина / ма^лина / ло^пух / по^лин' / кропи^л'а / подо^рожни^к / мат' і ма^ч'еха / бе^реза / каш'тани // і ўс'і ц'і рос^лини во^ни л'іку^їут' ба^гато хво^роб // ну / на^при^клад / перша хво^роба / й^ак^ї за^їжди / це про^ст^уда // ми прим'ін'али на^сто^ї м'я^ти / ши^по^їні^ку / зв'іро^бо^їу / липи / ка^лина / дал'ше гороби^н'а / ма^лина / да^же ли^с'точ'к'і / г'іл'ки ма^лини л'іку^їут' про^ст^уди // та^ка рос^лина ло^пух // во^на л'іч'е / за^їжи^єў^їує рани / й^її сок' корен'а ло^пуха за^їживл'ує рани // на^при^клад / та^ка рос^лина / й^ак бе^реза / на^сто^ї й^її поч'ек' / во^на*

суш·ч'ест|вуйе йак рос|т'ірка в·ід рад'іку|л'іта / |дал'ше каш|тани / нас|тойка каш|тан'іу |тоже л'ікує суг|лоби / |дал'ше подо|рожни^ек / це |першиі в·ід ран / при^екла|дати до ран / нап|приклад / во|на за|т'агує // а та|ка тра|ва / йак по|лин' / йа|ку при^ем'і|н'айут' в·ід г·ема|том чи уд|дар'іу / при^ело|жит' до |того |м'ісц'а / це де уд|дарі^еш / во|на ш|видко про|ходить' бол' // (Записано від Гасанової Тамари Миколаївни, 1947 р. н., освіта середня, с. Стрільцівка, Міловський р-н).

Розповіді про розваги молоді свідчать про традиції влаштування народних ігор, гулянь. Християнські свята відзначали урочисто, властиві їм обрядодії виконували ретельно: Ко|лис' ка|зали стар'і |л'уди / на Ро|жест|во і на Хре^сти|чен':а |сонце |ран'ше схо|де / у|же кон|ч'али слу|жит' / бо во|но ж то |Ісус ро|диўс'а у два|нац':ат' же |ноч'і // (Записано від Хижняк Ніни Григорівни, 1937 р. н., освіта середня спеціальна, с. Новобіла, Новопокровський р-н).

Діалектоносії розповідають, що 14 січня зранку хлопці тепер, як і раніше, ходять вітати всіх з Новим роком – *посипають*. Вони набирають у кишені зерно, яке є вдома. Зайшовши до хати родичів чи сусідів, засівають зі словами: „Сію, сію, посіваю, з Новим роком вас вітаю. Сійся-родися, жито-пшениця і всяка пашиця”. Цей текст трохи відрізняється від того, яким користувалися у середині ХХ ст.: „На щастя, на здоров'я та на Новий год. Роди, Боже, жито, пшеницю та всяку пашицю. З празником Василя!” (Записано зі слів В. І. Полупана, с. Булавинівка, Новопокровський р-н). А ще сучасні хлопчики та парубки насипають кучки зерна на столі чи на полиці або просто на підлозі й кажуть „Сиплю кучки, щоб сідали квочки” (Ковальова, 2018).

В автобіографічних розповідях зазвичай найбільш уживані:

форми дієслів минулого часу доконаного чи недоконаного виду (Йа **наро^адилас'а** ў се^а|л'і |Пі|ски / Но^аво|пс'коўс'кого ра|йона // ў т'ри|дц'ат' |с'омо|му го^а|ду / дв|ацц'ат' |шостого |йун'а // **ро|ди|лас'** йа ў с'і^ем'іі р'адо|вого ко^а|хозни^ека /; бу|ло та^о|ке шо з о^ад'і|ял |ши|ли ў |д'ага|ло / ў ка^о|лошках т'р'ап|ками **о^аб|мо^ат|ували** і ў ш|колу (Записано від Кави Ганни Іванівни, 1937 р. н., освіта неповна середня, с. Піски, Новопокровський р-н));

інфінітивні форми у сполученні з дієслівною зв'язкою *бути* у формі минулого часу (ў ш|колу **хо^ад|ит'** бу|ло |дуже |т'ажко |посл'е' во^а|ни // **ход|ит'** ні^е ў |чому бу|ло // |бос'і бу|ли / ро^аз|д'іт'і // бу|ли ве^а|лик'і на|логи / хто ко^а|рову де^а|р'жаў / то т'ри|ста |л'ітер мо^ало^ака **здат'** // (Там само);

форми майбутнього часу у значенні минулого (хто по^аро|с'а де^а|р'жаў / **за|р'іже** / |надо ш|куру **здат'** // йа|йец' / хто ку|реї де^а|р'жаў / |надо бу|ло **здат'** // ка^о|р'тошку на ўго|род'і з|м'і|р'айут' **при|їдут'** / с'іл'со|в'іта // с'к'іл'ки / де к|рупна ус'у ви^еби^ерали / ус'у здо^а|вали // (Там само);

форми теперішнього часу (с'к'іл'ки там сотки / **не' па^ом'я|тайу** // зда^о|вали' ква^о|сол'у // зда^о|вали... ўсе шо мо^аз'ли // о^аб|кла^о|дали' ба^т'к'іў

на^ологами / |дуже ве^алики^еми / о^абл'ігац'ійі // на во^ас'і^мсот рубл'іу / п-ід'писували |папку і |маму // (Там само).

Накопичення інфінітивних форм у тексті нерідко стає засобом створення конотації невідворотності, обов'язковості, безвихідної ситуації: і нам було |н'іза^ошо ку^пит' / н'і^е |убуц':а / н'і^е |по^а |їсти / ст^прашно було нам |важко // |їш |колу хо^ад^ити теж було |т'ажко // кни^е |жок |н'ізо^а шо було ку^пит' // ні |їд'аг^{тис}' / (Там само).

В автобіографічних розповідях актуалізовані назви на позначення спорідненості і свояцтва, назви страв, дитячих народних ігор Стри^ебушка // заби^ралис'а о^так у кру^жок / так за^була / |як те нази^валос'а // |штук п'ят там ч'і ш'іс'т' д'і^ч'ат о^так за |руки заби^раємос' і к^рутемос'а / так к^рутемос' |швидко / |поки |я^кас' упа^де / то^д'і то / поре^гоч'емос' поре^гоч'емос' та зно^у / почи^наємо // гла^за за^уїазували / а то^д'і |ї пом'іш'ч'ен'їе |ло^ул'ат' // ді^ч'ата ж / хо^вайуц':а / а тої ш'о за^уїазаний |ходе / тої же |лове ж |поки з^лове // то^д'і |йо^лму розв'їазу^йут' / а то^лму ж зав'їазу^йут' / ко^го |ловит' // |ї жмур^ка / жмур^рок то бу^у // (Записано від Кави Ганни Іванівни, 1937 р. н., освіта неповна середня, с. Піски, Новопокровський р-н).

Спогади про дитинство, яке проходило в першій половині ХХ століття, позначені негативними характеристиками: |важ^ко // |жиз'н' не |сахар (с. Піски); |дуже / |дуже т^рудно було (с. Червоноармійське); роки війни 1941 – 1945 викликають у респондентів почуття страху, невпевненості: тут |чуйемо |їже |ше^л'е^с'т'ат' / б'і^ж'ат' / страш^не/ бо^аїко^т'ат' |н'імц'і/ і во^ани по^абач'или |цеї о^акоп... і над |д'ірко^аїу |де^ржут' |гв-ін^то^уку / чи на^ган' (с. Проїждже), часи другої половини ХХ ст. діалектоносії оцінюють позитивно: |весе^ло було |ходит' на ро^боту (с. Полтавське). Загалом в автобіографічних розповідях репрезентовано оцінку історичних подій, свідками яких були оповідачі, поведінки односельців: |їсе не^ре^в'е^р'нулос' |ї^род'і (с. Новониканорівка).

Висновки. Автобіографічні діалектні розповіді мають сталі і змінні структурні та смислові ланки. До сталих відносимо відомості про сім'ю, навчання в школі, подальшу освіту, роботу. Змінними є частини, у яких респонденти вказують дату й місце свого народження і своїх близьких, розповідають про історичний період, на який припало дитинство та юність, описують дитячі забави, свята.

Мовними засобами вираження змісту є форми дієслів минулого часу, окремі форми теперішнього та майбутнього часу, форми інфінітива, лексика на позначення спорідненості і свояцтва, назви житлових будівель, свійських тварин, страв. Розповіді містять оцінну лексику, з допомогою якої респонденти створюють меліоративну чи пейоративну конотацію тексту, указують на поведінку односельців тощо. Подекуди збережено форми пошанної множини, уживані по відношенню до старших людей (дідуся, бабусі, батьків). Таке спілкування надає висловлюванню особливої конотації.

Автобіографічні розповіді багатьох жінок насичені іменниками із зменшено-пестливими суфіксами. Так респондентки номінують їхні населені пункти, хатні споруди, близьких людей, свійських тварин, страви та ті інгредієнти, з яких їх готують. Це один із способів викладу думок, що становить особливий стиль спілкування, характерний для жінок старшого віку, коли оповідачка висловлює особливе ставлення до описуваних подій, інтимізує висловлення, збільшує його смислове навантаження, створює власну дискурсну зону під час репрезентації побутової звичаєвості, традиційності життєвого устрою.

З автобіографічних розповідей постає образ простої людини, яка, незважаючи на всі життєві негаразди, шанує чесних і роботящих односельців, рідних; уміє переживати труднощі; цінує витривалість; здатність допомагати один одному в скрутну хвилину. Діалектоносії з пошаною ставляться до вірувань їхніх предків, зберегли звичаї відзначення багатьох свят, респонденти старшої вікової категорії знають народні традиції, ігри.

Література

- Волошина, С. В. (2008). Автобіографічний розповідь як об'єкт лінгвістического дослідження. *Вестн. Том. гос. ун-та*. № 308. С. 11 – 14.
- Гольдин, В. Е. (1997). *Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии* : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 – русский язык. Саратов, 220 с.
- Гуйванюк, Н. В. & Руснак, Н. О. (2015). Багатовимірна реальність діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* (С. 119 – 127). К. : КММ.
- Ковальова, О. В. (2018). Деякі традиційні свята східної України як зв'язок поколінь однієї родини. *Слобожанська бесіда – 11. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (9 листоп. 2018 р., м. Старобільськ)*. (С. 9 – 13). Старобільськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”.
- Лежен, Ф. (2000). В захисту автобіографії. *Иностран. лит.* № 4. С. 108 – 122.
- Сердійчук, Л. П. (2011). Форми прояву автобіографічного в текстах. *Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту*. 14. С. 154 – 158.
- Lejeune, Ph. (1989). Der autobiographische Pakt. *Die Autobiographie: zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung* / Hrgs. Von Gunter Niggel. Darmstadt, 359 p.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2019 р.

Прийнято до друку 22.04.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Кизилова В. В.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЯВИЩЕ $A < E$ (*E, *Ь)
У ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-26-34

Ірина Дружук,

*аспірантка кафедри історії та культури мови
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
<https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>*

У статті розглянуто явище переходу e (*e, *Ь) > а в західнополіських говірках північного та волинських, наддністрянських, надсянських, покутсько-буковинських та гуцульських говірках південно-західного наріччя української мови; проаналізовано погляди дослідників на походження та специфіку цього явища. З'ясовано, що донедавна перехід e (*e, *Ь) > а становив цілісний ареал у говірках південно-західної частини західнополіського говору північного наріччя і говорах південно-західного наріччя. На півночі Волинського Полісся й у суміжних регіонах Берестейщини явище e (*e, *Ь) > а виникло внаслідок переселення людної з півдня Волині. Як у волинсько-поліських, так і в говірках південно-західного наріччя перехід e (*e, *Ь) > а має однакову генетичну основу, оскільки можливий в одних і тих же фонетичних умовах (у наголошеному, рідше ненаголошеному складі, після твердих приголосних), проте в різних регіонах західноукраїнського ареалу має дещо відмінне акустичне вираження (вияви [ɛ] (середньо-обнижене підняття), [e^a] (середньо-низьке підняття) на Гуцульщині та Покутті; [a] на півдні Волині та в суміжних говірках). Така диференціація зумовлена різними етапами одного й того ж процесу – загальної тенденції до пониження артикуляції [e] в напрямку до [a] через стадію [æ] ($e > æ > a$). Пониження артикуляції $e > a$ пов'язане з переходом $i > e$, яке в говірках північного та південно-західного наріччя має те саме фонологічне підґрунтя. Оскільки лише на півдні Волині цей процес дав чітке [a], припускаємо, що саме названа місцевість була ядром розвитку переходу $e > a$. Зміна e (*e, *Ь) > а відбулася не пізніше XVI – XVII ст., що підтверджено фактами історичної діалектології.

Ключові слова: волинсько-поліські говірки, володимирсько-локачинські говірки, надбузько-поліські говірки, перехід e (*e, *Ь) > а, пониження артикуляції голосного.

The article is considered the change of the sound e (*e, *Ь) > a in the Western Polesian dialect (Northern group), Volynian, Upper Dnistrian, Upper Sannian, Pokuttia-Bukovinian and Hutsul dialects (South-western group). In the article is analyzed the views of researchers in the specificity of this phenomenon. It was found this change of the sound e (*e, *Ь) > a has the same genetic basis in the dialects of the northern and southwestern groups. In these

dialects, this change is possible in the same phonetic conditions (in the emphasized, seldom in the unemphasized positions, after solid consonants). This phenomenon has slightly different acoustic expression, e.g. it is pronounced [ɛ] and [e^a] in Hutsulshchyna and Pokuttia as [a] in the south of Volyn and in the adjacent dialects. This differentiation is associated with different stages of the same process – the general tendency to the reduced articulation [e] (e > æ > a). Volyn was the center of that development of the change. The change e (*e, *ь) > a happened not later than in the 16-17th centuries, that is confirmed by the facts of the historical dialectology.

Key words: Volyn Polesian dialects, Volodymyr and Lokachyns'ky dialects, Upper Bukh-Polissian dialects, the change of the sound e (*e, *ь) > a, the decrease of the articulation of the vowel.

Вступ. Форми на зразок *цáрква, бáриг, вáприк, цáбрик, дáриво, мад, тráба, гувáчка*, у яких *e* (*e, *ь) > *a*, зафіксовані в говірках Волинського Полісся, але відомо також, що побутують вони й у говорах південно-західного наріччя. Не з'ясовано до сьогодні питання відношення зміни *e* (*e, *ь) > *a* в північному та південно-західному наріччях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище переходу *e* (*e, *ь) > *a* в західнополіських говірках частково описано в працях В. Покальчука (Покальчук, 1956), Т. Назарової (Назарова, 1972), Г. Козачук (Козачук, 1994), Ф. Клімчука (Клімчук, 1983), Г. Аркушина (Аркушин, 2012). Специфіку цього явища в говірках південно-західного наріччя розглянуто в працях Г. Шила (Шило, 1957) й А. Залеського (Залеський, 1973).

Методи дослідження. У статті використано описовий метод (із прийомами порівняння, узагальнення, систематизації мовних фактів); метод фонетичного аналізу для з'ясування характеру говіркових явищ; зіставний метод для порівняння фонетичних явищ різних говірок.

Виклад основного змісту. Для того, щоб відповісти на поставлене у вступі питання, варто детальніше з'ясувати три аспекти зміни *e* (*e, *ь) > *a*: географічні межі, походження й артикуляційно-акустичні характеристики.

Явище переходу *e* > *a* компактно збережено лише в сучасних говірках Володимир-Волинського району Волинської обл., де воно утворює суцільну смугу. Завдяки численним прикладам, зафіксованим у діалектологічних працях минулого століття, встановлено, що досліджуване явище охоплювало ширшу місцевість, утворюючи щільний ареал у говірках Володимир-Волинського, Локачинського, Іваничівського та західній частині Горохівського районів Волинської області (Залеський, 1973, с. 84). Територія, яку охопив перехід *e* > *a*, становить щільну смугу вздовж лінії м. Устилуг – с. Затурці, пор.: говірка с. П'ятидні Володимир-Волинського району: *цáрква, бáриг, вáприк, дáриво, тráба, гувáчка*; говірка с. Яковичі Володимир-Волинського району: *бáригом, бáригом, ста́шкою, ста́шкою ду Барáзович, ду цáркви*;

говірка с. Суходоли Володимир-Волинського району: *говáчка* (Покальчук, 1956, с. 86); говірка с. Хобултова Володимир-Волинського району: *рубáл'*, *горобáц'*, *напáрсток*, *ч'іпáц'*, *бéдло реvá*, *журевáл'*, *гувáс*, *гувáчка*, *мáло мáду*, *стáшка*, *тáмно*, *тас'ц'* йда, *йідáн*, *земній дан'*, *дáриво*, *св'ідáрок*, *жнац'*, *кунáм* 'конем', *з нáйу*, *прóт'іу сэбе*, *сáрцем*, *зámл'у* *тráба* *убрубл'áти*, *зáрно*, *цáбрик*, *ожерáд*, *чáраз* *грáбл'у*, *брáшут*, *бирáзовий*, *учирáт*, *тrát'ї*, *стулáц'*, *малáн'ка*, *чáл'ід'*, *з душчáм*, *хришчáний*, *дишáвий*, *лигáн'к'і* (Залеський, 1973, с. 83); говірка с. Губин Локачинського району: *рубáл'*, *вáрхн'а*, *нимáтена хáта*, *стáбла*, *грáчка*, *чáлусти*, *чáр'н'* (Там само); говірка с. Холопичі Локачинського району: *лигáн'к'і*, *пáрстин'*, *гувáчк'і*, *цáбрик* (Там само, с. 84); говірка с. Війниця Локачинського району: *ду сэбе^а*, *стáшка*, *стáрин'*, *смáрт'*, *типáр'ишн'і*, *убáримок*, *хрибáт*, *хл'ібáц'*, *читвáр*, *чимáрка* (Шило, 1957, с. 44).

Знаходимо продовження досліджуваного явища південніше названої лінії у володимирсько-локачинських говірках, пор.: говірка с. Чорників Володимир-Волинського району: *горобé^ац'*, *мé^аду*, *нисé^а*, *мі'тá*, *купів* *рамé^ан'у* (Залеський, 1973, с. 86); говірка с. Лудин Володимир-Волинського району: *змáрз*, *вмáр*, *вмáрла*, *в мáне*, *малáн'к'і*, *намáле* 'намеле', *шá* 'ще', *звáрху*, *цáрквa*, *св'ачáноіу*, *дан'*, *на патáл'н'і*, *да тáм* 'де там', *рибáрц'уў* 'реберець', *тáрли*, *р'ідáн'ко*, *живá*, *сáрпом*, *зámл'у*, *гопáн'ки*, *ду сэбе*, *ду нáйї* 'до неї', *ду мáйї*, *в тáбе*; говірка с. Ізов Володимир-Волинського району: *вжá* 'вже', *жмáн'ка*, *шá* 'ще', *тráба*, *цáрквa*; говірка с. Хотячів Володимир-Волинського району: *бáриг*, *гурубáц'*, *пáриц'*, *пáрстин'*, *пáрси*, *вáрхн'а*, *вáприк*, *гувáчка*, *швац'*, *кравáц'*, *живáмо*, *п'ус'л'а мáне*, *мáнише*, *вмáрла*, *з мáдом*, *тáрлиц'а*, *виритáно*, *жéто рустá*, *цв'ітá*, *стáп*, *пруїдá*, *гудáжa*, *дáс'іт'*, *йáк в'ідáц':а ту й* *п'ів'ін' нисáц':а*, *нáц'к'і*, *кунáв'і*, *в сэбе*, *на зámл'у*, *грáб'ін'ом*, *брáшут*, *чáриз* *грáбл'у*, *стулáц'*, *шчá*, *нас чáтв'іро*, *чáл'ад'*, *вжá* (Там само, с. 83); говірка с. Млинище Іваничівського району: *бáрист*, *рубáл'*, *ицирбáц'*, *тибá*, *гуцáнк'е*, *чипáц'*, *гувáчка*, *хл'івáц'*, *чварт'*, *вáприк*, *швац'*, *свáкур*, *так* *кравáц'*, *смáрт'*, *ни мáт'і на хáта*, *тас'ц'*, *в'ін видá*, *нигдá*, *на дáрив'і*, *дошч* *ідá*, *вудáжa*, *кунáв'і*, *в'ін пасá*, *нисá*, *чирáшн'а*, *мукрáц'*, *далáко*, *гулáн'*, *вжáнис'а*, *вжá*, *п'ічá*, *вудá тичá* (Там само); говірка с. Бубнів Володимир-Волинського району: *типáр*, *журавáл'*, *в двáрах*, *мáло мáду*, *тáйї нóч'і*, *йідáн дан'*, *дáв'іт'*, *з нáйу*, *жнáц' жна*, *побáчив минá*, *кунáм*, *сáструв* 'сестер', *пасá гус'і*, *сáрцем*, *в'ізá* 'везе', *тráба*, *вчирáту* 'очерету', *зилáний*, *стулáц'*, *з душчáм*, *чáл'ад'* (Там само); говірка с. Жашковичі Іваничівського району (*нашáльник* 'нашильник || нашійник (деталь кінської упряжі)', *патáл'н'а* (Аркушин, 2012, с. 54)); говірка с. Грушів Іваничівського району: *Пáт'а* *Петя'*, *пáриш'і*, *типáрка*, *мáлник*, *стáр'ін'*, *д'ітáй*, *на вс'у стáжу*, *ду тáби*, *дас' іе*, *прупадá* 'пропаде', *тунáн'ка*, *шинáл'і*, *п'ісáн'*, *напрóт'іу сэби*, *кулáса* 'колеса', *малáн'к'і*, *б'ілáн'к'і*, *плáч'і*, *крáпк'і'*, *гурáл*, *п'ічá* (Залеський, 1973, с. 83 – 84); говірка с. Риковичі Іваничівського району: *горобáц'*, *опáн'ки*, *говáс*, *мáртвиї*, *стáшка*, *ждам*, *в'ін насá*, *сарп*, *зámл'у*, *барáска*, *посід'* *Голáно* 'Олено',

душáйу (Там само, с. 84); говірка с. Старий Загорів Локачинського району: *бáр'іг, пáрстин', кóло пáч'і, опáн'к'і, копáц', звáц':а, хл'івáц', вáприк, свáкур, вáл'ми* ‘вельми’, *тáре"н, чирáшин'а, варáник'і, глáчик, жáрда* (Там само); говірки с. Дорогиничі, Крухиничі, Козлів, Твориничі, Заячиці, Шельвів, Войнин, Кремеш, Локачинського та с. Луковичі, Линів Іваничівського районів: *говáчка, говáчник, цáбрик, вáприк пра двáри, трáба, дан', кравáц', тарніц'а, рубáл', стáжка, колáса, крáпко роззúмній, пáрстин', баз грáбл'у* ‘через греблю’, *до Шал'óва далáко* ‘так говорять про с. Шельвів у сусідніх селах Сірничники, Затурці, щоб пояснити вимову шельвівців’, *бáриг, бáраг, Фáд'ір* ‘Фадур’ *йда бáригом, стíрта пшаніц'і, дáс'ет'* (Покальчук, 1956, с. 86); говірка с. Бискупичі (Бережанка) Горохівського району: *бáригом, бáригом, – і зайшóв до Бáскунич* (Там само); говірка с. Ватин Горохівського району: *йідán дан', стáжка, ужá, увáчка бáкайе, ол'івáц'* (Там само).

Доволі чітко східну межу поширення явища переходу $e > a$ окреслив В. Покальчук, опираючись на вододіл у Затурцівському районі (сучасн. Локачинський район Волинської обл.). Дослідник стверджував: якщо порівняти мовні особливості різних населених пунктів цього вододілу, то легко можна зауважити стик кількох діалектів, виразно розмежованих своїми фонетичними, граматичними засобами та, частково, лексикою (на південь від верхів'я р. Турії, тобто в бік р. Луги, характерним буде пониження артикуляції $e > a$) (Там само, с. 81). Майже ідентичну східну межу провів Г. Шило: Війниця – Локачі – Свинюхи – Підбереззя (на південній Волині); Стоянів – Радехів – Кам'янка-Бузька – Буськ – Олесько – Підкамінь (на Львівщині); Заложці – Збараж – Нове Село (на Тернопільщині) (Шило, 1957, с. 47). А. Залеський цю межу проводить умовно по лінії р. Горинь (Залеський, 1973, с. 82). В. Покальчук припускає, що давніше, у докиївський період, таке явище було рисою, властивою ширшій суцільній території, згодом же в одних місцях воно збереглося добре (у говірках Локачинського чи Володимир-Волинського районів), в інших – слабше, інколи навіть не лишаючи по собі під впливом нових діалектів хоч трохи помітного сліду (Покальчук, 1956, с. 89).

Щодо північної та південної межі, таке чітке відмежування зробити складно. На основі власних експедиційних матеріалів та фактів, зафіксованих у працях інших дослідників, можемо стверджувати „продовжуваність” зміни $e > a$ в північно-західному напрямку вздовж р. Західний Буг. Г. Козачук перехід $e > a$ відзначала як характерне явище для надбузько-поліських говірок: *бáриг, гувáчка, жмáн'а, пáрстин', вáчора, чáл'ад', пшаніц'а, мижáйу, ки'шáн'у, грáб'ін', грáчка, кулáса, видáл'ц'а, дас', з нáйу, п'ісáн', цáрка* (Козачук, 1994, с. 262). Це підтверджено й поодинокими фактами сучасної діалектології (пор. *звáраний* (Аркушин, 2010, с. 311), *мад* – с. Штунь Любомльського району, *цáрка* – с. Верба Володимир-Волинського району) та матеріалами інших дослідників (*сибá, типáр, пáриш'і, оvas, вмар, тас'ц', тáйі нóч'і, йідán дан', хутнán'ко, м'іна, чирáт, двирáц', крám'ін', б'іраза, колáса, хрешчáни,*

на *дошчав'і* (Залеський, 1973, с. 84) – с. Бережці Любомльського району). По той бік р. Західний Буг перехід $e > a$ фіксував у надбузько-поліській говірці с. Даньці (Республіка Польща) на північному заході від м. Шацька Волинської області В. Курашкевич (Курашкевич, 1958, с. 223); зміну $e > a$ в українських говірках Холмщини засвідчив В. Шимановський (Шимановський, 1897, с. 21).

Тобто з упевненістю можна стверджувати, що надбузько-поліські говірки разом з володимирсько-локачинськими раніше становили один суцільний ареал у відбитті переходу $a < e$.

Наступні фіксації зміни $e > a$ локалізовані на півночі Волинського Полісся, пор.: говірка с. Піща Шацького району: *дв́ари* (Аркушин, 2010, с. 68); говірка с. Кортеліси Ратнівського району: *ова́чк'е*, *ба́кайут*, *ца́брик баз ух*, *тапа́р*, *прино́сит' свáдру* 'светр', *ва́прик*, *жма́н'а*, *ма́тра* 'метра', *ма́лник*, *вин роста́*, *вони́ стал'ут'*, *од та́йї*, *мулуда́ц'*, *земна́йу*, *бара́зова*, *то́му пла́мени* 'племені', *зала́н'ї*, *стула́ц'*, *чара́з гра́бл'у*, *пуд душча́м*, *душáйу* (Залеський, 1973, с. 84); говірка с. Самари Ратнівського району: *ока́нца*, *кра́м'ін'*, *па́рс'т'ін'*, *у́дова́ц* (Там само), *па́рне* (Аркушин, 2010, с. 36); говірка с. Велимче Ратнівського району: *ша* (Там само, с. 138), *хва́рма* (Там само, с. 136); говірка с. Стобихва Камінь-Каширського району: *де^ан'*, *за де^ан'*, *н'іса́*, *м'іта́* (Залеський, 1973, с. 85); говірка с. Залаззя Любешівського району: *мала́їкого*, *удове́^ац*, *жураве́^ал'*, *ма́ду* (Там само, с. 84); с. Мукошин Любешівського району Волинської обл.: *тапа́р*, *сма́тану*, *па́кли* 'пекли', *паче́* 'пече < пекти', *пачу́т'*, *ца́ркава*, *по́палом* 'попелом', *нажна́мо* 'нажнемо', *дара́вл'áни*, *в ма́на* 'у мене', *в са́лі*, *в Пу́баш'ї*, *вара́ники*, *ма́дом*, *парама́рзнут'* 'переме́рзнуть', *збарага́лос'а*, *зamáрзло*, *млина́ц'*, *жива́* 'живе', *ма́жах* 'межах', *валéк'ї* 'великий', *вовчан'éта*, *масті́* 'мести', *по́ла* 'поле'; говірка с. Острівськ Зарічненського району Рівненської обл.: *удове́^ац'* (Там само).

Однозначно стверджувати, що це продовження суцільного володимирсько-локачинсько-надбузько-поліського ареалу не можна, оскільки між крайньою точкою фіксації переходу $e > a$ з півдня (с. Бережці Любомльського району) до півночі (с. Піща Шацького району) виникає „порожнеча”, тому що немає підтверджень цього явища в проміжних населених пунктах (н. пп.).

Окремими говірковими острівцями зафіксовано перехід $e > a$ на території Брестської області Республіки Білорусь (Дорогичинський та Малоритський райони) (Там само). Як зауважує А. Залеський, подібні рефлекси могли виникнути внаслідок переселення людей з півдня Волині, але не виключений також за однакових структурно-генетичних передумов і паралельний незалежний розвиток цього явища на порівняно віддалених одна від одної територіях (Там само). Ю. Шевельов теж стверджує, що досліджуване явище може бути пов'язане з волинським походженням тамтешніх осельників (Шевельов, 2002, с. 686), які туди прийшли щонайпізніше в XVI ст., уже маючи в мовленні ці нові рефлекси (Там само). Ф. Клімчук зазначав, що походження явища $e > a$ на досліджуваній

території варто шукати в міграційних рухах, які відбувалися в кінці праслов'янської епохи й у середньовіччі (Клімчук, 1983, с. 40). Якщо зважати на те, що предки південних слов'ян до їх переселення на Балкани жили на північ від Карпат – на Галичині, Західній Волині та Західному Поліссі, – Ф. Клімчук вважає, що зміна $a < e$ – наслідок впливу решток південнослов'янських говірок на Поліссі на говірки східнослов'янські (Клімчук, 2007, с. 111). Припускаємо, що на території півночі Волинського Полісся перехід $e > a$ теж пов'язаний з переселенням людності з півдня, оскільки немає фактів історичної діалектології, що підтверджували б його існування в цьому регіоні, на відміну від півдня: *оранды, аранды моєє, шлей раменных чотири, у Симана Малчаловича взяли* (волинські книги гродські з XVI, XVII ст. (Шило, 1957, с. 47)), *скарувати* 'скерувати' (Остр. Лям. 1616 (Шевельов, 2002, с. 686)).

Південну межу досліджуваного ареалу встановити ще складніше. Г. Шило стверджує, що явище $e > a$ зафіксовано в говірках н. пп. Барані Перетоки, Лучиці, Скоморохи, Стенятин Сокальського району; Глиниці Яворівського району Львівської області (Шило, 1957, с. 44). Відповідно дослідник робить висновок, що в північній частині Сокальського району та в названих вище районах південної Волині це явище „має характер загальної поширеності” (Там само), тобто становить один суцільний ареал з волинсько-поліськими говірками відповідно до відбиття переходу $e > a$.

Явище зміни $e > a$ характерне для волинських, наддністрянських та надсянських говірок південно-західного наріччя, проте найвиразніше воно помітне в північногуцульських говірках, звідки інтенсивно поширюється на південногуцульські та на сусідні покутські говірки (Залеський, 1973, с. 80).

Підтвердити чи спростувати думку, що названа територія становила один суцільний ареал у відбитті переходу $e > a$, можна, з'ясувавши, чи досліджуване явище в усіх говірках має одну генетичну основу. Для цього визначимо, чи в однакових фонетичних умовах відбувається перехід $e > a$.

Ф. Клімчук територію, для якої характерний перехід $e > a$, поділяє на два ареали: над'ясельдсько-надбузько-надсянський (на півночі – р. Ясельда і середня течія р. Нарев; з півдня – витоки р. Сян і р. Дністер; на заході – від Білостока на Брест, східніше Холма, західніше Перемишля; на сході – західніше Пінська, Ковеля, Луцька, Львова) і буковинсько-бессарабський ареал (Чернівецька обл. і північно-західна частина Республіки Молдова) (Клімчук, 1973, с. 27). Підставами для такого розмежування стали різні фонетичні умови, за яких можливий цей перехід. За Ф. Клімчуком, зміна $e > a$ відбувається в наголошеній позиції після всіх твердих приголосних у полісько-волинському варіанті та в наголошеній і ненаголошеній позиціях після твердих шиплячих та [p], не завжди послідовно після інших приголосних в українському прикарпатському варіанті (Там само).

Г. Шило теж вважає, що говірки півдня Волині, надсянські та наддністрянські говірки становлять цілісність у відбитті переходу $e > a$ (Шило, 1957, с. 45), оскільки матеріал з надсянських говірок демонструє майже такий стан цього явища, як і в південноволинських говірках, проте трапляються тут випадки відхилення – перехід [e] в [a] буває також і в ненаголошеній позиції – найчастіше в префіксі *пере-* (Там само, с. 46). Г. Шило виокремлює такі фонетичні умови, у яких можливий перехід: після [p], [л] (*бирáза, бра́шут, гра́чка*); після губних (*ба́риг, ва́дра, ва́прик*); після [т], [д], [н], [с], [з] (*вирита́но, вса́н'к'її, да́в'їт'*), після [ш], [ж], [ч], [дж] (*з ду́шчам, с ку́шчам, кишáн'у*); після задньоязикових і [г] (*га́т, ка́н'д'ух, лига́н'к'ї*); у кінці слова (*б'їра, вжа, втича́*) (Там само, с. 44 – 45).

А. Залеський теж зазначає, що в західній частині карпатського ареалу перехід $e > a$ можливий „в основному після шиплячих” (Залеський, 1973, с. 86), проте, якщо уважно вивчити приклади з гуцульських і покутсько-буковинських говірок, подані А. Залеським, не можна погодитися з твердженням про необхідність різних фонетичних умов для переходу $e > a$ в українському прикарпатському та полісько-волинському варіантах. У гуцульських і покутсько-буковинських говірках перехід можливий не лише після твердих шиплячих та [p], а й так, як у волинсько-поліському варіанті, – після всіх твердих приголосних: після [л] (*мале́^aн'куго, мале́^a* (Там само, с. 80)); після губних (*умер, зломéла, Семéн, трепéта* (Там само)); після [т], [д], [н], [с], [з] (*у тéрни, стéрн'е, голоде́н, се́рп* (Там само)); у кінці слова (*в'їн іде́, то ме́не, несе́* (Там само)). Щоправда, не засвідчено перехід $e > a$ після задньоязикових і [г], що, можливо, пов'язано з недостатньою кількістю ілюстративного матеріалу.

З'ясуємо, чи однакові артикуляційні характеристики [a] в названих групах говірок. У південно-західних говорах (гуцульські та покутсько-буковинські говірки) вияви фонем /e/ ширші, ніж у літературній мові, оскільки „під час артикуляції цих звуків, порівняно з артикуляцією орфоепічного e, спинка язика опускається нижче, відтягуючись одночасно трохи назад; усе це збільшує відкритість ротової порожнини, і тому вияви e перцептивно справляють враження акустично близьких до голосного a” (Там само), але вони ніколи не доходять до звукового поля репрезентантів /a/, реалізуючись в таких виявах у наголошеній позиції: [ɛ] (середньо-обнижене підняття), [e^a] (середньо-низьке підняття) (Там само, с. 81 – 82). На Західній Волині ця зміна [e] пішла ще далі, призвівши до його перетворення на [a]. Подекуди такі форми трапляються також у надсянських і наддністрянських говірках і на Закарпатті (Шевельов, 2002, с. 686).

Традиційно перехід $e > a$ пов'язують з пониженням артикуляції й переходом $u > e$, зокрема Ю. Шевельов указує, що ці явища можуть бути частиною загального процесу пониження артикуляції неогублених голосних середнього піднесення (Там само, с. 847). Оскільки і в зоні поширення [æ], і в зоні поширення [a] „порожнеча”, яка виникла внаслідок

цих змін на місці [e], відкрила шлях до пониження артикуляції $u < e$ (Там само, с. 686).

А. Залеський стверджує, що пониження артикуляції голосних передньо-середнього ряду високо-середнього підняття u ($< *i, *bi$) і переднього ряду середнього підняття e ($< *e, *b$) у надбузько-волинських говірках має те саме фонологічне підґрунтя, що й у гуцульських і частково покутських говірках. На думку дослідника, такі процеси призвели до ліквідації в наголошеній позиції розрізнення /e/ з /a/ внаслідок злиття звукового ряду фонем /e/ із звуковим рядом фонем /a/, вияви якої не можуть далі понижуватися, оскільки їх артикуляція досягає меж фізіологічних можливостей мовного апарату (Залеський, 1973, с. 82).

Отже, припускаємо, що явище переходу $e > a$ має одну й ту ж генетичну основу, а дещо відмінні акустичні варіанти [e] в говірках на території західноукраїнського мовного простору відбивають різні етапи одного й того ж явища ($e > a > a$). Щоправда, тепер складно встановити географічно центри та периферію первісної еволюції в напрямку до [a] (Шевельов, 2002, с. 200). На нашу думку, імовірно, ядром явища переходу $e > a$ були говірки південної Волині. Подібні припущення робить і Г. Шило: „Говори південноволинські зберігають, імовірно, досить давній стан, тут спостерігається певна система, певна закономірність – майже кожне наголошене e вимовляється як a ” (Шило, 1957, с. 47).

Ю. Шевельов припускає, що всі ці зміни відбулися, принаймні на Волині, щонайпізніше в XVII ст. (Шевельов, 2002, с. 686), хоча вони вже, напевно, були доконаним фактом у XVII ст., але могли статися й раніше, ще в XV ст. (Там само, с. 967). Г. Шило підтверджує такі часові рамки фактами історичної діалектології, фіксаціями у волинських (володимирсько-луцьких) книгах гродських з XVI, XVII ст. і в ділових документах ставропігійського братства у Львові з XVII ст. (Шило, 1957, с. 46).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, явище переходу $e > a$ донедавна становило суцільний ареал, який охоплював надбузько-поліські, володимирсько-локачинські говірки західнополіського говору північного наріччя та волинські, наддністрянські, надсянські, покутсько-буковинські й гуцульські говірки південно-західного наріччя. Подібна зміна $e > a$ на півночі Волинського Полісся й суміжних говірках Берестейщини викликана переселенням людності з півдня Волині. Перехід $e > a$ можливий за однакових фонетичних умов в обох наріччях (у наголошеному та ненаголошеному складах після всіх твердих приголосних), що підтверджує спільну генетичну основу досліджуваного явища в говірках північного та південно-західного наріччя. Різні акустичні варіанти пониженого [e] у волинсько-поліських, волинських, надсянських, наддністрянських та покутсько-буковинських, гуцульських говірках ілюструють різні етапи одного й того ж явища – пониження артикуляції [e] в напрямку до [a] ($e >$

æ > a). Імовірно, центром таких перетворень була саме південна Волинь, де [e] перейшов у найнижчий свій вияв [a]. Такі зміни були поширені щонайпізніше в XVII ст.

У подальших розвідках плануємо залучати факти з археології та історії, які дозволять точніше відповісти на питання походження зміни $e > a$ в північних говірках Волинського Полісся, підтвердити чи спростувати гіпотезу про те, що саме південна Волинь була центром досліджуваного переходу.

Література та джерела

- Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся: тексти*. Луцьк, 542 с.
- Аркушин, Г. Л. (2012). *Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. „Українська мова”*. Луцьк, 257 с.
- Залеський, А. М. (1973). *Вокалізм південно-західних говорів української мови*. К., 156 с.
- Климчук, Ф. Д. (1973). О полесска-карпатском типе рефлексации е, ь > а. *Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24 – 26 апр. 1973 г.) Тезисы докладов и сообщений*, С. 27 – 28.
- Климчук, Ф. (2007). Славянські і індаєвропейські сувазі тараканських гаворак (рэфлекс *е, *ь > [а]). *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах*: зб. наук. пр. 4. С. 109 – 114.
- Климчук, Ф. Д. (1983). *Гаворкі Захадняга Палесся: Фанетычны нарыс*. Мінськ, 1983.
- Козачук, Г. О. (1994). Вокалізм надбузько-поліських говірок. *Проблеми сучасної ареології* (С. 260 – 264). К.: Наук. думка.
- Назарова, Т. В. (1972). К характеристике украинского волынско-полесского вокализма. *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования*. С. 40 – 65.
- Покальчук, В. Ф. (1956). Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наук. зап. Луцького пед. ін.-ту: Сер. іст. філол.* 4. 2. С. 81 – 100.
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Х., 1054 с.
- Шило, Г. Ф. (1957). *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*. Л., 254 с.
- Шимановський, В. (1897). *Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси*. Варшава.
- Kuraszkiewicz, W. (1985). Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny. *Ruthenika*.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2019 р.

Прийнято до друку 18.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

**ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ АГЕНТИВІВ
ІЗ СЕМАНТИКОЮ ЗБІРНОСТІ В ГОВІРКАХ ЗАКАРПАТТЯ**
doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-35-45

Олена Юсікова,

*кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-9352-2008>*

У статті послідовно розглянуто особливості творення збірних іменників агентивів, що охоплюють кілька словотвірних типів. Розглянуто випадки семантичних зрушень, розширення семантики похідних лексем, встановлено зв'язок між семантичним полем вихідної і похідної лексем. Домінантною в досліджуваних говірках при творенні збірних назв є не власне кількісна, а емоційна, оцінна семантика. Серед дериватів виділяємо номени, що характеризують осіб і за внутрішніми, і за зовнішніми властивостями, а іноді за поєднанням різних якостей, що творять певний образ людини в уяві діалектоносіїв. Увагу зосереджено на вагомості дослідження оцінної семантики при формуванні збірної назви, розглянуто окремі випадки функціонування словотвірних синонімів, що різняться експресивно-емоційним забарвленням. У говірках Закарпаття збірні назви агентивів найпоєднаніше творяться за допомогою ряду давніх суфіксів: *-ств-о, -ин-а (-іня), -ня, -от-а, -івл-а, -ник, -ача (-яча), -й(а), -ій(а)*. Широко паралелі словотворчих типів іменників з семантикою збірності простежуємо в лемківських, бойківських, покутсько-буковинських говірках. Розглянуті особливості функціонування агентивних назв із семантикою збірності свідчать про багатство семантичних відтінків досліджуваних номенів у межах різних словотвірних типів. Нами відстежено випадки відповідності кожному конотативному чи ситуативному значенню окремого словотвірного форманта збірності, чи окремої лексеми, а також полісемії в межах однієї лексеми. Спостереження показують, що в більш широкому діалектному континуумі суфікс збірності може поставати як виразник кількох конотативних значень. Відтінки конотативних значень знаходять своє вербальне вираження в словотвірних похідних з семантикою збірності. Констатуємо, що в діалектній мові розряд збірності відзначається набагато більшою різноманітністю, порівняно з літературною мовою. Подальші спостереження відкриють широкі можливості для аналізу функціонування категорії збірності і на матеріалі південно-західних говорів, і в континуумі української діалектної мови загалом.

Ключові слова: іменники агентиви, категорія збірності, словотвір, суфікс, українські говірки Закарпаття.

The article deals with the peculiarities of the creation of agent names with semantics of collectiveness covering several word-building types based on various suffixes. The cases of semantic changes, expansion of the semantics of derivatives of tokens are considered, and the connection between the semantic field of the original and derivative tokens is established. Attention is focused on the importance of evaluative semantics in the formation of the names with semantics of collectiveness, considered separate cases of the functioning of word-formation synonyms, which differ in expressive emotionality. Dominant in the studied dialects when creating collectable names is not actually quantitative, but emotional semantics, semantics of evaluation. According to our observations in the dialects of Transcarpathia, the collective names of agents are most consistently created using a number of suffixes: *-stv-o*, *-in-a (-inya)*, *-nya*, *-ot-a*, *-ivl-a*, *-nik*, *-acha (-yacha)*, *-j(a)*, *-ij(a)*. We observe broad parallels of word-generating types of agent names with semantics of collectiveness in the neighboring Lemko, Boyk, Pokut-Bukovinian dialects. Among the derivatives are the nomens that characterize internal and external properties of the individuals, and sometimes a combination of different qualities that create a certain image of man in the imagination of carriers of the dialect.

Key words: agent names, the category of collectiveness, word-formation, suffix, Ukrainian dialects of Transcarpathia.

Вступ. Словотвір іменників у південно-західних говорах уже довгий час є предметом зацікавлень діалектологів (дослідження В. Німчука, Я. Закревської, Г. Шила, К. Лук'янюка (Німчук, 1955; Німчук, 1962; Закревська, 1976; Закревська, 1997; Шило, 1969; Лук'янюк, 1966). Укладаючи Матеріали до Словника українських говірок Закарпаття (Грицак, 2017), а також вивчаючи діалектну систему говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області, ми звернули увагу на деякі особливості функціонування діалектних збірних назв, зокрема на вирішальну роль конотативної та оцінної семантики при творенні агентивів із семантикою збірності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві сьогодні утвердилося визначення збірних іменників як слів, які означають сукупність однакових (або подібних) осіб чи предметів як одне неподільне ціле, що протиставляється одиничності та множинності. У світлі сучасного граматичного вчення „словотвірна категорія збірності іменників ґрунтується на квантитативному значенні супровідного предиката, співвідносного із компонентами *багато*, *сукупність*, базового словосполучення, що дало підстави віднести її до кількісно-експресивних супровідно-предикатних словотвірних категорій” (Олексенко, 2002). Згортання такого словосполучення, на думку В. Олексенка, відбувається на користь модифікованого компонента, а модифікаційний предикатний компонент перетворюється на суфіксальний формант збірності. Словотвору іменника в діалектній мові присвячено багато праць, серед яких дослідження Г. Аркушина (Аркушин, 2004), О. Харківської

(Харківська, 2015), Г. Шумицької (Шумицька, 2010) та ін. У діалектній мові, порівняно з літературною мовою, розряд збірності відзначається набагато більшою різноманітністю (Закревська, 1976, с. 82; Черкес, 1994, с. 9). Це питання детально розглянуто в працях Н. Черкес, С. Панцьо (Черкес, 1990; Черкес, 1991; Черкес, 1994; Панцьо, 2000). В історичному аспекті проблемам словотвору іменника, зокрема і постанню збірних назв в історії мови, присвятив свої дослідження І. Білоусенко (Білоусенко, 2009). Домінантною при творенні збірних агентивних назв є не власне кількісна, а емоційна, оцінна семантика. Теоретичним підґрунтям дослідження оцінних назв на сьогодні в українській діалектології є, зокрема, праця В. Лєснової (Лєснова, 2004). Вивчаючи суфіксальні іменники – оцінні номени, учена зазначила: „Перспективи досліджень вбачаємо в розробці проблеми цінностей і оцінки в аспекті словотвору, зокрема в установленні на діалектному матеріалі предметів оцінки та специфіки словотворчого вираження різних типів оцінки” (Лєснова, 2012, с. 192).

Методи дослідження. У статті застосовано метод лінгвістичного опису для систематизації і презентації лексичних одиниць, а також метод аналізу структурно-семантичної організації досліджуваних номенів.

Виклад основного змісту. За нашими спостереженнями в говірках Закарпаття збірні назви агентивів найпоширеніше творяться за допомогою ряду суфіксів: **-ств-о, -ин-а (-іня), -ня, -от-а, -івл-а, -ник, -ача (-яча), -й(а), -ій(а)**. Широкі паралелі словотворчих типів іменників з семантикою збірності простежуємо в сусідніх лемківських, бойківських, покутсько-буковинських говірках (Панцьо, 2000; Гуцульські, 1997; Негрич, 2008; Грицак, 2017; Піпаш, 2005; Онишкевич, 1984; Словник буковинських, 2005; Словник гуцульських, 1991).

Розглянемо деякі особливості функціонування збірних агентивів із суфіксом **-ство**. Назви на **-ств(о)** поширені загалом у говірках Карпатського регіону, зокрема на Гуцульщині (Черкес, 1991, с. 79), паралелі простежуємо і у словацькій мові, де словотвірною основою для назв на **-stvo /-tvo** також слугують здебільшого іменники, тобто однокореневі слова на позначення однієї особи, наприклад: *čítate'stvo* – *čítate'*, *diváctvo* – *divák* (Буднікова, 2012, с. 11). Лінгвісти визначають, що ці деривати історично в текстах були стилістично нейтральними. Суфікс **-ств(о)** у слов'янських мовах функціонував як основний на означення людського колективу, генетично пов'язаний з абстрактними назвами. У староукраїнській мові XIV – XV ст. формант **-ств(о)** також уживався для творення таких назв. У досліджуваних говірках з цим суфіксом паралельно зі стилістично нейтральними назвами відзначаємо чимало номенів, які разом з семантикою збіркою набули додаткових семантичних відтінків і навіть змінили чи розширили семантичне поле вихідного номена, наприклад: утворена за родинними зв'язками назва **вуїкївство**

(вуйкіўство, вуйкіўство, вўйкіўство, уйкўство), зб. до¹ вўйко ‘рідний дядько (брат батька чи матері)’. Бр², Бчк, Влс, ВЛч, Грб, Дв, Зн, Ілн, Ком, Кшн, Мй, Олш, Прч, Ркс, РП, Рс, Тх, Хж, Хл, ЧБ (*Він фурт с’а хв́алит своїм рóдом та вуйкіўством.* Рс), крім семантики збірності, отримала й додаткове значення ‘не лише брати батька і матері, а і вся чисельна рідня’. У досліджуваних говірках простежуємо збірну назву **чемерствá** (**чеметв́á, чʼшемств́á**), що має два значення: ‘дрібні діти’ (*Куді́ вáша чемерства горі тóвпит?*) і ‘багато людей, тварин або мурашок’ (*Ту́лку и’еметв́у йедно́му годовáти т’áжско.* Врч). Паралелі простежуємо в сусідніх лемківських говірках, наприклад, **чемерство** ‘голодні діти’ (Панцьо, 2000, с. 24). Отже, у межах ширшого діалектного континууму спостерігаємо розширення семантичного поля лексеми, коли суфікс множинності є виразником кількох конотативних значень.

Утворення іменників з суфіксом **-їня (їня)** загалом поширені в східнослов’янських мовах. Формант служить для творення збірних назв людей за рисами зовнішності чи характеру. Сьогодні цей суфікс і його варіанти є непродуктивними в аналізованих говірках, простежуємо лише поодинокі назви. Звернемо увагу на назву **гарбужїня** ‘багато дітей у хаті’ (*Тулько много дітий в одной хижі, гарбужїня.* Вш). Бачимо, що в досліджуваних говірках інша збірна назва щодо дітей, пов’язана з іншим конотативним чи оцінним значенням, має вже інше лексичне вираження, порівняймо: **чемерствá** (**чеметв́á, чʼшемств́á**) – **гарбужїня**. С. Панцьо відзначила назву з суфіксом **-ня** – **бахорня** на позначення поняття ‘галасливі діти’, з нулем суфікса – **ледач** ‘ледачі діти’, **ззіджа** ‘голодні діти’ (Панцьо, 2000, с. 25). Черкес виявила назву з суфіксом **-адь** непродуктивного нині словотвірного типу: **челядь** ‘багато дітей’, ‘діти в домі’ (Черкес, 1994, с. 12). Отже, в основі збірної назви не лише денотативне значення ‘діти’, а здебільшого конотативне, в окремих випадках контекстуальне, адже були виділені окремі назви для понять: ‘голодні діти’, ‘дрібні діти’, ‘багато дітей у хаті’ тощо. Н. Черкес, аналізуючи функціонування іменника **челядь**, зазначає, що в регіоні Карпат він нині функціонує зі значеннями: ‘члени сім’ї’, ‘велика сім’я’, ‘багатодітна сім’я’, ‘заміжні жінки’, ‘жінки’, ‘гурт людей на вулиці або у хаті’, ‘група молоді на весіллі’, ‘пастух з помічниками на гірському пасовищі’, ‘люди’ і дві назви для дітей з різною конотацією: ‘діти в домі’, ‘багато дітей’ (Там само). Цей іменник відображає давні словотвірні відношення. Лексема зазнала численних семантичних зрушень, адже в староукраїнській мові мала кілька інших значень: ‘члени сім’ї, що проживають разом’, ‘феодално залежні селяни, невільна робоча сила у феодалному господарстві’, ‘слуги’. Отже, семантика збірності в межах лексеми не лише спричинила широке конотативне різноманіття, різні вияви оцінності щодо одного денотата, а й розширила семантичне поле.

¹ Скорочення зб. до є граматичною ремаркою ‘збірне значення до’.

² Список скорочень назв населених пунктів подано в кінці статті.

Непродуктивність цього словотвірного типу призвела до ототожнення його з одиничним номеном і утворення вже від іменника **челядь** у досліджуваних говірках збірної назви з суфіксом **-ача**: **чил'яччя**, зб. до **челядь** (*Се было йинно по́р'адб́чно́е чил'ячча*. Зн).

Найпродуктивнішим у творенні збірних агентивних назв осіб за певними ознаками в досліджуваних говірках нині є суфікс **-ня**. Девербативи з суфіксом **-ня** в пам'ятках мають розмовний просторічний характер з негативним відтінком (Бевзенко, 1960). Аналіз зібраного нами діалектного матеріалу, дані інших дослідників дають підстави стверджувати, що в закарпатських, а також у частині гуцульських говірок Закарпаття суфікс **-ня** є багатозначним, є словотворчим формантом в утворенні іменників різних словотвірних типів, серед яких найбільшу групу становлять назви за певними властивостями людей, за зовнішнім виглядом. Цей формант характерний для збірних назв Карпатського регіону загалом (Черкес, 1994, с. 9). Деривати з суфіксом **-ня** охоплюють назви людей, риси яких мовці сприймають як типові, характерні й такі, що відкривають можливості для творення збірної назви. Окремо можна виділити групу збірних назв осіб за віковими особливостями, що разом з семантикою збірності набувають певного контекстуально негативного відтінку, наприклад: **баканн'я**, зб. хлопці-підлітки (*Та ци до нийі хлопці'і х́д'ат? Отó самá бакан':а*. Вн, за родом діяльності: **воянн'я** (**войа́ч'н'а**), зб. до **воя́к** (**во́йа́к**) 'вояк, солдат', є характерними для південно-західного наріччя. Деякі іменники мають у говірках Закарпаття кілька значень, що набувають часткового емоційно-негативного забарвлення, зокрема: **барабн'я** – зб. до **бара́ба** 'мандрівник'. НБс – Іза, Лкц, НСт, Сн, Трн; а також 'робітник, який працює лопатою'. Бдв, Збр, Ркс, Сас, Спр, Яс; 'холостяк'. Трв; **волошн'я**, зб. до **во́лох** 'людина, яка виготовляє корита, ложки з дерева'. Влс. Суфікс розширює поле свого функціонування в збірних назвах, поєднуючись з різними основами в межах іменників жіночого роду. Деякі з них набувають разом з семантикою збірності експресивно-емоційного забарвлення, передаючи співчутливе ставлення мовців до названих осіб: **барабн'я**, зб. до **бара́ба** 'бідний чоловік'. Лт; **голига́ня**, зб. до **голига́н** 'бідний, убого вдягнений чоловік'. Творення збірної назви паралельно з метафоризацією вихідного поняття простежуємо в назві **авшусн'я** (**авшушн'а**, **аўшушн'а**), зб. перен. 'хворі солдати' (*Ви́йтка аўшушн'а бу́де пропу́щена*. Блк). Іменник **авшусн'я** походить від номена **авшус** (**аўшус**, **авшуш**, **аўшуш**) 'найгірший сорт деревини'. Отже, семантика збірності при словотворенні поєднана з метафоризацією позначуваного поняття. При творенні цієї назви домінантною є семантика негативної оцінки. Переважаючими серед збірних агентивних номенів з суфіксом **-ня** є назви осіб чоловічої статі за внутрішніми ознаками, що набувають чи поглиблюють негативне експресивно-емоційного забарвлення вихідної назви, наприклад: іменник **бабасн'я** (*Йе туди́ по селу́ то́йі хлопчи́уни, то́йі бабасні́ доста*. Рс), зб. до **баба́с**, що походить у свою чергу від іменника **ба́ба** і означає

‘чоловік, який любить втручатись у жіночі справи’. Відзначимо, що Н. Черкес зафіксувала семантику назви ‘розпусні чоловіки’ (Черкес, 1991, с. 77). Ужита поруч у висловленні з назвою **бабасня** як друга назва – **хлопчівня**, зб. до назви **хлопець**, розширює семантичне поле узагальненого поняття, підсилює негативне емоційне забарвлення обох номенів. Паралельно в досліджуваних говірках функціонує і форма множини іменника **бабасі** (*Бабасі – такі л’уде або хлопці’і, шо лиш л’убл’а ж жóнами йармаркувати. Коло них с’а крут’а.* Рс). Ставлення діалектоносіїв до роботи, повага до сімейних цінностей завжди були одними з головних критеріїв оцінки людини. Народна мораль сприймає такі якості, як ледарство, позашлюбне життя тощо як одне поняття недоброчесності. Назва з семантикою збірності підкреслює зневажливе ставлення в народі до таких осіб загалом. Формування збірних іменників – негативно-забарвлених назв ледарів і гульвіс у досліджуваних говірках у межах словотворчого типу з суфіксом **-ня** – відзначене значною кількістю номенів: **бабрачня**, зб. до **бобрак** (**ба́брак**, **бобра́к**) ‘людина, яка повільно і недбало працює’ (*Йой бабрачн’а пустá! Ни гóдни н’іч схісно зробіти.* Рс); **бельбасня** (**бил’бас’н’а**, **бел’бас’н’й**, **бул’басн’а**), зб. до **бэльбас** (**біл’бас**, **бёлбас**, **белбáс**, **белбéс**, **бейбас**, **бийбас**, **бёмбас**, **бу́л’бас**). 1. ‘телепень, ледащо’ 2. ‘вайло, незграбна людина.’ Крц. Іменник **бельбасня** має в гуцульській говірці села Росішка ще одне значення – зб. до поняття ‘коханець’ (*Тігайес’а бел’бас’н’а, йак гниlá коўбас’н’а.* Рс). Суфікс **-ня**, отже, не лише передає семантику збірності щодо агентивної назви, а й відтворює палітру почуттів зневаги, несприйняття до таких людей. Подібну конотацію мають у говірках Закарпаття і назви: **бетярня** (**бет’ирн’й**, **бит’ар’н’а**), зб. до **бетьяр** (*Бет’арн’а пйе та гул’áйе.* Тн), іменник функціонує паралельно з дериватом з суфіксом **-ота**: **бетярнóта**; **бульбасня**, зб. до **бу́льбас** ‘бельбас, ледар’ (*Йе то́йі бул’басні доста.* Бб); згаданий нижче іменник **барабня**, зб. до **барáба**, але вже з експресивно-емоційним негативним забарвленням: ‘пройдисвіт’; ‘людина, яка не затримується довго на одному місці роботи’. ВВ, Влк, Крс, Прч (*Нал’ізла тіл’ка барабн’а, шо нé мож було с’а кину́ти.* Стр), **балабуцня**, зб. до **балабу́ца** ‘неприваблива жінка’. Бр; ‘розумово відстала жінка’. Виразну конотативну семантику мають іменники: **басликачня**, зб. до **баслика́ч** (*Росплóдилос’а басликачн’й, йак по дожджі грибн’й.* Рс); **бахорня** (**бахурн’а**), зб. до **ба́хор** (*Через бахурн’у нé мош с’а на ву́лицу ўказати*); **вавачня** (**вавачн’й**), жін., зб. до **вава́к** ‘чоловік, який нерозбірливо говорить’ (*Нимá легін’а, лиш самá вавачн’а.* Рс). І паралельно до цього іменника функціонує форма множини **вавакі** (*З л’удий л’уде, а з вавакі́у вавакі.* Рс). У досліджуваних говірках простежені збірні оцінні назви людей за етнічною приналежністю, формування таких назв завжди поєднане з відповідним ставленням діалектоносіїв до тої чи тої етнічної групи. Так, румунів часто називали з відтінком неприязні, як чужих, зайшлих людей: **волошня** (**волошн’а**, **волошн’й**), зб. до **во́лох** (**воло́х**): ‘румун’ (*Онто́та волошн’а*

би купіла дров; Волошн'а вже ни йде на дрíва. Рс); 'смуглявий чоловік'. Влх, Дв, Лкц, Чрн; **бусурманя**, зб. до **бусурман** 'людина іншої віри, не християнин' (*Зібралос'а йакес' там бусурман'а*). Іменник має також похідне переносне значення 'сердиті непривітні люди'.

За зовнішніми характеристиками виникли назви чоловіків і збірних понять за допомогою суфікса **-й(а)**, наприклад: **бутуканя**, зб. до **бутукан**, 'товстий чоловік, хлопець' (*Мойа діучина сухітр'а, а там самé бутукан'а*); **валиганя (валиган'и)**, зб. до **валиган** 'великий лінивий чоловік' (*Порозл'ігалос'а валиган'а та спит, а робота стойіт. Рс*); **булеханя**, зб. до **булехан** 'огрядний хлопець' (*Ходит туди булехан'а поночи. Рх*); **буцманя**, зб. до **буцман** 'товста, повновида людина'; **бучканя**, зб. до **бучкан** 'здоровань'; **гаждуганя**, зб. до **гаждуган** (*Сила л'уде, гаждуган'а були там*). Відзначимо, що іменники типу **буцманя** і **бучканя**, **гаждуганя** мають паралельну семантику назв жінок з відповідними рисами, похідних від назв: **буцман**, **бучкан**, **гаждуган**.

Малопродуктивним суфіксом є суфікс **-івля (-івья)**, який надає збірній назві фамільярного або зневажливого забарвлення, наприклад: **вагарівля (вагарівл'и, вагарівл'а, вагарул'а)**, зб. до **вагарь** 'лінивий чоловік із грубими рисами'. Рс; **паскудивля**, зб. до **паскуда (паску'ода)** 'потвора'. Бгд, Блн, Бр, Дбв, Дрв, Дмш, Зн, Кл, Крт, Кшт Лк, Мд, Мдн, Мкл, Пшк, РП, Трч, Тх, Хж; 'погана жінка'. Іза; 'ненависна, погана людина'. Вн, Клч.

Іменник на позначення збірності від номена **баба** функціонує в трьох словотвірних варіантах від нейтральної до експресивно забарвленої негативної семантики, наприклад, з суфіксом **-ник**: **бабнік**, зб. до **баба** (*Война забрала л'уді, та в сел'і виставс'а сам бабнік. НБ – Бнк, Дв, Зч, Клч, Нгр*); з суфіксом **-ища**, що загалом є дуже рідко вживаним формантом на позначення збірності: **бабніща**, зб. до **баба** (*Ади, йак бабишчу много са злазило доуйен:а. Дмш*). З негативним відтінком вживається в говірках Закарпаття і збірний іменник **бабня (бабн'и)** 'група жінок' (*Избралас'а сама бабн'а, та ни годна й одна д'їука пруйти, кожду убговор'ат. Вн; Там не йди, бо там сама бабн'а. Лкц – Зн, КсП, Лпч, Ркс, Рс, Тн, Чб*).

Досліджувані говірки мають і збірні назви за формою множини, що, зазвичай, є стилістично нейтральними, наприклад: **паятки**, зб. до **паятка** (*Ади ототі паяткі такі красні сорочки мали*). У багатьох випадках у сусідніх лемківських говірках збірність виражено формою називного відмінка множини: **жени, дівки, парібци** (Панцьо, 2000, с. 25).

Посиленої експресивно-емоційної семантики в досліджуваних говірках надає утвореним номенам і суфікс збірності **-ача (-яча)**, наприклад: **гонорняча (гонорн'ич'и)**, зб. до **гонорняк** 'гордий чоловік' (*З тим гонорн'ачом ни мож и говорити. Кл*); **вандрівніча (вандріуніча, вандрівніч'и, вандрівнічâ, вандрууніча, вандріуніча, вандріуніча, вандруніча)**, зб. до **вандрівник** 'мандрівник' (*Ой у ті полонін'и цвигте малин:ич'и. Та най собі погул'ийе старе вандріуніч'и. Квс; Такі май вандріуніча знайут ус'аку біду. Рс*); 'пияк'; паралельно вживається

і форма множини **вандруникі** (*Піли богачики, піли, н'ічо ни платіли, а йак прийшли вандруникі, столик намочіли*. Бчк – У); **гамача**, зб. ‘біднота’ (*Нимá туді інчого легін'á, лиш самé гамача*); паралельно функціонує значення ‘дитя бідняка’ (*Урбділа, най с'а ни приказує, йакéс' гамачá*); **выпуленяча** (**выпулен'áча, выпулен'íча, вíпулен'áча, вíпулен'íча, вíпулен'íч'и, вупулен'áча, упулен'áча**), зб. до **выпуленяк** ‘витрішкуватий чоловік’; **выпуленячка** ‘витрішкувата жінка’ (*Циган'áча-вíпулен'áча*).

Групу агентивних збірних назв продовжують деривати з суфіксами **-ота** і **-ія**. В обстежених говірках чимало дериватів з суфіксом **-ота** мають експресивно-емоційну семантику зневаги або іронії, наприклад: **бирешнота**, зб. до **біреш** ‘пастух великої рогатої худоби’. Пр, Стй; ‘той, хто водить воли в плузі’. Кл; ‘конюх’. Бг, Збр, НД, Нрс; ‘візник’. Дшк; ‘панський наймит’. ВБ, Ізк, Чрн; ‘заробітчанин’. ВЛч, Пст, Стй; ‘орендар’. Крс; **пацанота**, зб. ‘група хлопчиків, підлітків’ (*Оні йшли, а пацанота, шчо бы робіла, за німи*. Тн); **гыцота** (**гыцота, гыцота**), зб. до **гыцень** ‘підліток-переросток’. Дв, Клч, Мш, Нгр, Сн; ‘той, хто дражнить дітей’ (*Отá изву́лила вс'у гыцоту*. Іза; *А шчо бы робіла гыцота*. Дв, Тн); **гайналота**, зб. до **гайналь** (*Ишло туді гайналоти на роботу. То гайналота туді ходит*); **бетірнота** (**бет'ирнота, бит'арнота**), зб. до **бэтяр** ‘розбійник, шибеник’; ‘кремезний, трохи грубуватий парубок, який любить горілку і жінок’ (відзначимо функціонування й іншого значення лексеми з позитивним експресивно-емоційним забарвленням ‘відважна людина’. Ізк).

Серед дериватів виділяємо номени, що характеризують осіб і за внутрішніми, і за зовнішніми властивостями, а іноді в поєднанні різних якостей, що творять певний образ людини в уяві діалектоносіїв, наприклад, деривати з суфіксом **-ій(а)**. Збірна назва етнічної групи ‘гуцули’ **гуцулія**, що функціонує паралельно з дериватом **гуцулнота**. Відомо, що формант **-ія** ще в староукраїнській мові був уживаний для найменування сукупності родичів чи свояків, а також інших груп осіб. У досліджуваних говірках суфікс **-ія** представлено в назвах з оцінною семантикою: **баштрунія**, зб. до **баштрún** ‘дуже худий, злий чоловік’ (*Зійшлác'а там самá баштрун'íйа та біду'чуд'á там*. Рс); **барбачія**, зб. до **барбáч** ‘людина, яка повільно і недбало працює’. Врц, Дмш (*Тотó ў вас нé робітники, тотó пуста'бобрачій*); **бербенія** (**бербен'ійи**), зб. до **бербén** ‘лінива людина’. КсП (*Циган'íйа-бербен'íйа, под'на пóле, дам ти сóле! Рс; Бербен'íйа – так'é, шо ни хоче робіти*. КсП).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розглянуті деякі особливості функціонування агентивних назв з семантикою збірності свідчить про багатство виражальних засобів у межах різних словотвірних типів діалектної мови. Нами простежено випадки відповідності кожному конотативному чи ситуативному значенню окремого словотвірного форманта збірності, чи окремої лексеми, а також полісемії в межах однієї лексеми. Відтінки значень знаходять своє

вербальне вираження в межах словотвірних дериватів з семантикою збірності. Подальші спостереження відкриють широкі можливості для аналізу функціонування категорії збірності і на матеріалі південно-західних говорів, і в континуумі української діалектної мови загалом.

Список скорочень назв населених пунктів

Ужгородський р-н: Бр – Баранинці, Дрв – Дравці (нині в складі Ужгорода), Чб – Чабанівка; Великоберезнянський р-н: ВБ – Великий Березний, Влс – Волосянка, Дмш – Домашин, Збр – Забрідь, Лт – Люта, Тх – Тихий; Мукачівський р-н: Бб – Бобовище, Бг – Богдан, ВЛч – Великі Лучки, Зн – Зняцьово, Кл – Кальник, Крт – Крите, Кшт – Куштановиця, Мд – Медведівці, Мкл – Микулівці, НД – Нове Давидково, Пст – Пістрялово; Іршавський р-н: Блк – Білки, Бнк – Бронька, Влк – Вільхівка, Грб – Горбок, Дв – Довге, Зч – Заріччя, Ілн – Ільниця, Кшн – Кушниці, Лк – Луково, Мдн – Мідяниця, НБ – Нижнє Болотнє, Пр – Приборжавське; Рахівський р-н: Рх – Рахів, Блн – Білин, Бчк – (припускаємо, що це нині Великий Бичків), ВВ – Верхнє Водяне, КсП – Косівська Поляна, Рс – Росішка, Яс – Ясеня; Воловецький р-н: Мш – Мішкаровиця (нині в складі Біласовиця); Міжгірський р-н: Ізк – Ізки, Клч – Колочава, Мй – Майдан, Нгр – Негровець, НСт – Нижній Студений, Сн – Синевир, Тн – Торунь; Тячівський р-н: Бдв – Бедевля, Влх – Вільхівці, Вн – Вонігове, Дбв – Дубове, Крс – Красна, Нрс – Нересниця, РП – Руське Поле, Трн – Терново; Свалявський р-н: Крц – Керецьки, Сас – Сасівка, Стй – Стройне; Хустський р-н: Вш – Вишково, Іза – Іза, Лпч – Липча, НБс – Нижній Бистрий, Ркс – Рокосово; Перечинський р-н: Прч – Перечин, Врч – Ворочово, Лкц – Лікіцари, Смер – Сімер, Трч – Турички; Виноградівський р-н: Врц – Веряця, Ком – Ком'яти (нині Великі Ком'яти, Олш – Олешник, Пшк – Пушкіно, Хж – Хижа, Хл – Холмовець, Чрн – Черна.

Література та джерела

- Аркушин, Г. Л. (2004). *Іменний словотвір західнополіського говору* : дис.. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 540 с.
- Бевзенко, С. П. (1960). *Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору*. Ужгород, 416 с.
- Білоусенко, П. І. (1993). *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. К., 215 с.
- Білоусенко, П. І. (2002). *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)*. Запоріжжя, 206 с.
- Білоусенко, П. І. (2009). *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)*. Запоріжжя, 252 с.
- Буднікова, Л. Т. (2012). Категорія збірності у словацькій мові: зіставний аспект. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 17. С. 11 – 13.
- Гуцульські говірки : короткий словник (1997). Л., 232 с.
- Грицак, М. А. (2017). Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області (Вип. 1. А – Б). К. : КММ.

- Негрич, М. (2008). *Скарби гуцульського говору: Березови*. Л., 224 с.
- Німчук, В. В. (1955). Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (суфіксація). *Наук. зап. Ужгород. ун-ту : діалектол. зб.* 14. С. 169 – 192.
- Німчук, В. В. (1962). *Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – український язык. Київ, 18 с.
- Закревська, Я. В. (1976). *Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті*. К., 164 с.
- Закревська, Я. В. (1997). Ізоглоси словотвірних явищ на тлі ізоглос інших структурних рівнів. *Український діалектологічний збірник*. 3 (С. 101 – 112). К. : Довіра.
- Леснова, В. В. (2004). *Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках*. Луганськ : Альма-матер, 193 с.
- Леснова, В. В. (2012). Словотвірні засоби вираження оцінних значень в українському діалектному мовленні. *Лінгвістичні студії*. 24. С. 189 – 193.
- Лукьянюк, К. М. (1966) *Суффиксальное словообразование в буковинских говорах (прямая суффиксация)* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – український язык. Черновці, 23 с.
- Панцьо, С. (2000) Словотвірний розряд іменників зі значенням збірності та одиничності у діалекті лемків. *Наукові записки*, 23. Сер. Філологічні науки (мовознавство). С. 23 – 30.
- Піпаш, Ю. О. & Галас, Б. К. (2005). Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 266 с.
- Олексенко, В. П. (2002). *Словотвірні категорії іменника* : автореф. дис ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 36 с.
- Онишкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок*. 1 – 2. К. : АН УРСР.
- Словник буковинських говірок (2005). Чернівці : Рута.
- Словник гуцульських говірок (літера Б) (1991). *Гуцульщина: Лінгвістичні етюди* (С. 112 – 270). К. : Наук. думка.
- Харківська, О. В. (2015). *Суфіксальний словотвір апелятивних іменників в українських говорах Закарпаття* : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Ужгород, 397 с.
- Черкес, Н. Д. (1991). До питання про функціонально-експресивне навантаження збірних імен в українських говорах карпатського регіону. *Українська лексика в історичному та ареальному аспектах: зб. наук. праць* (С. 100 – 113). К. : Наук. думка.
- Черкес, Н. Д. (1994). *Категорія збірності у говорах Карпатського регіону* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Л., 24 с.
- Шило, Г. Ф. (1969). Словотвір іменників у говорах басейну верхнього Дністра і верхньої Прип'яті. *Питання словотвору*

східнослов'янських мов : матеріали міжвідом. респ. наук. конф. (1969 р., м. Київ). К. : Наук. думка.

Шумицька, Г. В. (2010). *Словотвір апелятивних іменників у північнолемківських говірках української мови* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Ужгород, 19 с.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2019 р.

Прийнято до друку 12.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА

ПОЛІСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО ВСЕСВІТНІЙ ПОТОП

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-46-54

Антоніна Плечко,

старший викладач кафедри іноземних мов

Житомирського національного агроекологічного університету

<https://orcid.org/0000-0002-4739-0750>

У статті здійснено лексикографічний аналіз лексем *потоп*, *повінь*, *наводок*, *ковчег* та інших на основі автентичних фрагментів текстів вірувань поліщуків про Всесвітній потоп, що репрезентують важливий пласт духовної культури сучасного Середнього Полісся України.

Мета статті – проаналізувати традиційні вірування про *потоп* у духовній культурі мешканців Середнього Полісся. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: узагальнити матеріали сучасних досліджень про Всесвітній потоп, здійснити системний опис традиційних вірувань про потоп у середньополіському діалекті крізь призму цілісного культурного тексту, порівняти функціонування лексеми *потоп* у лексикографічних джерелах та сучасних віруваннях поліщуків.

Джерелами дослідження слугували польові записи середньополіських вірувань про Всесвітній потоп, зібрані в п'ятдесяти п'яти населених пунктах Житомирської та Рівненської областей у 2010 – 2012 роках. У поліських оповідях про потоп виділено такі мотиви: *мотив дощу*, *мотив великої води*, *мотив ковчегу*, *мотив Ноя*, *мотив присутності злого духа на ковчезі*, *мотив райдуги* тощо. Найбільш поширеними у віруваннях поліщуків є 2 мотиви: *мотив ковчегу (корабля, лодки)* (49%) та *мотив Ноя* (47%).

Представлені фрагменти текстів середньополіських вірувань про потоп засвідчують збереження структури міфу про Всесвітній потоп, подібний до біблійного, хоч і мають деякі специфічні особливості в деталях змісту. На основі семантичного аналізу лексем *потоп*, *повінь* та *наводок* викладено авторську інтерпретацію їхнього функціонування: лексема *потоп* за семантикою більш пов'язана з характеристикою давнього *Всесвітнього потопу*, а лексеми *повінь* та *наводок* переважно функціонують у процесі опису сучасних гідросферних стихійних лих, що супроводжуються розливом водойм.

Ключові слова: Всесвітній потоп, мотив дощу, мотив ковчегу, мотив Ноя, мотив злого духа, мотив райдуги.

The author of the article makes a lexicographical analysis of lexical items „flood”, „deluge”, „freshet” and others. The analysis is based on the authentic fragments of Polishchukys' beliefs about the Deluge. These beliefs are

considered to be an important part of modern Ukrainian Central Polissia's spiritual culture.

The paper is aimed at analyzing the traditional beliefs about the flood in the spiritual culture of the Central Polissia inhabitants. For the purpose of achieving the goals, the following tasks are to be carried out: to analyse and generalize the materials of modern studies on the Deluge; to carry out a systematic description of the traditional beliefs about the flood in the Central Polissia dialect based upon the analysis of a holistic cultural text; to compare the functioning of the lexeme flood in lexicographic sources and modern beliefs of Polishchukys.

The results of the ethnographic fieldwork prove that Polishchukys know about the legend of the deluge more than about the legend of the world creation. The following motifs can be distinguished in the Polissia stories about the deluge: the motif of rain, the motif of great water, the motif of the ark, the motif of Noah, the motif of the evil spirit on the ark, the motif of the rainbow, etc. Two motifs are considered to be the most common in Polishchukys' beliefs: the motif of the ark (ship, boat) (49%) and the motif of Noah (47%). The presented fragments of texts of the Central Polissia beliefs about the deluge testify to the preservation of the structure of the myth about the Noah's Flood, similar to the biblical. Although they have some specific features in the details of the content.

Key words: the Deluge, the rain motif, the ark motif, the motif of Noah, the motif of the evil spirit, the motif of the rainbow.

Вступ. Серед екологічних катастроф сучасності повінь є поширеним стихійним лихом, що не лише негативно впливає на довкілля, а й порушує нормальну життєдіяльність населення, призводить до руйнувань і нищення матеріальних цінностей. На жаль, починаючи від Всесвітнього біблійного потопу й до сьогодні, вода, що затоплює все навколо, є непередбачуваною стихією. Тому така екологічна катастрофа сучасності, як повінь, стає об'єктом дослідження не лише природоохоронців, екологів, політиків, а й журналістів, літературознавців та етнографів.

До найдавніших пам'яток, що зберегли інформацію про повені на конкретній території, належать не лише народні вірування та перекази про *Всесвітній потоп*, а й літописні записи часів Київської Русі. Зокрема, понад тисячоліття тому (945 року н.е.) древлянські послы, які прибули на зустріч до київської княгині Ольги, побачили повністю залитий водою київській Поділ, спричинений розливом Дніпра (Цалик). Також 1128 року монастирські літописці зафіксували в Києві один з рекордних розливів у Києві: „*В се ж літо бисть вода велика, потопи люди и жита, и хороми унесе*”. Тобто потоп не лише позаливав вулиці, якими неможливо було ані пройти, ані проїхати, але й зруйнував будинки, знищив городи й присадибні ділянки киян (Цалик).

Спробуємо узагальнити матеріали польових досліджень середньополіських вірувань про *Всесвітній потоп*, зібрані на території Середнього Полісся України в 55 населених пунктах Житомирської

та Рівненської областей у 2010 – 2012 рр. У ХХІ столітті не втрачає актуальності проблема збирання й накопичення інформації про традиційну народну культуру поліського ареалу, оскільки вона залишається цінним матеріалом для наукових досліджень у різних галузях наук. Отже, актуальність нашого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю середньополіських вірувань про *потоп* (Плечко, 2016) в етнолінгвістичному аспекті.

Мета статті – проаналізувати традиційні вірування про *потоп* у духовній культурі мешканців Середнього Полісся. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: проаналізувати й узагальнити матеріали сучасних досліджень про Всесвітній потоп; здійснити системний опис традиційних вірувань про потоп у середньополіському діалекті на основі аналізу цілісного культурного тексту; порівняти функціонування лексеми *потоп* у лексикографічних джерелах і сучасних віруваннях поліщуків. Об'єктом дослідження є традиційні уявлення про *потоп* у віруваннях поліщуків та їх номінація. Предмет дослідження – номінативні й семантичні процеси в системі номінації міфічних середньополіських вірувань про *потоп*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема *Всесвітнього потопу* поширена в народів світу, зокрема відзначаємо її в найдавніших міфологіях: шумеро-аккадській, китайській, давньоіндійській, давньоєгипетській, давньогрецькій тощо. Концепція знищення світу через воду чи вогонь, холод чи сніг наявна в іранській та індійській міфологіях, в описаному міфі Платона про Атлантиду (Афанасьєв, 1995, с. 220; Токарев, 2008, с. 819 – 820). Біблія також містить оповідь про *Всесвітній потоп*, у якій можна виділити такі епізоди: рішення Бога покарати людей за гріхи, вибір праведного Ноя серед людей, побудова ковчегу Ноем, взяття в ковчег сім'ї Ноя та всіх тварин по парі, дощ, що тривав 40 днів і ночей, знищення всього живого потопом (окрім тих, хто перебував у ковчегу), плавання ковчегу водами впродовж 150 днів, спадання води, політ крука та двох голубок у пошуках вільної від води землі, вихід родини Ноя та тварин із ковчегу на звільнену землю та поява в небі веселки на знак домовленості між Богом і людьми (Книга Буття, розділ 6 – 8). Слов'янські вірування про потоп свого часу докладно описали О. Афанасьєв, О. Белова, С. Токарев (Афанасьєв, 1995, с. 220 – 221; Толстой, 2009, с. 221 – 222; Токарев, 2008, с. 819 – 820). В етнографічній розвідці С. Жили відзначаємо опис історичного періоду, який етнограф називає *Потанов* – танення льодовика (10 тис. років тому), розливи Древніх Вод, величні річища, Період Старої Історії, поділений на два періоди: те, що було до Потанова, і те, що було після Потанова – це перекази про Потоп (Жила, 2006, с. 47). Заслугове на увагу й сучасне трактування *Всесвітнього потопу*, зокрема, версія про те, що історія біблійного потопу пов'язана саме з нашими пращурами й відбувалась 7,5 тис. років тому на території Чорного моря, де раніше, до загального потепління, було прісноводне озеро (Мойсеєнко, 2008).

Виклад основного змісту. Матеріали польових досліджень указують на те, що легенда про потоп більш znana поліщуками, ніж легенда про створення світу. Результати опитування показали, що 64% респондентів вільно переповідають біблійну легенду про потоп, але 36% людей не можуть її переповісти й мотивують це тим, що *не чу́ли, не пам'ятають; чу́ли, але забу́ли* (Вст, Жрб, Крс, Чбн, Стр, Прж, Блк, Прг, Рдв, Уст, Лтк, Рсн, Срл, Обл, Птв, Мйс, Мрн, Дтк, Дрзд). На нашу думку, збереження в пам'яті переказів про Всесвітній потоп можна пояснити страхом перед цією природною катастрофою, і тому, коли починається сильний дощ чи злива, людина часто асоціює його з потопом, карою Господньою: *це бу́ла зал'іва. У тр'їцат' тр'ёт'ому ро́це теж така бу́ла зал'іва: дошч л':е да л':е, йак к'іне́ц' св'ету, пото́п* (Кшн).

Усі інформанти одностайно переповідають легенду про потоп, згадуючи дощ, Ноя та ковчег. Лише в одному випадку зазначено, що *коліс' потоп'іло́с'а багáто наро́да, бо зроб'іло́с'а прова́л':е, потону́у усей м'ір, оста́лис'а то́к'і ізбрани́е* (Слц).

Результати анкетування засвідчують, що 36% інформантів дотримуються думки, що потоп викликаний дощем (Ігн, Пщ, Срк, Чрв, Кшн, Бвс, Мдв, Мкл, РБ, Хрс, Вшв, Дбв, Рдн, РдУ, Срн, Крч, Лпк, Брст, Чдл, Глн): *со́рок дн'ів не йшо́у, а л':а́у́с'а* (РдУ), *Бог отвори́у н'еб'еснийе о́кна і ли́л'ас'а вода́. І зали́ло гет' усе* (Яцк). Подекуди відзначаємо інше трактування (мотив великої води): *Вода́ йшла н'е́изв'есно отку́да, це н'е дошч, йшла в'ел'іка вода́ – це пото́п* (Тх); *пото́п – це прибува́ла вода́ здоро́ва* (Кхр).

У поліських оповідях про потоп можна виділити такі мотиви: *мотив дощу, мотив великої води, мотив ковчега, мотив Ноя, мотив злого духа на ковчезу, мотив райдуги* тощо. Найбільш поширеними у віруваннях поліщуків є 2 мотиви: *мотив ковчегу (корабля, лодки)* (49% – 27 н.п.: Пщ, Птп, Срк, Тх, Чрв, Чпв, Бвс, ЧВ, Мкл, Лзн, РБ, Мжр, Вшв, Дбв, Млн, Рдн, РдУ, Срн, Крч, Кхр, Мшв, Яцк, Брст, Япл, Чдл, Брв, Глн) та *мотив Ноя* (47% – 26 н.п.: Ігн, Пщ, Птп, Срк, Тх, Чрв, Бвс, ЧВ, Мдв, Лзн, РБ, Мжр, Вшв, Дбв, Млн, РдУ, Срн, Крч, Кхр, Яцк, Лпк, Брст, Япл, Чдл, Брв, Глн). Пропонуємо деякі з них:

Но́й зроб'іу коу́чег. Бог так сказа́у йому́ наперед. Бо л'уде ста́ли пога́н'і. Со́рок дн'іу ішо́у дожд', у́се л'уде потоп'іу. Но́й із свої́м с'ім'ейством і тварі́нками оста́у́с'а в живі́х. Від Но́йа поча́у́с'а нові́й св'ет (Ігн).

Госпо́д' сотвор'іу чолов'е́ка, в'еру́йущ'іх ма́ло бу́ло, од'ін Но́й то́к'і, і Госпо́д' возва́у до Но́йа: „Но́й ти од'ін пра́в'едни́й, мо́я душі́а бо́л'ше н'е мо́же знос'іт' то́го б'ез:акон'і́я, згла́ду́ у́се пото́пом, водо́йу”. Сто два́цат' дн'ей Но́й роб'іу коу́чег, і ко́жен уда́р молотка́ возв'ешча́у про те, шо бл'із'іца пото́п. Ал'е л'у́д'і насм'еха́л'іса з йо́го, пр'ен'ебр'егал'і, н'іхто́ н'е хот'е́у слухат', а пото́м наста́у д'ен', йак откри́л'іса н'еб'еснийе, б'ездна́ н'еб'есна́ і пошо́у дошч. І Бог сказа́у Но́йу: „Во́їд'і ти і с'ем'ейство́ тво́йе у коу́чег, воз'м'і ус'о́го по па́р'е, пт'іци і зв'єра, і пр'есмика́йущих

ус'їх б'ер'ї дл'а размнож'їна, бо їа посилаїу на з'емл'у потоп". Тод'ї ус'ї побач'їл'ї, шо їд'е дошч, ст'ал'ї вил'аз'їт' на дер'єва, до Г'оспода ўжив'ат'. Вон сказаў, шо вже позно. І ўсе, шо було на з'емл'є, л'їшило с'а дих'ан'їна, ўсе потонуло. Сто двац'ат' дн'ї їшоў дошч прол'ївнїї і токо коўч'єг плаваў по вод'є, і токо останов'їўса на сто двац'ат'ї д'ен'. Н'є с'орок, а сто двац'ат', бо Бог забуўса, шо послаў дошч, а тод'ї зд'умаў про Н'їа і пр'екрат'їў дошч. А тої коўч'єг усе плаваў і останов'їўса на самої вис'окої гор'є Арар'ат (Чрв).

Ної ўз'аў зроб'їў коробл'а, коўч'єг, ўз'аў ўс'ї твар'їни по одному, по п'ар'ї, п'тиц'ї по п'ар'ї і д'їт'ї своїїх і плаваў. Шоў дошч. Л'ўди гр'їшили с'їл'но. Тр'єба ж наказ'ан'їє їм дат', Бог ўс'ак'є їм даваў, а вони ўс'о раўно, тод'ї в'їн найшоў Н'їа, обобраў його і сказ'аў: „Роб'ї коўч'єг, д'ўже вел'їк'її, шо б'уло ўсе по п'ар'ї, і зв'єр'ї і п'т'ашк'ї і все, все". А л'ўди їдут' да см'їїаца: „Шо ти роб'їши?” – сп'єваїют', на насм'їшк'у його бер'ут'. А Ної своїє роб'їт' і ўс'о. І Господ' сказаў йому: „Бер'ї своїу с'ем'їу. І не зачин'аї д'єр'ї, їа с'ам зачин'у". Пошоў дошч, а л'ўди см'єїалис'. Зв'єр'ї по г'орах ут'їкалі, л'ўди т'ож'є. С'орок дн'їў не їшоў, а л':аўс'а. Ўже ї л'ўди їдут' і пр'ос'аца в коўч'єг. А Бог приїшоў і зачин'їў коўч'єг. В'їн подн'їмаўс'а на вод'ї – коўч'єг. Бог сказаў: „Не одчин'аї п'ок'ї їа сам не одчин'у". А тод'ї ст'ала опулкаца вода (РдУ).

Л'ўде жили ў ст'аром зав'єт'є по д'єв'атс'от л'єт, по с'емс'от. А їак ст'али л'ўде гр'єшиїт, Бог стаў скороч'ат, скороч'ат, а л'ўде не к'їялиса і Бог сказаў: „Їа розкаїаўса, шо сотвор'їў св'єт і їа його їстр'єбл'у". І Бог сказаў Ноїу: „Зроб'ї коўч'єга тр'їста л'окт'оў довжин'оїу, п'адес'ат ширин'оїу і тр'їц'ат' в'єрх, і осмол'ї його, і зроб'ї там ўс'ак'їє отд'єл'єн'їна і на худ'обк'у, і на пт'їцу, і на ўсе, шо на св'єт'є їє, і каж'ї л'ўд'ам, шо їа нав'єду потоп". То л'ўде см'єїалиса: „Де тої потоп?" Бо тод'є земл'а орош'алас' рос'оїу, а не було дошч'у, і ўже їак л'ўде не к'їялиса і см'єїалиса, то Бог сказаў Ноїу: „Заход' у коўч'єг, бо їа вже б'уду їзлив'ат свої гн'єў". І Бог отвор'їў н'єб'єснїє о'кна і лил'ас'а вода с'орок ден' і с'орок ноч'ї. І залило гет' усе, і пт'їци, л'ўде хот'єли до коўч'єга, але Ної закр'їў: „Не мой'а рук'а закрив'ала і не мой'а откр'їє". С'орок ден' лив дошч, л'ўди вил'азили на хат'ї, на дер'єва, на ўсе, шо не займала вода, а тод'ї затоп'їло, а коўч'єг все плаваў. Остаўса од'їн Ної з ж'їнкоїу і тр'ї с'їни, і тр'ї нев'єстк'ї. І от:ого пошл'о насл'єдство (Яцк).

Значимо, що тривалість дощу в оповідях поліщуків варіюється. 20% респондентів визначають його тривалість с'орок ден' (Ігн, Пщ, Срк, Лзн, Хрс, Крч, Яцк, Брст, Япл, Чдл, Глн); 2% – с'ем'їс'ат дн'їў (Птп); також по 2% – сто двац'ат' (Чрв); сто п'адес'ат с'ем ден' (Гш): Н'є с'орок, а сто двац'ат', бо Бог забуўса, шо послаў дошч, а тод'ї зд'умаў про Н'їа і пр'екрат'їў дошч (Чрв).

У всіх цих переказах можна виділити основну лексико-семантичну опозицію – життя : смерть, яка реалізується через інші конкретні опозиції: Бог (Ної) : гр'їшники, праведність : гр'їх, батьки : діти, чоловік : ж'їнка, небо : земля, засуха : дощ (злива) тощо.

Особливістю поліських вірувань про ковчег є те, що в них присутній також мотив злого духа: *Йак Ной зроб'їть коўчэг, то ўз'аў ус'їх тварінок по нár'ї. І гад'ук і ўс'ех. То гад'ука, це ж зм'єї (злий дух), вона соблазн'їла Йéву, шоб з дéрева зйéла плод. То вона (гадюка) тóко ўз'ала і прокрутіла дírку, шоб зашла вода, шоб затоп'їт' л'удéї і коўчэг. А вуж уз'аў та і пов'їс там, заткнў дírку і спас. Тому ўжá не ўбива́йт' і ўж не куса́йе. (Пш); А злиї хот'éў потоп'їт' коўчэг. Да вимán'уйе жінку, шо не їди (до Нойа), а Ной зве, шо захóд', бо це ўже хлóпне (закриється) коўчэг і ўсе, а вона ўсе не йде. „Йако́го чо́рта ти та́м сто́йїши” – ка́же Ной ж'їнци, а чорт їїї і ка́же: „Їди, їди, ўже ї менé звут' в коўч'эг”. То злиї прокручу́йе дírку ў коўч'ез'ї, шоб вон потоп'їс'а, а вуж заткнў дírку собóйу, і вони ўратува́лис' (ЧВ).*

Відзначаємо мотив райдуги: *Вон плаваў, а тод'ї рáдуга по́яв'їлас' на нéб'ї. Бог сказаў їому: „Подивіс', ўже вс'о”. Вон вїйшоў на сўшу і ўсе вїйшло на сўшу. І зánово ста́ли жит' (Птп); А тод'ї Бог припинїў дошч і йавїў рáдугу (Хрс).* Болгарське повір'я свідчить, що до Всесвітнього потопу не було райдуги, і коли земля звільнилась від води й Ной приніс Богу жертву, Бог пообіцяв йому, що більше потопу не буде до другого Христового приходу. Бог дав райдугу як свідоцтво. Тож болгари вірять, допоки є райдуга, буде все добре, а коли не стане райдуги, то є ознакою наближення Страшного Божого суду (Афанасьєв, 1995, с. 220). Простежуємо паралель *райдуга – кінець потопу – початок нового життя*.

Найбільш типові сюжети всесвітнього потопу ґрунтуються на описі ковчегу, проникненні на ковчег злого духа, нечистого у вигляді тварини тощо. Семантика лексеми *ковчег* у словниках варіюється: 1) ст.-слов. ‘корабель, церква, будинок’ (Толстой, 2009, с. 221); 2) ‘судно, у якому, за біблійним міфом, врятувався від усесвітнього потопу Ной зі своєю родиною та тваринами’ (Жайворонок, 2006, с. 296). У поліських віруваннях 45% інформантів використовують лексему *ковчэг* (Пш, Птп, Срк, Тх, Чрв, Чпв, Бвс, ЧВ, Мкл, РБ, Мжр, Вшв, Дбв, Млн, Рдн, РдУ, Срн, Крч, Кхр, Мшв, Яцк, Брст, Япл, Чдл), 5% – *корабél* (РдУ, Брв, Глн), 2% – *ло́дка* (Лзн). У віруваннях поліщуків лексема *ковчег* (*корабель, лодка*) має семантику: ‘рятівне судно, в якому Ной зі своєю родиною та тваринами плавав під час потопу’; ‘корабель Ноя’, ‘місце проживання на час потопу’.

Проаналізуємо семантику лексем *потоп, повїнь, наводок* тощо. У словниках сучасної української літературної мови лексема *потоп* функціонує з такими значеннями: 1) ‘за біблійною легендою повїнь, яку через гріхи людей наслав Бог, щоб затопити землю // велика повїнь, великий розлив води’ (Бусел, 2009, с. 1089); 2) ‘вселенська повїнь, яку наслав Бог за гріхи людей’ (Жайворонок, 2006, с. 475). Російські лінгвісти визначають таку семантику лексеми *потоп*: 1) ‘катаклізм світового значення, коли гине все живе і зберігається лише його мінімум для відродження на землі’ (Токарев, 2008, с. 819); 2) ‘у міфологічних та релігійних уявленнях народів світу найбільший катаклізм, у результаті якого відбувається вторинне сотворення світу, відродження людського

роду й перехід від доісторичної епохи до історичної' (Толстой, 2009, с. 221); 3) 'танення снігів, коли під час повені (потопу) очищається спустошена зимою неродюча земля' (Афанасьєв, 1995, с. 162). Аналізуючи фрагменти поліських текстів про *потоп*, зазначимо, що в середньополіських віруваннях лексема *потоп* набуває таких значень: 1) 'повінь, яка знищила всіх грішників на землі'; 2) 'тривалий сорокаденний дощ, який наслав Бог за гріхи людей'; 3) 'прибування великої води'; 4) 'злива, яка спричинила повінь та знищення всього живого'; 5) 'провалля, в якому потонув весь світ, крім вибраних Богом'. У діалектних словниках лексема *потоп* зафіксовано зрідка. Опрацювавши низку діалектних словників (Аркушин, 2000; Лисенко, 1974; Никончук, 1979; Онишкевич, 1984; Піпаш, 2005), зауважимо, що цю лексема відзначено лише у двох: *потопа (потоп)* – 'зперед Нойової потопа: потопа світа' (бойк.); *потопа, ж.р.* – 'повінь, потоп' (гуцул.) (Онишкевич 1984, с. 125; Піпаш, 2005, с. 152). Результати нашого опитування показали, що 62% респондентів використовують лексема *потоп*, в одному випадку (2%) – *затоп*.

Лексема *повінь* має дещо іншу семантику порівняно з лексемаю *потоп*: 1) 'розлиття річки під час весняного розтавання снігу, льоду або внаслідок тривалих дощів чи великих злив'; 2) 'значне підвищення рівня води в річці, озері або морі' (Бусел, 2009, с. 998). Лексема *наводок* у словнику української мови має значення 'тимчасове підняття рівня води в річках та інших водоймах внаслідок злив або розтавання снігу та льоду' (Бусел, 2009, с. 874).

Отже, лексема *потоп* за семантикою більш пов'язана з характеристикою давнього *Всесвітнього потопу*, а номени *повінь* та *наводок* більше функціонують у процесі опису сучасних гідросферних стихійних лих, що супроводжуються розливом водойм.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Представлені фрагменти текстів середньополіських вірувань про *потоп* і наші спостереження засвідчують збереження структури міфу про *Всесвітній потоп*, хоч і мають деякі специфічні особливості в деталях змісту. Зібраний матеріал лише частково відображає знання про одну зі сторін давньої історії людства, тому системне вивчення таких вірувань у сучасному мовознавстві досі залишається актуальним.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень

Вст – Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської області; Гш – Гошів Овруцького р-ну; Жрб – Журба (Невгоди) Овруцького р-ну; Ігн – Ігнатпіль Овруцького р-ну; Крс – Красилівка Овруцького р-ну; Пщ – Пішаниця Овруцького р-ну; Птп – Потаповичі Овруцького р-ну; Срк – Сорокопені Овруцького р-ну; Тх – Тхорин Овруцького р-ну; Чбн – Чабан Овруцького р-ну; Чрв – Черевки Овруцького р-ну; Стр – Стирти Черняхівського р-ну; Прж – с. Пірижки Малинського р-ну; Чпв – Чоповичі Малинського р-ну; Блк – Білокоровичі Олевського р-ну; Кшн – Кишин Олевського р-ну; Прг – Перга Олевського р-ну; Рдв – Радовель Олевського

р-ну; Уст – Устинівка Олевського р-н; Бвс – Бовсуни Лугинського р-ну; Лтк – Литкі Лугинського р-ну; ЧВ – Червона Волока Лугинського р-ну; Клш – Куліші Ємільчинського р-ну; Мдв – Медведове Ємільчинського р-ну; Мкл – Миколаївка Ємільчинського р-ну; Рсн – Рясне Ємільчинського р-ну; Срл – Середи Ємільчинського р-ну; Лзн – Лозниця Народицького р-ну; РБ – Рудня Базарська Народицького р-ну; Слц – Селець Народицького р-ну; Хрс – Христинівка Народицького р-ну; Мжр – Межирічка Радомишльського р-ну; Вшв – Вишевичі Радомишльського р-ну; Дбв – Дубовик Радомишльського р-ну; Обл – Обліткі Радомишльського р-ну; Птв – Потіївка Радомишльського р-ну; Млн – Мелені Коростенського р-ну; Мйс – Мойсіївка Коростенського р-ну; Рдн – Рудня Коростенського р-ну; РдУ – Рудня Ушомирська Коростенського р-ну; Срн – Сарновичі Коростенського р-ну; Крч – Курчиця Новоград-Волинського р-ну; РжВ – Рижани Володарськ-Волинського р-ну; Кхр – Кухарі Іванківського р-ну Київської обл.; Мрн – Мар'янівка Поліського р-ну Київської обл.; Дтк – Дитяткі Чорнобильського р-ну Київської обл.; Мшв – Машеве Чорнобильського р-ну (с. Лукаші Барашівського р-ну Київської обл.); Яцк – Яцковичі Березнівського р-ну Рівненської обл.; Лпк – Липки Гоцанського р-ну Рівненської обл.; Брст – Берестя Дубровицького р-ну Рівненської обл.; Япл – Яполоть Костопільського р-ну Рівненської обл.; Чдл – Чудель Сарненського р-ну Рівненської обл.; Брв – Борове Рокитнянського р-ну Рівненської обл.; Глн – Глинне Рокитнянського р-ну Рівненської обл.; Дрзд – Дроздинь Рокитнянського р-ну Рівненської обл.

Література та джерела

- Аркушин, Г. Л. (2000). Словник західнополіських говірок. 1 – 2. Луцьк : Вежа.
- Афанасьев, А. Н. (1995). Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. (Т. 2). М., 267 с.
- Бусел, В. Т. (2009). Великий тлумачний словник сучасної української мови. К. : Перун, 1736 с.
- Жайворонок, В. (2006). Знаки української етнокультури : слов.-довід. К. : Довіра, 703 с.
- Жила, С. М. (2006). Свята Земля Дерев: історія, звичаї, бортництво, природа. К., 228 с.
- Лисенко, П. С. (1974). Словник поліських говорів. К., 260 с.
- Мойсеєнко, В. С. (2008). Боги, потопа, люди (ілюстрована історія біблійного Чорноморського потопа). К., 92 с.
- Никончук, М. В. (1979). Матеріали до лексичного атласу української мови Правобережного Полісся. К., 314 с.
- Онишкевич, М. Й. (1984). Словник бойківських говірок : у 2 ч. Ч. 2 : О – Я. К. : Наук. думка, 514 с.

- Піпаш, Ю. О. & Галас, Б. К. (2005). Матеріали до словника гуцульських говірок. Ужгород, 266 с.
- Плечко, А. А. (2016). Фрагменти середньополіських вірувань про потоп. *Наука. Молодь. Екологія-2016. Реалії та перспективи* : матеріали ХІІ Всеукр. наук.-практ. конф. студ., аспірантів та молодих вчених (трав. 2016 р.). Житомир : ЖНАЕУ. С. 184 – 187.
- Толстой, Н. И. (2009). Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах. (Т. 4. П – С). М. : Междунар. отношения, 704 с.
- Токарев, С. А. (2008). Мифы народов мира. Энциклопедия. (Электронное издание). М., 1148 с. Режим доступу до словника: http://www.indostan.Ru/biblioteka/knigi/2730/3412_1_o.pdf
- Цалик Станіслав. Майже Венеція: тисячолітня історія потопів у Києві. Режим доступу: <http://https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-45280735>

Стаття надійшла до редакції 13.04.2019 р.

Прийнято до друку 15.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

**ЕТНОКОНЦЕПТ ЯЙЦЕ
В АРЕАЛЬНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ
(на матеріалі фразеології Середнього Полісся)**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-55-62

Галина Доброльожа,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови Житомирського державного
університету імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0003-3684-5972>*

Актуальність статті зумовлено інтересом науковців до кількох галузей мовознавства – діалектології, фразеології та етнолінгвістики, а також до практичного втілення концептуального підходу явищ навколишньої дійсності.

Мета статті полягає в усебічному аналізі одного із знакових концептів української культури і світобачення, що проник у господарську, побутову та культурну сфери життя українців.

Об'єктом аналізу в статті є концепт яйце (писанка) у всіх проявах і варіаціях – аналіз цього українського образу з міфологічного, етимологічного, фразеологічного, етнографічного поглядів.

У статті розглянуто принцип концепту, який передбачає єдність форми і змісту фразеологізму, його тісний зв'язок з усіма реаліями життя українця. Опрацьований матеріал свідчить, що аналіз образу через концептуальне сприйняття є найбільш повним, цілісним та об'єктивним, оскільки це дає можливість усебічно побачити та охарактеризувати знаковий символ, отже, до аналізу концепту залучено наукові студії етнографів, етимологів, фольклористів, богословів та ін. Розгляд матеріалу свідчить, що символ яйця є популярним в українській культурі та господарському житті – саме з цим образом пов'язані численні прикмети і заборони, традиції та вподобання; зовнішні ознаки яйця стали уособленням різноманітних недоліків та чеснот людини.

У статті проведено порівняння між українськими діалектними фразеологізмами – у результаті відзначено і фразеологічні паралелі, і автентичність народної фразеотворчості; з'ясовано роль ареальних фразеологізмів у формуванні загальноукраїнського фразеологічного фонду.

Аналіз етноконцепту яйце (писанка, крашанка) свідчить про давню міфологічність образу, вплив на світобачення українців та зв'язок із світовою міфологічною системою; а також проникнення до всіх сфер господарського, культурного та духовного життя.

Ключові слова: діалектологія, ділінгвізм, концепт, образ, символ, фразеологізм.

The article deals with the concept of concept, which involves the unity of the form and content of phraseology, its close connection with all the realities of life of a Ukrainian. The processed material shows that the analysis of the image through conceptual perception is the most complete, integral and objective, since it enables us to comprehensively see and characterize the symbolic symbol – thus, scientific studies of ethnographers, etymologists, folklorists, theologians, etc. are involved in the analysis of the concept. Consideration of the material shows that the egg symbol is quite popular in Ukrainian culture and economic life – this is the way in which numerous signs and prohibitions, traditions and preferences are connected; the external signs of the egg have become the embodiment of the various defects and virtues of man. In the article, a comparison is made between the Ukrainian dialect phraseologisms – as a result of both phraseological parallels and the authenticity of the folk phrase creation; It also turns out the role of the regional phraseologisms in the formation of the all-Ukrainian phraseological fund.

An analysis of the ethnoconcept egg indicates the ancient mythological nature of the image, the influence on the world outlook of Ukrainians and the connection with the world mythological system; as well as penetration into all spheres of economic, cultural and spiritual life.

Key words: dialectology, dilingvism, concept, image, symbol, phraseologism.

Вступ. Останніми роками українці більш часто й усвідомлено повертаються до своїх рідних витоків – думають і розмовляють рідною мовою, у сучасному аранжуванні виконують українські народні пісні, проводять численні етнофестивали, готують традиційну їжу, одягають вишиваний одяг, дотримуються народних звичаїв і традицій. До цього переліку, що повертає нас до автентики, варто додати використання мовцями рідної говірки, дотримання правил місцевої звичаєвості та культури.

Сьогодні все більшого поширення в наукових та просвітницьких колах набуває теза, яку озвучують прогресивні українські мовознавці, про переваги ділінгвізму; зокрема, на думку Г. Гримашевич, „крім ідеального володіння нормами літературної української мови, потрібно водночас упродовж життя пронести в мовленні особливості свого діалекту” (Гримашевич, 2019). Як результат цього твердження спостерігаємо різноманітні гастрономічні, пісенні, споживчо-побутові регіональні виставки та фестивали, які переконують пересічних українців у тому, що ми різні, але в цьому наша сила й неповторність. Чимало музичних гуртів в Україні виконують автентичні пісні (наприклад, житомирські гурти „Льонок” та „Родослав”), пісні з використанням діалектної лексики („Даха Браха”, „Пікардійська терція”, „Океан Ельзи”, „Соколи” та ін.); до збереження діалектної лексики на письменницькому рівні долучаються

Ю. Винничук, В. Шнайдер, В. Даниленко, М. Матіос, В. Лис, Ю. Іздрік. Безумовно, діалектна лексика – це те, що живить і збагачує сучасну українську мову.

В Україні надзвичайно потужна наукова діалектна школа (І. Франко, К. Михальчук, М. Онишкевич, Й. Дзензелівський, М. Демський, О. Мельничук, В. Чабаненко, А. Москаленко, М. Никончук, П. Гриценко та ін.), тому регулярно з'являються діалектні словники різних типів (лексичні, фразеологічні), лінгвістичні атласи українських народних говорів, аудіозаписи і записані фонетичною транскрипцією тексти, начитані місцевими мешканцями своєю говіркою. Проте з кожним роком діалектологам дедалі важче відшукати повноцінних носіїв певної говірки, тому що багатьох людей старшого віку покликало небо, чимало мешканців сіл переїжджають у міста на навчання і працю, потенційні носії українських говірок отримують освіту, користуються всіма засобами комунікації (радіо, преса, телебачення, Інтернет), тому діалектний ареал територіально звужується й кількісно зменшується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні найбільш інформативним джерелом щодо діалектної лексики є ареальні фразеологічні словники, які зафіксували влучні вислови, характерні для певної говірки. Саме фразеологізми „консервують” діалектну лексику, окремі форми слів, вони зберігають назви ремісничих професій і процесів, побутові та культурні традиції, таким чином окреслюючи світогляд і світобачення мешканців певного регіону. В українській діалектній лексикографічній традиції найбільш знаковими є фразеологічні словники та збірники, укладені М. Номисом, І. Манжурою, І. Франком, В. Лавером, В. Ужченком, В. Чабаненком, Г. Аркушиним, А. Івченком, Н. Вархол та багатьма іншими науковцями-фразеологами.

При опрацюванні діалектних фразеологічних словників можна провести синонімічні паралелі між різними говірками, говорами і наріччями, побачити відмінності у світосприйнятті українців, що проживають на різних теренах нашої країни, наприклад, 'п'яний': *нарепкався як свиня браги* (полт.), *гайку впіймав* (слобож.), *заквасив бульку* (сер.-поліс.), *обтився як на свят-вечір* (ниж.-наддніпр.), *набрався як льоха в калабані* (наддністр.).

На основі аналізу діалектних фразеологізмів доволі легко вичленовуються основні концепти, які є базовими для кожного регіону зокрема і для всієї української мови загалом. Поняття концепту допомагає зрозуміти спосіб ведення господарства, дотримання релігійних та культурних традицій, стосунки в громаді, ставлення до родичів і сусідів у різноманітних взаємозв'язках і взаємовпливах. Сьогодні принцип концепту став дуже популярним в українській логіці, філософії, психології, культурології, мовознавстві та літературознавстві, найбільш повно концептний принцип аналізу явищ навколишньої дійсності на українському науковому ґрунті розвинула професор О. Селіванова. На її думку, концептуалізація – це „один із процесів пізнавальної

діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки” (Селіванова, 2006, с. 25).

Методи дослідження. Для аналізу базових концептів у мові було запропоновано сучасні методи досліджень – когнітивна лінгвістика, фреймова семантика, логічний аналіз мови, а також семіотика, психоаналіз, постмодернізм.

Виклад основного змісту. Концепт (з лат. *concept* – ‘поняття’, ‘думка’) – це надзвичайно багатомірне й багатозначне поняття, яке має філософський, психічний, семіотичний, логічний і лінгвістичний зміст. Як лінгвістичне поняття концепт – це „інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості і позасвідомого” (Селіванова, 2006, с. 256). Концепт – надзвичайно широке поняття, яке ввібрало в себе уявлення, знання, почуття, асоціації, тобто концентрує інформацію про всі ознаки реалії. Професор В. Ужченко підкреслював, що „концепт весь час перебуває в динаміці, його грані шліфуються, а глибина вертикального культурно-національного контексту збільшується” (Ужченко, 2007, с. 292).

Українська народна традиція містить сотні базових концептів, які стали етноконцептами; їх можна згрупувати за розділами: 1. ВСЕСВІТ: *світове дерево, сонце, місяць, зорі, небо, вогонь, вода, вітер...*; 2. РОСЛИНИ: *дуб, верба, осика, калина, барвінок, мак, часник, жито...*; 3. ПТАХИ: *зозуля, лелека, орел, сокіл, ворон, ластівка, соловей, голуб...*

Зазначимо, що концепти як провідники глибинного смислу постійно уточнюються, модифікуються, а іноді й змінюються, наприклад, для сучасної молоді традиційні етноконцепти *пори́г, сволок, покуть, піч* втратили сакральне значення, натомість *мобільний телефон, Інтернет, планшет, лайк* і под. – набувають його.

Метою наукової статті є аналіз знакового для українців концепту, що проник у всі сфери духовного, культурного та побутового життя, – це етноконцепт *яйце*. Причин такого вибору кілька: яйце є загальносвітовим символом; а також яйця (*крашанки, крапанки, дряпанки, писанки*) є неодмінним атрибутом улюбленого всіма українцями свята Великодня.

В українській мові лексема *яйце* є багатозначною: 1. ‘сукупність білка і жовтка, з яких утворюється зародок у птахів та плазунів’; 2. ‘зародок личинки комах, черв'яків’; 3. ‘жіноча статеві клітина’; 4. ‘сім'яники’ (множ. *яйця*); 3. ‘назва дитячої народної гри’. Корінь *яйц-* став надзвичайно продуктивним для творення багатьох лексем: *яєчко, яйко* (дит. назва), *яєчник* (‘жін. стат. орган’), *яєчня* (1. ‘страва’; 2. ‘гриб’), *яйцівка* (‘слимак’), *з'яйчитися* (‘запліднена курка’), *яєчний, яйцюватий, яйцеголовий, яйцекладка, яйцеподібний, яйцеїд*.

Лексема *яйце* вживається у всіх слов'янських мовах: *яйцо, яйка* (біл.), *jaje, jajo, jajse, jajso, jajko* (пол.), *vejce* (чес.), *jaje* (хорв.), *яйце*

(болг.); ця форма виводиться з праслов. **aje* ‘яйце’, що має зв’язок з індоєвроп. **auis* ‘птах’ (ЕСУМ, 2012, с. 540).

Яйце є всесвітнім символом початку світу (лат. *Ab ovo* – букв. ‘від яйця’, ‘з самого початку’ (Горацій)), зародження життя, виникнення з неживої матерії живого, символом сонця; у давнину Всесвіт моделювався як яйце – з верхньої і нижньої частини утворилися небо і земля. Різноманітні перекази, легенди, загадки, вірування про яйце як першооснову життя є майже в усіх народів світу, ці легенди часто співзвучні, містять спільні алегоричні образи.

Для українців яйце споконвіку було пов’язане з космосом, сонцем, безсмертям і плодючістю; недарма для нас знаковими є народні казки „Курочка Ряба” та „Яйце-райце” – у цих текстах закодовано міфологічну історію створення світу. Яйце також було символом Дажбога (Бога, що уособлював світло, сонце) у дохристиянську епоху. У народній уяві яйце символізувало дні, місяці, роки (загадка: *Летів птах на дванадцяти ногах і одне яйце зніс*).

У давнину всі частини яйця були символічними: *шкаралупа* – небо, *плівки* – хмари, *білок* – вода, *жовток* – земля, *повітряний міхур* – вітер.

Культ яйця був тісно пов’язаний з птахами: з мертвого (непорушного) яйця народився півень – сонячний образ, тому він щоранку кличе сонце своїм співом; свійську птицю господарі вперше випускали на двір зранку на Великдень – щоб привітати сонце.

З яйцем пов’язують і численні прикмети: вірили, що якщо яйце носити під пахвою, то з нього вилупиться домовик; яйця, знесені куркою на Благовіщення чи Паску, не можна підкладати під квочку – вилупляться калічки; коли квочка сидить на яйцях, то не можна смажити яєць – бо спечуться курчата (Булашев, 1993, с. 349); дівчата на Великдень, щоб мати гарне біле личко, умивалися водою, у якій лежали крашанки; шкаралупки з Великоднього столу спускали річкою – вірили, що вони сповістять померлих родичів про Великодні свята; крашанки закопували по краях поля (городу) – на врожай (Скуратівський, 1996, с. 458).

Люди здавна вірили в закодовану життєву енергію, яка міститься в яйці, тому й використовували курячі яйця при гаданнях, замовляннях, викачуваннях від переляку, пристріту, зурочень: *Київські, Пичерські янголики небесніє, приступїет, поможет [ім’я] ляк відговорат. Ішла Мати Божя каліновим мостом. Попереду йшов син їє. Куди ти моя мати йдеши? – [Ім’я] ляк шептати. Ляк ізлякнувся і од [ім’я] одсахнувся.*

Білок з яйця кидати на воду у стакан і воно покаже, од чого ляк був. Тоді жовток і шкаралупу винести на роздоріжжя (с. Поліське Київська обл.).

У дохристиянській традиції наші предки, зустрічаючи новий рік, який припадав на час весняного рівнодення, фарбували яйця переважно в червоний колір. Завдяки природним барвникам (цибулинню, звіробою, кропиві, бузиновому соку) *крашанки (галунки)* набували природних кольорів та відтінків; крашанками обмінювалися родичі та сусіди; діти

гralися *навбитки*, *котки*, *міньки навпомацки*, *скочування з горбочка*, *вгадування з шапками* та інші забавки. У Навський великдень (Провідна неділя, Рахманський Великдень) родичі клали крашанки на могилки.

Так само дохристиянської доби сягає традиція навесні розписувати (розмальовувати) яйця або видряпувати на них голкою візерунки – так виникли *писанки* і *дряпанки*. Вони символізували весняне відродження, перемогу світла над темрявою, тепла над холодом, життя над смертю.

Розписували яйця тільки дівчата і молодиці, для цього вибирався певний час, умови та обрядові знаки. Майстрині наносили на шкаралупу певну символіку: *всевидяче око* – ‘сонце’; *хрест* – ‘всесвіт’, ‘чотири сторони світу’, ‘чотири пори року’; *дерево життя* – ‘символ світобудови’; *спіраль* – ‘зародження нового життя’, ‘родючість’; *грабельки* – ‘дощ’, ‘вода’; *галузка* – ‘родючість’, ‘весняне відродження’, ‘символ безкінечного життя’; *сорок клинців* – ‘добробут’, ‘успіх’. Писанки і дряпанки в їжу не вживали, оскільки це були обереги на здоров’я, лад у родині, добробут; їх підвішували на ниточці на покуті й берегли, щоб не тріснули чи не розбилися.

Крапанки – це ритуальні великодні яйця, на які наносять різнокольорові крапинки за допомогою воску та символічних барв.

Крашанки, крапанки, писанки і дряпанки були символами-оберегами прадавніх українців у дохристиянську епоху. Церква століттями запекло боролася з цими проявами *поганства*, але оскільки не змогла перемогти споконвічну традицію, то змінила смисловий акцент і приєднала до християнської символіки: *червоний колір яйця* – ‘кров Христова’, ‘символ воскресіння’; *грабельки* – ‘символ Спасителя’; *хрест* – ‘християнство’, ‘символ Бога Ісуса Христа’; *восьмикутна зірка* – ‘символ Діви-Марії’.

Шанобливе, символічне ставлення до яйця (писанки, крашанки) значно видозмінилося й деформувалося у фразеології. Першопричиною цього явища є знижена емотивність фразеологізмів узагалі, тобто носії дозволяють собі іронічні, гумористичні, а то й сатиричні вислови з компонентами-етноконцептами (*Бог, церква, родина, тато, мама* і под.): *розпух як піп на Паску*; *бідний як церковна миша*; *Гуртом і батька легше бити*; *Якщо ти вхопиш Бога за бороду, то він ухопить тебе за задницю*; *Родич посеред дня, а як сонце зайде, то й чорт не знайде*. Другою причиною, на нашу думку, є загальний нігілізм, висміювання і порушення правил світового порядку на всіх рівнях, наприклад, у рубриці *Новини. Курйози* читаємо: *Дівчинка із Шотландії написала листа до раю. І отримала відповідь*. Наступним аргументом, що пояснює зниження фразеологічної „поваги” до яйця, є нерозуміння символічних праобразів, утрата частиною українців інтересу до своїх витоків, родоводу, тому сьогодні багатьох людей яйце цікавить лише як страва, а ще бентежить, чи не занадто в ньому холестерину і чи шкідливий він.

Як ілюстрацію до зазначеної вище тези розглянемо порівняльні фразеологізми з компонентами *яйце, писанка*, зафіксовані на території

Середнього Полісся (Добролюбова, 2003; Добролюбова, 2010); отже, *писанка*: 1. ‘гарна дівчина’, 2. ‘гарно одягнена’: *доладна дівка як писанка; гарна як писанка у свято; нарядилась як великодня писанка; вирядилась як писанка*; ‘побитий’: *жопа як писанка*; 1. ‘пихатий’, 2. ‘повільний’: *йде як писанку несе; обходиться як з писанкою*.

Значно частіше для оцінки зовнішності, вад характеру людини використовують компонент *яйце*: ‘гарний’: *гарний як з яйця вилупився; гарний (яскравий) як яйце на паску*; ‘невродливий’: *гарний як коко на костриці* (де коко – ‘дитяча назва яйця’, *костриця* – ‘клоччя’); ‘ластовиння’: *рябе лице як гороб’яче (чайне, сорочаче) яйце*; ‘лисий’: *голий череп як яйце*; ‘зарозумілий’: *крутий як варене яйце; крутий як яйце всмятку*; ‘метушливий’: *носиться як із збитим яйцем (зозулиним яйцем); крутиться як варене яйце; носиться як курка з (першим) яйцем; вганяє як з яйцем*; ‘повільний’: *йде ніби яйце на голові несе; йде мов яйце в решеті несе; пішов як яйця в пелені поніс*; ‘безсилий’: *як яйце вчетверо; міцний як розбите яйце*.

Традиційні ареальні фраземи з компонентом *яйце* також засвідчують негативну семантику: ‘невдача’: *Двічі з одного яйця не вилупитися; Двічі одного яйця не висидіти; Має навар з варених яєць*; ‘нахабний’: *Яйце курку вчить; Поклади біля нього яйце – звариться; Крашанка яйцеві дорікала*; ‘нікудишній’: *Не вартий пустого (виїденого) яйця*; ‘непорядний’: *Котить яйця; Кудкудакає в одного, а яйця кладе у другого*.

Пестлива суфіксальна форма *яєчко* передбачає позитивну семантику вислову: *зробив роботу як яєчко ‘до ладу’; як з одного яєчка вилупились, схожі як яєчко на яєчко ‘тотожні’; рівний, хоч яєчко коти ‘дуже рівний’*.

Між фразеологізмами, що побутують на території всіх українських наріч, можна провести паралелі – це свідчить і про самотність діалектної фразеології, і про її тісний взаємозв’язок і взаємовплив; практично в усіх говорах трапляється: *носиться як курка з яйцем (як з розбитим яйцем, як дурень (дурний) з писанкою) ‘набридати’; як з одного яйця вилупились ‘схожі, однакові’; як у яйці завмер ‘зникнути’*. Натомість автентичними для певного ареалу, зокрема для східнословобожанських і степових говірок, є фраземи: *Курячі яйця бовтати ‘брехати’; Однакові яйця пити ‘негарно співати’; як з яйця вилупився ‘здивуватися’; як коб’яче яйце ‘рябе обличчя’; як писане яєчко ‘гарна дитина’* (Ужченко, 2002, с. 262).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на фразеологічному рівні виразно проявляються національні особливості мовної та світоглядної системи. На думку етнолінгвіста В. Жайворонка, „фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, у мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету” (Жайворонко, 2007, с. 33).

Аналіз етноконцепту *яйце* (*писанка, крашанка*) свідчить про давню міфологічність образу, вплив на світобачення українців та зв’язок

зі світовою міфологічною системою; а також проникнення в усі сфери господарського, гастрономічного, культурного, духовного життя.

Подальшу перспективу досліджень убачаємо в опрацюванні інших етноконцептів української народної культури; проведенні смислових, психолінгвістичних та етнолінгвістичних паралелей в українських наріччях з метою встановлення закономірностей появи та вживання базових етноконцептів.

Література та джерела

- Булашев, Г. О. (1993). *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*. К., 414 с.
- Гримашевич, Г. І. (2019). *Чому в українській мові повертається мода на діалекти: інтерв'ю* / [https:// www.ukrinform.ua](https://www.ukrinform.ua)
- Добрільожа, Г. М. (2003). *Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*. Житомир, 160 с.
- Добрільожа, Г. М. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомищини*. Житомир, 404 с.
- Жайворонок, В. В. (2007). *Українська етнолінгвістика*. К., 262 с.
- Мельничук, О. С. & Коломієць, В. Т. та ін. (2012). *Етимологічний словник української мови*. 7. К. : Наук. думка.
- Селіванова, О. О. (2006). *Сучасна лінгвістика*. Полтава – К., 716 с.
- Скуратівський, В. Т. (1996). *Русалії*. К., 734 с.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2002). *Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу*. Луганськ, 263 с.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. К., 494 с.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2019 р.

Прийнято до друку 12.04.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

СІМВОЛІКА НАЖА І ЯЕ АДЛЮСТРАВАННЕ Ў ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ З КАМПАНЕНТАМ *НОЖ*

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-62-72

Вольга Ляшчынская,

*доктар філалагічных навук, прафесар кафедры
беларускай мовы ўстанова адукацыі „Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”*

Статтю присвячено лінгвокультурологічному аналізу фразеологізмів з компонентом *ніж*, зафіксованих у білоруській мові. До завдань дослідження входило: визначити реєстр фразеологічних

одиниць з компонентами-найменуваннями предметів побуту білорусів; виявити, які найменування побутових предметів обрано та які образи за допомогою їх створено. Об'єктом вивчення в межах пропонованої розвідки є фразеологічні одиниці (ФО) з компонентом *ніж*, а предметом – особливості оформлення й передачі змісту поняття *ніж* у фразеологічному фонді білоруської мови; символічне значення лексеми *ніж*, характерне ще в дофразеологічний період її існування; передача й роль виняткової культурної функції в складі фразеологізмів.

Дослідження показало, що відбір і частотність використання компонента *ніж* при створенні образів фразеологізмів як вторинних одиниць мови зумовлені притаманною лексемі *ніж* роллю найменування символів – „ріжучий інструмент”, „зброя”, „ворожнеча”, „межа між життям і смертю”, „оберіг”, „смерть” і ін., упізнавані всіма носіями мови. Інтерпретація образних представлень, пов'язаних з ножем і його діями, спрямована у ФО насамперед на оцінку й характеристику людини, її дій, станів. ФО сприйняли та відбили характерну й притаманну символіку лексеми *ніж*, пройшли культурну інтерпретацію в предметно-речовому коді культури, знаки якого містять і доносять різні смисли, а фразеологізми з цим компонентом набувають функції еталонів, стереотипів і символів.

Ключові слова: код культури, компонент ніж, метафоризація, образ, символіка, фразеологічна одиниця.

The article is devoted to the linguoculturological analysis of phrasealagisms with the component of knife, fixed in the Belarusian language. The study showed that the selection and frequency of use of the component of knife while creating the images of phraseological units as secondary units of the language are determined by the role of the lexeme knife as a name of symbols – „cutting tool”, „weapon”, „enmity”, „a boundary between life and death”, „amulet”, „death”, etc., recognizable by all native speakers. The interpretation of the figurative representations connected with the knife and its actions in phraseological units aims primarily to assess and characterize the person, his actions and states. Phraseological units perceived and reflected the characteristic and inherent symbolism of the lexeme knife, passed cultural interpretation in the subject-thing code of culture, which signs contain and convey different meanings, and the phraseological units with this component acquired the functions of models, stereotypes and symbols.

Key words: phraseological unit, component of knife, symbolism, image, metaphorization, code of culture.

Ўвядзенне. Як вядома, фразеалагізмы ўтрымліваюцца ў мове стагоддзямі, найбольш цесна звязаны з чалавекам, у іх закансерваваны ўяўленні чалавека аб звычях, абрадах, рытуалах, звычках, маралі, нормах паводзін і інш., яны рэпрэзентуюць культуру народа-стваральніка і носьбіта гэтых адметных адзінак мовы. Але кожная культура

ў залежнасці ад прыродных умоў, у якіх яна фарміравалася, стварае розныя матэрыяльныя віды каштоўнасцей, звязаныя з умовамі жыцця, а таму вывучэнне фразеалогіі, яе адзінак дазваляе пазнаць народ, выявіць культурна значную інфармацыю, якая выражаецца, паводле заўвагі В. Теліі, „у канататыўным аспекце значэння” фразеалагічных адзінак (Телія, 1996, с. 235). Фразеалагічныя адзінкі (ФА) выконваюць як уласна моўную, так і культурную функцыі.

Аналіз апошніх даследаванняў і публікацый. Даследчыкаў трыяды „мова – чалавек – культура” ці „мова – культура – этнас” найперш цікавяць светапоглядныя (напрыклад, воля, лёс, закон), рэлігійныя (напрыклад, бог, вера, душа, грэх), аксіялагічныя (напрыклад, сваё-чужое, дабро-зло, праца-гультайства) аспекты, якія адлюстраваны ў фразеалогіі і якія вызначаюцца спецыфічнасцю і культурнай маркіраванасцю. Але і звычайныя бытавыя прадметы ўтрымліваюць культурны складнік, у чым мы пераканаліся пры вывучэнні ФА беларускай мовы, напрыклад, з кампанентам *бочка* (Ляшчынская, 2009). І тлумачэнне гэтаму, на наш пункт гледжання, заключаецца ў выключнай старажытнасці, устойлівасці і шырокай распаўсюджанасці такіх рэалій жыцця, дзякуючы чаму яны „ўтойваюць” факты матэрыяльнай, духоўнай культуры, светапогляду народа на пэўных этапах яго гісторыі, што ўжо само па сабе актуальна.

У задачы нашага даследавання ўваходзіць: устанавіць рэестр такіх ФА, што ўтрымліваюць кампаненты-найменні прадметаў быту беларусаў, вызначыць, якія з ліку найменняў бытавых прадметаў адабраны і якія вобразы з дапамогай іх створаны, паколькі менавіта вобраз ФА „становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапраціканенне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы” (Ковшова, 2015, с. 280). Аб’ектам вывучэння ў межах прапанаванага артыкула абраны ФА з кампанентам *нож* у беларускай мове, а прадмет нашага даследавання – асаблівасці афармлення і перадачы зместу паняцця нож у фразеалагічным фондзе беларускай мовы, сімвальнае значэнне лексемы *нож*, нададзенае і характэрнае яшчэ ў дафразеалагічны перыяд яе існавання, яго перадача і роля, выкананне адметнай культурнай функцыі ў складзе ФА, што выступаюць адзінкамі для засваення маральна-этычных прынцыпаў, поглядаў і праходзяць культурную інтэрпрэтацыю ў прадметна-рэчавым кодзе культуры, знакі якога ўтрымліваюць і даносяць розныя сэнсы, а ФА з гэтым кампанентам набываюць функцыі эталонаў, стэрэатыпаў і сімвалаў.

Выклад асноўнага зместу. За лексэмай *нож*, паводле лексікаграфічных крыніц, у сучаснай беларускай літаратурнай мове замацаваны два значэнні: 1) ‘прылада рэзання, якая складаецца з ляза і ручкі’ і 2) ‘рэжучая частка розных машын, інструментаў’ (Тлумачальны, 1978, с. 414). Лексема адносіцца да праславянскай групы лексічных адзінак паводле паходжання (Этымалогічны, 1993, с. 39) і зафіксавана ў якасці кампанента ў амаль двух дзясятках ФА беларускай мовы. Зразумела, узнікаюць пытанні: што паслужыла асновай адбору

лексемы *нож* і чым абумоўлена даволі высокая частотнасць кампанента *нож* пры стварэнні вобразаў і ўтварэнні фразеалагізмаў як новых другасных адзінак мовы?

Адказ на гэтыя пытанні крыецца найперш у выкарыстанні ў мінулым лексемы *нож* як наймення пэўных сімвалаў, як знака культурнага сімвала, што быў вядомы і пазнавальны кожным. У прыватнасці, у беларускай міфалогіі вядомы цэлы шэраг народных прадпісанняў адносна выкарыстання нажа ў „якасці *абярэга* і сродку супрацьстаяння нячыстай сіле як ахоўнай мяжы супраць пранікнення смерці” (Беларуская, 2006, с. 329 – 330).

Жалезны нож, паводле вераванняў чалавека, „як бы ўбіраў у сябе, «уцягваў» чарадзеяства, хваробу”, і з гэтым уяўленнем звязаны шэраг рытуальных дзеянняў чалавека (Беларуская, 2006, с. 330). Нож выступае сродкам аховы, мяжы паміж жыццём і смерцю, хваробай і здароўем. Напрыклад, да нашага часу на Гродзеншчыне вераць, што калі немаўля спіць (а сон, як вядома, „у сферы народнай культуры асэнсоўваецца як своеасаблівая разнавіднасць формы смерці” (Ляшчынская, 2015, с. 66)), то захавець яго ад смерці дапамагае нож, які кладуць у калыску. Як паведамляюць фалькларысты, у час хваробы дзіцяці пад яго калыску ставяць посуд з вадой і на яго ўпоперак кладуць нож як ахову і надзею на выздараўленне; жанчыне, якая толькі што нарадзіла дзіця, з той жа мэтай кладуць нож пад падушку; нож кладуць і ў труну чарадзею, каб засцерагчыся ад яго вяртання; „ва ўсіх народаў Усходняй Еўропы быў распаўсюджаны звычай класці нож на парог або ўтыкаць яго ў аконныя рамы дзеля абароны ад хваробы” (Беларуская, 2006, с. 330).

Абаронная, ці ахоўная, роля нажа выяўляецца і ў рытуальных дзеяннях з нажом пры акрэсліванні кола вакол сябе ў час небяспекі ці гадання, вакол скарба ці іншага месца. А такая асаблівасць нажа, як наяўнасць вострага ляза, яго заточанасці, паслужыла асновай узнікнення забаронных дзеянняў з нажом: нельга гуляць з нажом, бо гэта можа прывесці да сваркі, есці з нажа, каб не быць злым, пакідаць нож на сталі, каб не наклікаць бяды і інш. З улікам гэтага можна меркаваць, што лексема *нож* выступала ў мінулым найменнем такіх супрацьлеглых сімвалаў, як „смерць” і „ахова”, „зброя” і „абярэг”, „мяжа” і „праваднік паміж жыццём і смерцю” і інш.

Сімвалічнае значэнне, несумненна, паўплывала на выбар лексемы *нож* пры ўтварэнні вобразаў ФА, што прызначаны для абазначэння, як правіла, абстрактных паняццяў, якія перадаюцца праз яўныя, „бачныя” вобразы са звычайным бытавым прадметам, і асабліва для характарыстыкі, выражэння адносін, сціслай і вобразнай фармулёўкі правілаў, нормаў паводзін чалавека і для выражэння ацэнкі. А для дакладнасці адказу на пастаўленыя пытанні прааналізуем ФА з кампанентам *нож*.

Вядома, што для чалавека асаблівую ролю набывае прагматычная функцыя нажа, тая вострая рэжучая яго сіла, такі вынік яго дзеяння, як рэзанне, разразанне, што і знайшло адлюстраванне ў ФА *пад нажом*

паміраць (памерці), крычаць ‘у час хірургічнай аперацыі’ (Лепешаў 2008б, с. 77); пад нож класіся (легчы) і пад. ‘на хірургічную аперацыю’ (Лепешаў, 2008б, с. 106) і пад нож падлягаць, ісці (пайсці) і пад. ‘на знішчэнне’ (Лепешаў, 2008б, с. 77106). Гэтыя адзінкі праз кампанент *нож*, як і ўсе астатнія ФА з гэтым кампанентам, суадносяцца з артэфактна-рэчавым кодам культуры, а ў спалучэнні з прыназоўнікам – з прасторавым. У аснове вобразаў ФА відавочнай становіцца метафара, паводле якой той час заканчэння жыцця, тая неабходнасць дапамогі ўрача для правядзення хірургічнай аперацыі альбо ўвогуле патрэба знішчэння чаго-небудзь прыпадабняюцца да знаходжання пад нажом як яго дзеяння ці выніку гэтага дзеяння. Тут кампанент-лексема *нож* найбольш захоўвае сваё значэнне і выступае як рэжучы інструмент хірурга ці выканаўцы дзеяння, а ФА наглядна даводзяць час і прычыну смерці ці крыку, неабходнасць аперацыйнага ўмяшання альбо ўвогуле знішчэння чаго-небудзь.

Да папярэдніх далучаецца дзеяслоўная ФА *пускаць пад нож* ‘рэзаць, забіваць (жывёлу)’ (Лепешаў, 2008б, с. 277), якая ўтворана ў выніку метафарызацыі свабоднага спалучэння слоў і ў якой дзеяслоўны кампанент часткова захоўвае сваё значэнне – ‘пасаць, накіраваць куды-н. з якой-н. мэтай’ (Тлумачальны, 1980, с. 525) і ўказвае на суаднесенасць ФА з антропным кодам культуры, паколькі даводзіць аб дзеянні і рэгуляцыі гэтага дзеяння чалавекам адносна жывёл – пускае, дазваляе.

А вось ФА *на вастрыі нажа* /*ляза* ‘ў пастаяннай небяспецы для жыцця’ (Лепешаў, 2008а, с. 178) найбольш выразна выяўляе характэрную асаблівасць *нажа*, ролю такой яго часткі, як *вастрыё* ці *лязо*, што і выяўляе аснову іх варыянтнасці. ФА ўтрымлівае прасторавую метафару праз спалучэнне прыназоўніка *на* са словазлучэннем *вастрыё нажа* (*ляза*), якая заснавана на сумяшчэнні сімвальнай функцыі кампанентаў *вастрыё нажа* і стэрэатыпным уяўленнем пра гібель, смерць, небяспеку. У аснове вобраза ФА дадзена метафара, паводле якой гібель, небяспека, пагрозлівыя ўмовы жыццю чалавека прыпадабняюцца да знаходжання ці размяшчэння на *вастрыі нажа*, стварае вобраз вельмі вялікай небяспекі. У вобразе ФА *вастрыё нажа* адыгрывае ролю эталона чагосьці пагрозлівага, небяспечнага для жыцця. І таму ФА *на вастрыі нажа* /*ляза* выступае ў ролі стэрэатыпу небяспекі, пагрозы для жыцця.

Вастрыня *нажа* як яго асаблівасць, адметнасць і адпаведная сімвальнасць значэння варожасці, злосці скарыстана пры ўтварэнні ФА *быць на нажах* ‘у рэзка варожых адносінах’ (Лепешаў, 2008б, с. 77), (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 159), напрыклад: *Сварыліся, каб табе не зманіць, кожны дзень. На нажах былі.* (М. Ермаловіч); *Вот жа жывуць (браты), а кап калі зайшоў адзін да аднаго, кап прыпыніўся каля плоту, – не. На нажах паміж сабою* (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 159). Як і папярэдняя, ФА ўтрымлівае прасторавую метафару, на што ўказвае прыназоўнік *на* пры назоўніку *нажах*, а форма множнага ліку назоўніка сігналізуе наяўнасць дзвюх супрацьлеглых сіл. Дадзена метафара стварае вобраз, дзе варожасць, непрамірымасць людзей

прыпадабняюцца да знаходжання на нажах. Вобраз ФА, акрамя артэфактна-рэчавага, суадносіцца яшчэ і з духоўным кодам культуры, які разумеецца як сукупнасць маральных каштоўнасцей, устаноў і ўяўленняў, дзе варожыя адносіны паміж людзьмі лічацца заганнымі, асуджальнымі, паколькі не адпавядаюць правілам і нормам хрысціянскай культуры, у адпаведнасці з якімі палюбіць трэба ворага свайго, як сябе самога. ФА **быць на нажах** адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра варожасць, непрымірымасць у адносінах паміж людзьмі.

Замацаванае ў свядомасці ўяўленне пра нож як востры інструмент, як сімвал бяды, пагрозы, смерці абраны для стварэння вобраза дыялектнай ФА *лезці на нож* ‘не берагчыся, ігнараваць парады доктара’ (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 138), якая суадносіцца з антропным кодам праз дзеяслоўны кампанент *лезці* як указанне дзеяння, што ажыццяўляе сам чалавек, а таксама з прасторавым кодам праз спалучэнне прыназоўніка *на* з назоўнікавым кампанентам. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой адсутнасць асцярожнасці, абачлівасці ў чалавека, які добра ведае свае заганы здароўя, да наўмыснага ўзбірання на нож, які вядомы сваёй вострынёй і пагрозай, у выніку чаго чалавек сам сабе шкодзіць. Напрыклад: *Яго ў бальніцу паложачь. Яму гарэлкі піць ня можна, а ён лезя на нож, ня вытрыманы, аж лохня за гарэлкай, мрэ за гарэлкай* (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 138).

Рэзанне як асноўнае дзеянне чалавека з нажом паслужыла ўтварэнню вобраза дзеяслоўнай ФА *без нажа рэзаць* ‘ставіць каго-н. у вельмі цяжкае становішча’ (Лепешаў, 2008б, с. 347) ці *рэзаць без нажа* ‘ставіць у безвыходнае становішча’ (Юрчанка, 1977, с. 35). У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой давядзенне каго-небудзь да змены звычайнага псіхалагічнага стану, да адчування цяжкасці, безвыходнасці прыпадабняецца да рэзання яго чымсьці, што, як нож на целе, наносіць чалавеку вялікую душэўную траўму. Напрыклад: *От гэта наша бухгалтэрыя. Яна мяне без нажа рэжа* (Р. Сабаленка); – *Таварыш інспектар! – ледзь не са слязамі на вачах гаварыў.. прараб Беразюк. – Мы ж і без гэтага гарым з планам, а вы яшчэ рэжаце без нажа!* (Р. Лазуркін); *Біз ныжа ты мяне зарежыш, так дзельўшы.* (Юрчанка, 1977, с. 35). Тут дзеяслоў *рэзаць*, які суадносіць ФА з працэсуальным кодам культуры, указвае на праяўленне агрэсіўных, настойлівых і патрабавальных дзеянняў у адносінах да каго-небудзь. У выніку ФА *без нажа рэзаць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра стварэнне каму-небудзь складаных умоў, цяжкага становішча ці давядзення яго да такога адчування.

А вось такі вынік дзеяння нажа, як раздзяленне, аддзяленне, ці раздзяліць, адрэзаць у выніку рэзкага нажыму прасочваецца ў аснове ФА як <нажом> *адрэзаў /адрэзала і хоць нажом рэж*.

ФА як <нажом> *адрэзаў /адрэзала* выкарыстоўваецца ў двух значэннях: 1) ‘катэгарычна, як канчаткова вырашанае (сказаў, сказала)’; 2) ‘што-н. раптоўна, адразу прыпынілася’ (Лепешаў, 2008а, с. 76). Напрыклад: *Сын, тут жа махнуўшы рукой, сказаў рашуча, весела,*

як нажом адрэзаў: – *Давай збывай ты гэтую хату!* (М. Ракітны); – *Нельга, – сказаў як адрэзаў Гарашчэня.* (І. Гурскі) і *Усе гэтыя часы дагэтуўб работы там было – хоць на дзесяцерах, а гэта – як нажом адрэзала* (К. Чорны). Вобраз ФА ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення „пачатак – канец”, што асабліва выразна даводзіцца праз дзеяслоўны кампанент, які суадносіць ФА з акцыянальна-антропным кодам культуры і служыць указаннем на дзеянне чалавека як выканаўцу яго. Вобраз ФА ўтвораны ў выніку метафарызацыі параўнальнага звароту, дзе катэгарычнасць і бяспрэчнасць сказанага ці раптоўнасць і спыненне якога-небудзь дзеяння, працэсу прыпадабняецца да адразання нажом, якое звязваецца асацыятыўна з вынікам хуткага і рэзкага дзеяння ці ў выніку якога адрэзаную частку не прыставіш. Так і ў вырашэнні пытання ці выказанага паведамлення: іншага не будзе, звароту не будзе альбо ўсё спынена рэзка і раптоўна. У выніку такога вобраза, унутранай формы новай адзінкі, сімвалікі кампанента *нож* за ФА як *<нажом> адрэзаў /адрэзала* замацавалася перадача стэрэатыпага ўяўлення чалавека пра завершанасць і нязменнасць выказвання, рашэння ці пра раптоўнасць і рэзкае, імгненнае спыненне чаго-небудзь.

І другая ФА – *хоць нажом рэж* – ‘вельмі густы, загусцелы’ (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 292) абавязана пераасэнсаванню параўнальнага звароту, напрыклад: *Мусіць, варэнё пераварыла, некаё ніўдалаё вышло, пастаяло, то хоць нажом рэж; Ты ў кісель много крухмалу ўсытала, бо вельмі густы, хоць нажом рэж* (Там жа). У ФА выказваецца дапушчэнне пра максімальную гушчыню, цвёрдасць якога-небудзь рэчыва, што звычайна гэтай якасцю не валодае і якое ў выніку гэтага падобна да тых, што рэжуць нажом. Галоўная роля ФА заключаецца ў інтэнсіфікацыйнай ацэнцы, што выражаецца ў семантыцы ФА праз сему ‘вельмі’. ФА *хоць нажом рэж* выступае эталонам такой якасці чаго-небудзь, якая стала ўласцівасцю ў выніку пэўных дзеянняў.

Яшчэ адно дзеянне чалавека з нажом – заточванне, вастрэнне – паслужыла матывацыйнай асновай для стварэння новага метафарычнага вобраза і сродку наймення абстрактнага паняцця праз утварэнне ФА *вастрыць /тачыць нож* – ‘задумваць што-н. нядобрае супраць каго-н.’ (Лепешаў, 2008а, с. 179). Метафарызацыя свабоднага спалучэння слоў адбываецца на аснове прыпадабнення працэсу задумвання і падрыхтоўкі зламысных намераў супраць каго-небудзь да вастрэння ці заточвання нажа як падрыхтоўкі яго да выкарыстання, што якраз і звязана з такой сімвалікай нажа, як ‘зброя’, ‘праваднік паміж жыццём і смерцю’. ФА *вастрыць /тачыць нож* набывае ролю стэрэатыпа зламысных намераў, што таемна рыхтуюцца ў адносінах да каго-небудзь.

Асабліва выразна сімвальнае значэнне кампанента *нож* выяўляюць вобразы некалькіх ФА, дзе гэты кампанент выступае як знак культуры і найменне сімвала „зброя”, „пагроза”, „бяда”, „непрыемнасць”. У прыватнасці, ФА *нож востры* – ‘што-н. непрыемнае, нясцерпнае, пакутлівае’ (Лепешаў, 2008б, с. 106) утворана на аснове метафары,

паводле якой тое, што ўспрымаецца чалавекам як пакутлівае, нясцерпнае адчуванне, ці тое, што прыносіць боль, моцныя перажыванні, прыпадабняецца да нажа вострага на аснове асацыятыўнай сувязі паміж болем, які адчувае чалавек пры рэзанні яго цела, і тым адчуваннем непрыемнага, чагосьці нясцерпнага, душэўнага, якое не мае знешніх прыкмет выражэння.

Да папярэдняй далучаецца ФА як */што войстры нож* ‘пра вельмі непрыемнае’ (Юрчанка, 1977, с. 223), вытокаў якой паслужыла параўнанне, пераўтворанае з кампаратыўнага значэння ў метафарычнае, і тут ужо рэалізуецца не столькі ўласцівасць, колькі дэсемантызаваная экспрэсія ўзмацнення пра што-небудзь вельмі непрыемнае з вострым нажом. У выніку фразеалагізацыі свабоднага выразу *нож востры* і параўнальнага зварота *як/што войстры нож* становіцца „бачным” абстрактнае паняцце і даводзіцца інтэнсіўнасць яго праяўлення. І ФА *нож востры* выступае ў ролі эталона вызначэння ўсяго нядобрага, непрыемнага ці нясцерпнага ў адчуваннях, перажываннях, успрыманнях для чалавека, а ФА *як/што войстры нож* – эталон высокай ступені вызначэння чагосьці пакутлівага, непрыемнага, нясцерпнага ў адчуваннях.

З блізкім значэннем да папярэдніх адзінак выкарыстоўваюцца яшчэ дзве кампаратыўныя паводле ўтварэння ФА – *<як, што> нож у сэрца* (Лепешаў, 2008б, с. 106; Юрчанка, 1977, с. 237) і *як нажом па сэрцы* з агульным значэннем ‘што-н. непрыемнае, нясцерпнае, такое, што выклікае душэўны боль’ (Лепешаў, 2008б, с. 77). Абедзве адзінкі ўтвораны ў выніку фразеалагізацыі параўнальных зваротаў. Метафарычны вобраз новых ФА даводзіць аб прыпадабненні нясцерпнага душэўнага болю да дзеяння нажом у сэрца ці па сэрцы. А як вядома, саматычны кампанент *сэрца* выступае найменнем важнейшага органа кровазвароту і сімвала жыццядзейнасці чалавека, а яшчэ на аснове метаніміі абазначае чалавека як цэлае праз частку. Факультатыўны кампанент *як* выступае ў якасці мадальна-параўнальнай часткі, што выражае здагадку ці дапушчэнне, і перавод параўнальнага зварота ў ФА адбываецца праз пераўтварэнне кампаратыўнага значэння гэтага выразу ў метафарычнае, калі параўнанне рэалізуе ўжо не толькі ўласцівасць, але і дэсемантызаваную экспрэсію ўзмацнення яе. Як вынік такой структуры, абранага вобраза-эталона, без якога не можа рэалізавацца кампаратыўная семантыка, замацавана сімволіка новых адзінак: ФА *<як, што> нож у сэрца* і *як нажом па сэрцы* выступаюць у ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра штосьці пакутлівае, нясцерпнае, непрыемнае ў адчуваннях, перажываннях чалавека.

А вось вобраз ФА *нож у спіну* ‘подлы ўчынак, здрадніцкія паводзіны ў адносінах да каго-н.’ (Лепешаў, 2008б, с. 106), у адрозненне ад папярэдніх ФА з вобразам нажа і сэрца, выступае эталонам вызначэння подласці, здрадніцтва. І гэта даводзіцца праз вобраз з абраным іншым месцам накіравання нажа ці дзеяннем аднаго чалавека з нажом-зброяй у адносінах да другога – спіна (праз спалучэнне ў *спіну* і кампанента-

назоўніка *спіну* ФА выяўляе суаднесенасць з прасторавым і саматычным кодам культуры). ФА *нож у спіну* набыла ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра здрадніцтва, подласць, ганебныя ўчынкі, якія таемныя, неспадзяваныя для аднаго чалавека з боку другога.

На аснове ўяўленняў пра дзеянні чалавека з нажом і вобразаў-эталонаў, абраных у папярэдніх назоўнікавых ФА пра нож і сэрца, нож і спіну, утвораны дзеяслоўныя ФА *разануць* <нажом> *па сэрцы* ‘прычыніць каму-н. душэўны боль’ (Лепешаў, 2008б, с. 296) і *ўсадзіць нож у спіну* ‘ўчыніць подласць, здраду ў адносінах да каго-, чаго-н.’ (Лепешаў, 2008б, с. 572). У іх аб’ектам дзеяння нажа як сродку для разразання, як рэжучай зброі ў руках аднаго чалавека ў адносінах да другога абраны сэрца з уласцівай для яго сімволікай „цэнтра эмоцый і пачуццяў” ці спіна як задня частка тулава чалавека, якую ён не бачыць, што і сімвалізуе няведанне аб’екта, з аднаго боку, і скрытнасць, патаемнасць дзеянняў суб’екта дзеяння, з другога.

У аснову вобраза ФА *разануць* <нажом> *па сэрцы* пакладзена метафара, паводле якой нанесці душэўны боль каму-небудзь, выклікаць у каго-небудзь цяжкія душэўныя перажыванні прыпадабняецца да рэзкага дзеяння нажом па сэрцы. Такі вобраз ФА даводзіць нам, што так нядобра рабіць, што такія дзеянні асуджаюцца, зыходзячы з маральна-этычных нормаў хрысціянства. І таму ФА *разануць* <нажом> *па сэрцы* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра давядзенне адным другога да перажыванняў, да душэўнага болю і пакут.

А ў аснову дзеяслоўнай ФА *ўсадзіць нож у спіну* пакладзена метафара, паводле якой, у адрозненне ад папярэдняй, зрабіць подласць, здрадзіць у чым-небудзь, нанесці шкоду таемна прыпадабняецца да ўсаджвання нажа ў спіну. Заўважым і пра адметнае найменне дзеяння: *разануць* у першай ФА прыпадабняецца да рэзкага выказвання аднаго ў адрас другога, што выводзіць з раўнавагі адрасата маўлення; а дзеяслоўны кампанент *ўсадзіць* у другой ФА захоўвае часткова сваё значэнне ‘з сілай уваткнуць вострым канцом, краем у што-н.’ (Тлумачальны, 1984, с. 52) і спалучаецца з пераносным значэннем выраза.

Абедзве ФА праз дзеяслоўныя кампаненты, што выяўляюць агрэсіўныя дзеянні аднаго чалавека да другога, суадносяцца з антропным кодам культуры, праз спалучэнні прыназоўніка з назоўнікам – *па сэрцы* і *ў спіну* – з прасторавым і саматычным, дзе адпаведна саматызм *сэрца* функцыянуе як знак „мовы” культуры і валодае сімвальным значэннем „цэнтр эмоцый і пачуццяў чалавека”, а саматызм-кампанент *спіна* служыць абазначэннем скрытай часткі цела чалавека, месца, з аднаго боку, як сімвальнага прызначэння для пераносу цяжару, у тым ліку і месца для нанясення ўдару; з другога боку, такога месца, якое той, каму наносіцца гэты ўдар нажа, не бачыць выканаўцу дзеяння, што і з’яўляецца асновай уяўлення пра здраду і подласць, паколькі дзеянне адбываецца скрыта, таемна. А кампанент *нож* у вобразе ФА суадносіцца з артэфактна-рэчавым кодам, паколькі выступае як сімвал зброі, сродку давядзення

да перажывання, эмацыянальнага зруху і душэўнага болю ці ўчынення подласці, здрады другому чалавеку (параўн. *востры нож і вострыя словы*). ФА *ўсадзіць нож у спіну* выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра выкананне скрытых і нядобрых дзеянняў, пра подласць, здраду аднаго чалавека ў адносінах да другога.

Яшчэ адно абстрактнае паняцце, яго характарыстыка і ацэнка даводзяцца прыслоўнай ФА *прыставаць /прыстаць з нажом да горла* ‘вельмі рашуча і неадступна’ (Лепешаў, 2008б, с. 77) і дзеяслоўнай ФА *прыставаць з нажом к горлу* ‘чапляцца нахабна, з пагрозай’ (Юрчанка 1974, с. 271), вобразы якіх пабудаваны на аснове метафары, што прыпадабняе агрэсіўныя дзеянні аднаго чалавека насільнаму прымусу другога да выканання ім патрабаванага ад нападальнікаў. Напрыклад: *Цяжка мне з ім, з Жаўрыдам. Прыстане з нажом да горла – давай яму сто машын торфу, хоць ты тут душою рыгні... (М. Лобан); Дзяўчаты, памрыце, а сёння мне ўзносы здайце, а то Дубровіна прыстала з нажом да горла – аддай і годзе! (А. Карпюк); Віджу, што прістаюць з нажом к горлу, дык я тады ўжо ўмішалыся. (Юрчанка, 1974, с. 271)*. Вытокам узнікнення ФА паслужыла свабоднае спалучэнне слоў, якое называе агрэсіўнае дзеянне бандытаў, разбойнікаў ці грабежнікаў, скіраванае на прымус зрабіць што-небудзь у сваіх інтарэсах. І адбор кожнага кампанента абумоўлены пэўнай сімвалізацыяй. Нож – гэта найперш зброя, што нясе пагрозу жыццю чалавека, горла – гэта найменне органа чалавека (праз гэты кампанент ФА суадносіцца з саматычным, а ў спалучэнні з прыназоўнікам *да* – з прасторавым кодам культуры), але менавіта такога, які функцыянальна значны для культуры народа, паколькі нясе сімвалічны сэнс: гэта жыццёва важны орган, пагроза якому вядзе да спынення дыхання (параўн. ФА *браць за горла; камяк падкаціўся да горла; наступаць на горла; станавіцца на горла; стаяць папярэкам горла; станавіцца калом у горле; стаяць косткай у горле; як костка ў горле*) ці ўвогуле да спынення цялеснага жыцця чалавека (параўн. ФА *грызці горла; рваць горла*). У выніку прыпадабнення рашучых і неадступных дзеянняў аднаго чалавека да другога да прыставання бандыта ці грабежніка з нажом да горла ФА *прыставаць /прыстаць з нажом да горла* і *прыставаць з нажом к горлу* набываюць ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра агрэсіўнасць і неадступнасць, рашучасць і настойлівасць у дзеяннях, намерах, патрабаваннях аднаго чалавека да другога.

Высновы і перспектывы далейшых даследаванняў. Як відаць, выдзеленыя і прааналізаваны больш за два дзясяткі ФА з кампанентам *нож* паказваюць, што адбор яго як асновы ўтварэння вобразна-сэнсавых цэнтраў новых адзінак мовы, другасных, фразеалагічных, а таксама частотнасць яго ўжывання ў фразеалогіі беларускай мовы звязаны з яго роляй і назначэннем у мінулым і сёння, з яго сімвальнымі значэннямі. Фразеалагізмы з гэтым кампанентам служаць своеасаблівым напамінам аб вядомым усім нажы як прадмеце быту для рэзання, разразаання і найбольш аб ролі лексемы *нож*, што валодае ў дафразеалагічных перыяд

і была найменнем шэрага сімвалаў, з якіх выдзяляюцца „рэжучы інструмент”, „зброя”, „нядобрае”, „варожасць”, „мяжа паміж жыццём і смерцю”, „абярэг”, „смерць”, што дайшло да нашага часу ў складзе ФА, якія набылі сваю сімволіку, сталі знакамі культуры беларусаў, выступаюць сродкам і спосабам захавання і перадачы культурнай інфармацыі нашага народа.

Літаратура і слоўнікі

- Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. (2006). Мінск : Беларусь, 599 с.
- Ковшова, М. Л. (2015) *Семантика головного убора в культуре и языке. Костюмный код культуры*. М. : Гнозис, 368 с.
- Лепешаў, І. Я. (2008а). *Слоўнік фразеалагізмаў*. 1. Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі. 672 с.
- Лепешаў, І. Я. (2008б). *Слоўнік фразеалагізмаў*. 2. Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі. 704 с.
- Ляшчынская, В. А. (2009) Закадзіраванне культурнай інфармацыі: бочка ў беларускай фразеалогіі. *Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час: зб. навук. артыкулаў*. Вып. 2. Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны. С. 137 – 139.
- Ляшчынская, В. А. (2015) *Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў*. Мінск : РІВШ. 224 с.
- Мяцельская, Е. С., Камароўскі, Я. М. (1972) Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мінск : БДУ. 320 с.
- Телия, В. Н. (1996) *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. М. : Школа „Языки русской культуры”, 288 с.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1978). 2. Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. энцыклапедыі.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1980). 4. Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. энцыклапедыі.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1984). 5. Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. энцыклапедыі.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (1993). 8. Мінск : Навука і тэхніка.
- Юрчанка, Г. Ф. (1972). *І коціца і валіцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны)*. Мінск : Навука і тэхніка, 288 с.
- Юрчанка, Г. Ф. (1974). *І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны)*. Мінск : Навука і тэхніка, 296 с.
- Юрчанка, Г. Ф. (1977). *Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны)*. Мінск : Навука і тэхніка, 272 с.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2019 р.

Прийнято до друку 12.04.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

**ДУМКА У ДУМЦІ ЯК ЕНДОФАЗНА ФОРМА МОВЛЕННЯ
В ХУДОЖНІЙ ПРОЕКЦІЇ ПЕРСОНАЖНОГО ДИСКУРСУ**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-73-84

Іван Бехта,

*доктор філологічних наук, професор
кафедри англійської філології
Львівського національного університету імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0002-9848-1505>*

Статтю присвячено аналізу ендофазного (внутрішнього) мовлення в англійськомовній художній постмодерністській літературі ХХ – поч. ХХІ століття. На тлі теоретико-методологічних міркувань про систему способів і форм мовлення в персонажному дискурсі автором задекларовано й прикладово описано нову ендофазну форму мовлення – Дуд (думка у думці). Цій формі притаманні структурно-сміслові компоненти, які увиразнюють її метафоричну образність, що допускає множинність інтерпретацій персонажного дискурсу постмодернізму. Дуд вирізняє характерологічна ознака, властива англійськомовному експериментальному письму, – психологічна образність акцентуєваних психічних репрезентацій здогаданок персонажа, що можуть знеобачка промайнути в ендофазних формах персонажного дискурсу – більшою мірою, аніж інші його способи й форми.

Подана в дослідженні прикладова база свідчить про те, що Дуд володіє структурно-смісловими рисами, які увиразнюють її метафоричну образність: інтимність, віртуальність, відсутність логіки, обриви логіки, присутність незвичних логічних зв'язків, заплутування, розтягування, або раптову компресію смислу, смислове нагромадження, або ж навпаки смислову розмитість, полікодування смислів. Спостереження над мовою англійськомовної експериментальної (постмодерністської) художньої прози дають підстави говорити про те, що дискурсна зона персонажа, яка виникає на тлі системи способів передачі мовлення, а також перебуває в наративному діалозі, розвиває в читача уявлення про персонажа як про мисленнево-мовленнєву особистість і водночас як художній інтелект, розум.

Ключові слова: думка у думці, ендофазне мовлення, спосіб мовлення, персональний дискурс, постмодерністський художній текст.

The article dwells on the notion of inner speech, which is in line with the current trends in object change and the methods of linguistic research associated with the transition from the study of speech in the fictional text to the study of the speech behavior of text anthropomorphs, the scope (environment) of their

text communication. Such a search is based on the notion of the dynamic nature of linguistic concepts, the communicative nature of the phenomenon, which has long been the subject of various scientific paradigms through exploring the thought and speech representative texture of fictional text and which is called reported speech. Actually reported speech, incorporated into the cognitive space of a scientific interpretation of the author (narrator discourse) and character discourse, for a long time, is uninterrupted in the sight of various research schools of humanitarian studies.

Part of the research in the article is devoted to the analysis of endophasic (internal) speech in the Anglophone postmodern fiction. Based on the theoretical and methodological considerations about the system of ways and forms of speech reproduction in the character discourse, the author has declared and described approximately through the case studies the new endophasic form of speech – TinT (thought in thought). This form has intrinsic structural components that emphasize its metaphorical imagery, which allows for multiple interpretations of the character discourse of postmodernism. The TinT is distinguished by a characterological characteristic of the Anglophone postmodern fiction, experimental by nature – the psychological imagery of accentuated mental representations of a character's memories, which can suddenly slip into the endophasic forms of character discourse – more than its other ways and forms of speech.

Key words: thought in thought, mind opinion, endophasic speech, ways of speech, character discourse, postmodern fictional text.

Постановка проблеми. Процес уведення (транспонування, репродукції) дискурсної зони персонажа в оповідну зону наратора (як текстового фактотума автора-письменника) є суб'єктивізацією новітнього письменницького наративу в його художній злуді. А способи, модифікаційні форми мисленнево-мовленнєвої діяльності персонажа в британському художньому постмодерністському тексті в наших студіях – частина стильової системи письменника і найпоширеніші форми висловлення. Дискурсна зона наратора (оповідача вигаданої історії → a story teller) задіяна у творення композиції (композиційно-мовленнєвого візерунку) художнього твору. Вона розкриває позірні події ззовні в їхніх хронотопних і причиново-наслідкових кореляціях з подіями сюжету. У той самий час мисленнево-мовленнєва діяльність персонажа розвиває художні події із середини, наповнюючи їх індивідуально-психологічними й емоційними спонуками. Фактично вся комунікативна тканина художнього тексту (*дали* – ХТ) рельєфно постає перед читачем у вигляді двох дискурсних зон – наратора та персонажів (Бехта, 2010, 2013). Взаємодіючи між собою, ці обидві зони формують дискурсний (мисленнево-мовленнєвий) простір художнього тексту. І якщо оповідна манера наратора є відбиттям писемної форми мови і сформована композиційно-мовленнєвими формами наративу, то мисленнево-

мовленнєва діяльність персонажа – її розмовного модусу конкретної текстової епохи відбита в архітектоніко-мовленнєвих формах тексту.

Історія та аналіз останніх досліджень і публікацій. В англійськомовному експериментальному художньому тексті (до якого відносимо тексти двох провідних напрямів художньої літератури ХХ ст. – модернізму й постмодернізму за їхнє експериментування з формою) (Бабелюк, 2010, с. 1; Бехта, 2013, с. 7; Bekhta, 2018, с. 15 – 30; Fogel, 1974, с. 328) способи репродукції дискурсної зони персонажа виявляють поліваріативність дієвості форм, мотивація вживання яких переважно залежить від естетичних задумів письменника, скерованих на розкриття його художніх інтенцій через власну систему поглядів на життя. Авангардне мистецтво (яке, як міркуємо, пов'язане також із загальноноваторськими тенденціями в художній літературі і є синонімічним до експериментального мистецтва) радше спрямоване на новаторство в галузі прагматики (Gee, Handford, 2012, с. 1; Levinson, 1983, с. 35; Руднев, 2001, с. 25), яка стосується можливостей взаємодії між автором тексту та його одержувачем. Утім небуденність (безприкладність) експериментального письма з його нелінійним розвитком полягає в тому, що серед усіх ознак семіотичної системи, якою є літературний текст (Лотман, 1970, 2000), лінгвістична прагматика, зокрема її новітні напрями – міжособистісна прагматика (interpersonal pragmatics (Locher, Graham, 2010)), прагматика художньої літератури (pragmatics of fiction (Locher, Jusker, 2017)) як наукові галузі встановлення контакту і мовної гри між письменником та читачем актуалізуються (тобто виходять на передній план наукового пізнання). Головною тезою стає дієвість новітнього художнього тексту, завдання якого вразити, порушити традицію, викликати читацьку реакцію на себе. Це начебто гра з текстом і гра у текст, як „Гра в класики” (1963) за Х. Кортасаром. Адже в здійснених рамках експериментального текстотворення відстежуємо руйнування правил і принципів попередньої мовної гри. Письменницька орієнтація кон'єктурного відтворення реального світу через свідомість текстових антропоморфів стає увиразненою набором різнорівневих мовних засобів і пов'язана з теорією пізнання, передусім з його репрезентацією в ХТ.

У цій статті подано уявлення про чуже мовлення, яке перебуває в руслі сучасних тенденцій зміни об'єкта і методів лінгвістичного дослідження, пов'язаних з переходом від вивчення мовлення в художньому тексті до вивчення мовленнєвої поведінки текстових антропоморфів, сфери (середовища) їхнього текстового спілкування. Такий пошук є опертий на уявлення про динамічний характер лінгвістичних феноменів, про комунікативну природу явища, яке з давніх-давен, за різних наукових парадигм вивчення мисленнєво-мовленнєвої фактури художнього тексту, має назву *чуже мовлення*. Власне чуже мовлення, інкорпорує в когнітивний простір наукового тлумачення авторське (author discourse) й персонажне мовлення (character discourse), упродовж тривалого часу безугавно перебуває в полі зору різних

дослідницьких шкіл гуманітарних студій (Балли, 2001; Бахтин, 1972, 1979; Бенвенист, 2002; Блох, Сергеева, 2011; Гончарова, 1984; Кожевникова, 1977; Лотман, 1972, 1998; Максимова, 2005; Отье-Ревю, 1999; Падучева, 2002; Комаров, 2010; Труфанова, 2001; Чумаков, 1975; Banfield, 1982; Cappelen, Lepore, 1997; Cohn, 1978; Fludernik, 1993; Jahn, 1992; Marnette, 2005; McNale, 1978; Sanders, Redeker, 1996; Short, 1996; Tannen, 2007; Thompson, 1996; Vandelanotte, 2009).

Мета статті – розкрити функційну здатність *думки у думці* як ендофазної форми вияву внутрішнього мовлення в англійськомовній постмодерністській художній літературі.

Виклад основного матеріалу. Дискурсна зона персонажів визначається зв'язками способів та форм передачі мовлення, дискурсною зоною наратора (як фактотума автора-письменника) і неоднорідними структурно-стилістичними та функційними ознаками способів передачі цього мовлення в його ендофазній або екзофазній формах вияву (Бехта, 2010). Персонаж загалом і його мовленнєва партитура зокрема є артефактом, що передбачає наявність у змісті та формі художнього тексту дискурсу персонажа (тобто його прагматизованої форми мовлення), формуючи його як частину загальної лінгвоноваторської стратегії письменника. В англійськомовному постмодерністському художньому тексті ендофазні (внутрішні) форми мовлення персонажа як вияв моментів його психічного стану зображуються опосередковано – засобами екзофазного (зовнішнього) мовлення. Через те зображення внутрішнього мовлення в таких типах текстів умовне. Рівень умовності та характер відображення внутрішнього мовлення персонажів (як архітектоніко-мовленнєвої частини художнього тексту) є однією з ланок, що залежать від літературної традиції, індивідуальних, естетичних і світоглядних позицій письменника. Основний зміст розвідки ґрунтується на положенні про соціально-комунікативну природу феномену персонажного мовлення у вияві його текстової ендофазної форми (виокремленої нами в художньому текстовпросторі літератури постмодернізму) – *думки у думці* (Дуд). Схематично її місце в палітрі ендофазних форм текстового вияву внутрішнього мовлення подаємо на рисунку (див. рис. 1).

Думка у думці (Дуд) – типологічна ланка внутрішнього мовлення художніх текстових співбесідників, наділених антропоморфними ознаками – наратора і персонажа. Вона зміцнює структурно-семантичні зв'язки мовлення про себе – *думку у думці* (Дуд) як одну з ендофазних форм невластивого прямого мовлення у фактурі персонажного дискурсу. Це форма глибокої психологічної асиміляції дискурсної зони персонажа оповідним контекстом дискурсної зони наратора, а також авторської оцінки, однак непрямої, а опосередкованої. При її використанні в англійськомовному постмодерністському художньому тексті зникає все, що не має першочергового значення для персонажа і не виходить поза межі його фізичного Я.

Зауважмо, що для способів, форм мовлення персонажа різножанрового художнього тексту характерний структурний елемент архаїки. Це дає змогу під час аналізу художніх текстів різних часових відтинків кваліфікувати його (мовлення) як стале лінгвістичне явище, що надає кожному з них певної самодостатності та водночас багатобарвності в безмежжі сюжетного розвитку. Осягнення прагматичних чинників дієвості персонажного модусу пов'язане з усвідомленням естетичного кредо письменника, літературних і позалітературних тенденцій епохи. Адже в кожному нову епоху виникають свої правила і норми розгортання спілкування художніми текстами і спілкування всередині цих текстів, формуються власні ознаки організації наративу як засобу пізнання світу.

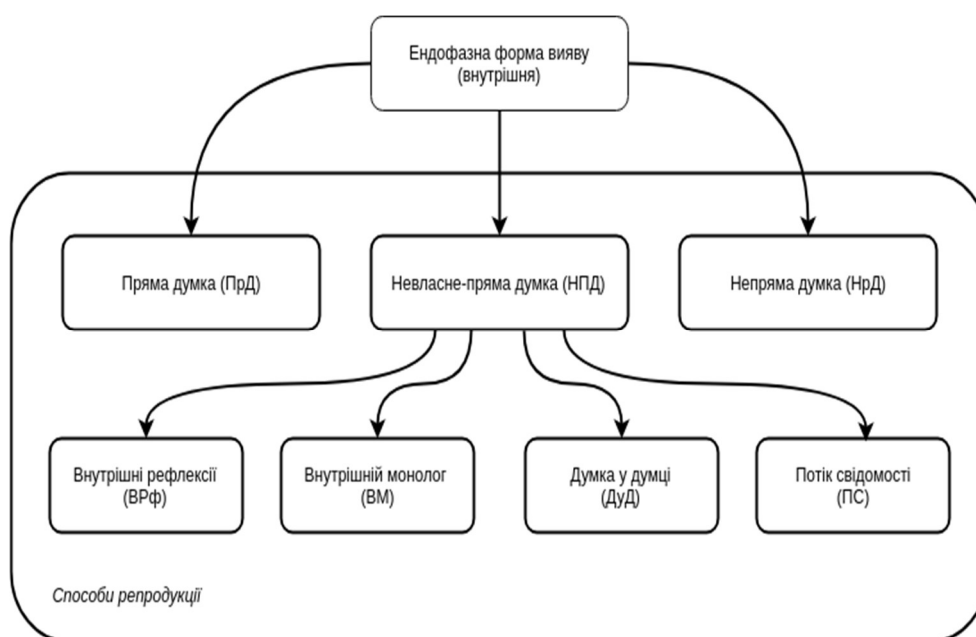

Рис. 1. Думка у думці серед ендофазних форм персонажного мовлення англомовного постмодерністського художнього тексту

Основним критерієм виокремлення й ознакою мисленнєвих процесів персонажного дискурсу є звернення суб'єкта до себе. Мовлення про себе – думка у думці як ендофазна форма персонажного дискурсу представляє значну наукову зацікавленість, адже вона є безпосередньою контактною ланкою між мовним (комунікативним) явищем і невластиво-прямим мовленням/думкою рівночасно – як літературним прийомом і способом передачі мовлення. У процесі художньої комунікації невластиво-пряме мовлення/думка – це мовлення/думка одного персонажа (вкраплення його конкретних мовленнєвих/мисленнєвих сегментів) у мовленні/мисленні іншого. Як свідчать наші спостереження, в англійськомовному постмодерністському художньому тексті думка у думці як ендофазна форма невластиво-прямого мовлення набуває стильово й наративно уразливої актуалізації в таких варіантах:

1) думка одного персонажа у власних спогадах:

а) When she was back among us she ignored questions and told us nothing, didn't even lie, which was taken by most as confirmation of superior advancement. I wasn't so sure. Her plumpness sometimes made her expression hard to read, her subcutaneous fat being the mask she lived behind. Which would have made this line of work a good choice for her, if only the women were sent out to do more than clean houses. But I thought I knew her well enough. There was no triumph there. Did I feel just a tiny bit relieved? I thought so (McEwan, 2012, с. 67).

б) Finally I thought what I had thought many times before, that it was better, or at least more interesting, to have Max lie to me, than to know nothing at all. I took out the fragment of newsprint and slid it across the desk towards him. He glanced at it, turned it over, turned it back, set it down and looked fixedly at me (McEwan, 2012, с. 78).

в) Perowne sometimes wonders if, in his youth, he could ever have guessed that he would one day father a blues musician. He himself was simply processed, without question or complaint, in a polished continuum from school, through medical school, to the dogged acquisition of clinical experience, in London, Southend-on-Sea, Newcastle, Bellevue Emergency Department in New York and London again (McEwan, 2005, с. 34).

У цих фрагментах тексту (а, б, в), дослідження контекстуалізованої Дуд на конкретних прикладах (case study) експлікує збережений досвід у пам'яті персонажів. Насправді, відзначаємо відтворення в їхній пам'яті життєвих епізодів, що раніше нею (пам'яттю) закріплювалися. У всіх наведених художніх епізодах фіксуємо відновлення в пам'яті персонажа через пригадування в розповідях, у розмові, в думці (чи подумки) того потаємного стану, що зберігся в пам'яті. Такі спогаданки, ремінісценції минулих вчинків персонажів зненацька проникають крізь їхні дискурси як відгомін пройдешніх подій і незабутніх життєвих вражень.

2) думка одного персонажа у власних міркуваннях:

а) He was looking at me earnestly, pleading, and at that point I thought I knew what was coming, and something inside me sagged with weariness at the prospect of hearing it, denying it, sorting it all out. And having to accommodate it somehow into the future (McEwan, 2012, с. 126).

б) He thought he knew Ash fairly well, as well as anyone might know a man whose life seemed to be all in his mind, who lived a quiet and exemplary married life for forty years, whose correspondence was voluminous indeed, but guarded, courteous and not of the most lively. Roland liked that in Randolph Henry Ash (Byatt, 1991, с. 9).

в) I ran all the way back here, climbed inside and tossed myself off. Don't think I thought about the girl while I did it. No, I couldn't bear that. I went back in my mind till I was three feet high. That made it come quicker. I can see you think I'm dirty and bent. Well, I washed my hands afterwards, which is more than some people. And I felt better too. Do you see what I mean, I unwound. The way things have been up here in this room what else is there? It's all right

for you. I bet you live in a clean house and your wife washes the sheets and the government pays you to find out about people. All right, I know you're a ...what is it? ... a social worker and you're trying to help, but you can do me no good except by listening. I won't change now, I've been me too long (McEwan, 1997, с. 73).

г) It was all so long ago and he was dead, but the act seemed to me as fresh as yesterday. I thought I knew his arguments, but I couldn't accept them. You let down friends and colleagues, *I heard myself tell him* at that same sunlit breakfast. It's a matter of dishonour, and when it gets out, which it's bound to, this will be the one act you'll be remembered for (McEwan, 2012, с. 102).

У цьому варіанті прикладової бази (а → г) простежуємо результати розмірковувань і власних роздумів персонажів про стани та дії. Тут реєструємо синтаксичні структури, які розкривають уміння персонажів зіставляти власні думки, міркування, всебічно зважувати кроки, роблячи певні висновки в симбіозі з іншими персонажними мовленнєвими формами. У прикладах вирізняємо заглиблення у власні думки задля подальших життєвих кроків. У цьому варіанті відображено результати роздумів персонажів, які можуть зображати обриви міркувальної логіки, присутність незвичних логічних зв'язків, заплутування. Дуд – відкрита суб'єктивізація персонажного дискурсу, якій властива наявність займенника першої особи однини і форми дієслова часової перспективи минулого. Тобто, коли Дуд здійснюється у формі „суб'єктивної” форми минулого часу, цілком природне використання форми першої особи персонажа, що транслює спогади, думки, згадки про свої дії, почуття та вчинки. У таких випадках Дуд набуває інтимного характеру.

3) думка одного персонажа в міркуваннях іншого:

а) It was not quite how he thought, things are never as you think they are going to be, not exactly, for on the day she forgot the red light bulbs and it was too late now because the shops were closed, and the recipe for punch was in an envelope, no time to look for it now, instead Mina bought a crate of bottles, mostly wine, she said, because nearly everybody likes wine, and two flagons of cider for those who did not. It was not a tape recorder, Henry had never seen one of those, it was the old record player borrowed from Mrs Simpson's son and the old records borrowed from Mrs Simpson. In anticipation, acting out the party in his mind, the house was bigger, the rooms were halls, the guests dwarfed by the height of the ceilings, music pounding at them from all sides, the disguises exotic, foreign princes, ghouls, sea captains and the like, and him with the mask (McEwan, 1997, с. 120).

б) When I eventually travelled to Brighton I was to make sure that I took nothing with me that would connect me to Leconfield House. I wondered if Max thought I was stupid. I interrupted him and said, 'What if I like Haley?' (McEwan, 2012, с. 78).

в) I thought I knew what he was thinking – that now it was the turn of his older daughter to be pregnant or lost to some other modern disaster, and that whatever womanly mess was now soaking his freshly ironed purple shirt was

better managed by a woman. He needed to hand the matter over and continue to his study to look over his Christmas Day sermon before dinner (McEwan, 2012, c. 134).

г) His long letter to her opened by conceding he had been ‘a disgraceful boor’ about the launderette poem. It wasn’t included in the book, and Henry wondered, though never aloud, whether she thought her grandfather was right about it all along. She had found a conversational tone, he told her in his letter, that was nevertheless rich with meaning and association (McEwan, 2005, c. 167).

Наведена прикладова база сегментів тексту (а – г) відображає думку персонажа в міркування інших у формі гадки, помислів, оцінки суджень, вражень, поглядів, переконань, як невиразних спогадів, відгомонів якоїсь події / вражень. Основою лінгвальних ознак ДуД як внутрішньої (невимовленої) форми персонажного мовлення можна вважати її функційно-психологічну взаємодію між усіма ендофазними формами персонажного мовлення. Водночас ця взаємодія полягає в генетичній залежності внутрішнього мовлення від зовнішнього. Адже внутрішнє мовлення визначається як перенесена всередину мовленнєва діяльність у редукованій формі. З’ясовано, що ДуД – характерна риса для стилю англомовних письменників-постмодерністів ХХ – поч. ХХІ ст., що виявляє тенденцію в літературі до перевтілення текстових антропоморфів у відмітно функційне, рольове поняття агента сюжетної дії (актанта) через залучення дискурсу персонажів до творення психологізованого наративу. Йдеться про незвичне розширення, заглиблення і перебудову персонажної свідомості для того, щоб умістити навивні чужі думки або міркування навиворіт.

4) думка одного персонажа в уявній думці іншого:

а) He had a different story each time he saw me. He never remembered our last conversation or who he was. I don’t think he knew who he was himself. Like he didn’t have an identity of his own. One of the others told me that Jacko was knocked over the head during an armed robbery. I don’t know if that was true or not. You never know what to believe (McEwan, 1997, c. 83).

б) At the top of the stairs he thought of what she had said, no fuss, some new costume for humiliation, for being late and breaking with the afternoon ritual. He approached the girl laid neatly on the bed, the same girl as before. Without thought he took his clothes off, could not bring to the open again Mina’s frenzy, the vicious compulsion to make a stranger of her, then he was frightened of her, feared it now and shivered, pulling the cold material over his skin, and the white tights, hurrying in case she thought he was hesitating (McEwan, 1997, c. 111).

в) He stood to indicate the meeting was over. I couldn’t tell whether he was angry. I wondered whether in some perverse way he thought it was my fault he was getting married. Or perhaps he was angry with himself. Or my arranged marriage remark had offended him (McEwan, 2012, c. 80).

г) I am convinced that you must undertake that grand Fairy Topic – you will make something highly strange and original of it. In connection with that, I wonder if you have thought of Vico’s history of the primitive races – of his idea that the ancient gods and later heroes are personifications of the fates and aspirations of the people rising in figures from the common mind? Something here might be made of your Fairy’s legendary rootedness in veritable castles and genuine agricultural reform – one of the queerest aspects of her story, to a modern mind (Byatt, 1991, с. 8).

д) The stab at Parisian chic doesn’t extend to her luggage – her old student backpack is on its side at her feet. He’s still holding her by the shoulders, trying to place what’s changed in six months. An unfamiliar scent, a little heavier perhaps, a little wiser around the eyes, the delicate face set a little more firmly. Most of her life is a mystery to him now. He wonders if Rosalind knows things about their daughter that he does not (McEwan, 2005, с. 231).

е) Then, lowering her voice, Mrs Wakefield had said: „But tell me, Stevens, what was this Lord Darlington like? Presumably you must have worked for him”.

„I didn’t, madam, no”.

„Oh, I thought you did. I wonder why I thought that” (Ishiguro, 1989, с. 91).

Наведений прикладовий фактаж (а – е) свідчить про думки персонажів як продукт їхнього мислення в уявній думці інших. Це зображено в міркуваннях, помислах, судженнях персонажів про те, що сповнює чиюсь свідомість. Фактично, маємо справу з відображенням об’єктивної дійсності в поняттях, судженнях, висновках різних (безголосих, безмовних) подеколи боязких персонажів, котрі не наважуються подати голос, висловити свою думку. Репрезентовані обидві часові форми теперішнього й минулого й представлені в усіх прикладах *verbum sentiendi*: to know, to wonder, to think, зберігаючи зв’язок з моментом мислення, роблять персонажа центром сюжетних подій. Його участь у них залишається очевидною, та й уся дискурсна канва набуває глибоко особистого, потаємного характеру. Мовленнєва експресія в цих пасажах властива синтаксичній організації постмодерністського художнього тексту. Вона є необхідним елементом емоційно-художнього впливу на потенційного адресата. У таких сегментах тексту все підпорядковане принципіві постмодерністської літератури – ретельно відтворювати фігуру дійсності, а не описувати її. У цьому своєрідне кредо постмодерністської методологічної парадигми.

5) думка одного персонажа в уявній колективній думці:

а) We had a kind of theatre we made ourselves out of a fruit box, and we made the people out of paper and card. No, I wasn’t unhappy till I found out what other people thought about me. I suppose I could have spent the whole of my life living my first two years over and over again and still not think I was unhappy. She was a good woman really, my mother (McEwan, 1997, с. 74).

б) „A local variation on the cock crow, no doubt”. At first the silence continued, as though the local persons thought I intended to elaborate further. But then noticing the mirthful expression on my face, they broke into a laugh, though in a somewhat bemused fashion. With this, they returned to their previous conversation, and I exchanged no further words with them until exchanging good nights a little while later (Ishiguro, 1989, с. 96).

У двох останніх прикладах (а – б) фіксуємо думки одного персонажа в уявній колективній думці текстових комунікантів шляхом заглиблення подумки одного персонажа в колективні міркування інших. Складається уявлення під час читання тексту, що персонаж зіставляє різні думки заради певних висновків або запопадливо обмірковує подальші кроки. У розкритті внутрішнього стану персонажа важливими є елементи персонажного дискурсу, що перебувають у безпосередній близькості від Дуд та пов'язані з коментуванням паралінгвістичної ситуації спілкування. Зазвичай увесь інформаційний контент довкола Дуд має прямий стосунок до його змісту і надлишково, задля стильового увиразнення, допомагає авторові відобразити душевний стан персонажа.

Отож, подана прикладова база свідчить про те, що Дуд володіє структурно-сисловими рисами, які увиразнюють її метафоричну образність: інтимність, віртуальність, відсутність логіки, обриви логіки, присутність незвичних логічних зв'язків, заплутування, розтягування, або раптову компресію смислу, смислове нагромадження, або ж навпаки смислову розмитість, полікодування смислів. А це звісно допускає множинність інтерпретацій, дифузність, еkleктичність персонажного дискурсу. Утім, на наш погляд, Дуд володіє ще однією важливою рисою – психологічною образністю акцентуєваних психічних репрезентацій здогаданок, що можуть раптово промайнути в ендofазних формах персонажного дискурсу – більшою мірою, аніж інші його способи і форми. Самі ж спостереження над мовою англійськомовної експериментальної (постмодерністської) художньої прози дають підстави говорити про те, що дискурсна зона персонажа, яка виникає на тлі системи способів передачі мовлення, а також перебуває в наративному діалозі, розвиває в читача уявлення про персонажа як про мисленнєво-мовленнєву особистість і водночас як художній інтелект, розум.

Література

- Бабелюк, О. А. (2010). *Поетика постмодерністського художнього дискурсу: принципи текстотворення (на матеріалі сучасної американської прози малої форми)* : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 – германські мови. К., 32 с.
- Балли, Ш. (2001). *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. М., 416 с.
- Бахтин, М. М. (1972). *Проблемы поэтики Достоевского*. М., 470 с.
- Бахтин, М. М. (1979). *Эстетика словесного творчества*. М., 423 с.
- Бенвенист, Э. (2002). *Общая лингвистика*. М., 448 с.

- Бехта, І. А. (2010). *Оповідний дискурс в англomовній художній прозі: типологія та динаміка мовленнєвих форм* : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 – германські мови. Л., 390 с.
- Бехта, І. А. (2013). *Авторське експериментаторство в англomовній прозі ХХ століття*. Л., 268 с.
- Блох, М. Я. & Сергеева, Ю. М. (2011). *Внутренняя речь в структуре художественного текста*. М., 180 с.
- Гончарова, Е. А. (1989). *Категории автор-персонаж и их лингвостилистическое выражение в структуре художественного текста* : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.04 – германские языки. Л., 32 с.
- Кожевникова, Н. А. (2002). „Чужая речь” в изображении Ф. М. Достоевского. *Вестн. МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. № 1. С. 120 – 130.
- Комаров, А. С. (2010). *Конструкции, вводящие чужую речь, в художественном тексте* : дис. ... канд. филол. наук : спец 10.02.04 – германские языки. М., 214 с.
- Лотман, Ю. М. (1970). *Структура художественного текста. Семиотические исследования по теории искусства*. М., 284 с.
- Лотман, Ю. М. (2000). *Об искусстве. Структура художественного текста*. СПб., 704 с.
- Максимова, Н. В. (2006). „Чужая речь” как коммуникативная категория : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец 10.02.01 – русский язык. СПб., 41 с.
- Отъе-Ревю, Ж. (1999). „Явная и конститутивная неоднородность: к проблеме другого в дискурсе”. *Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса* (С. 54 – 94). М. : Прогресс.
- Падучева, Е. В. (1996). *Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива)*. М., 464 с.
- Руднев, В. П. (1997). *Словарь культуры ХХ века*. М., 384 с.
- Труфанова, И. В. (2001). *Прагматика несобственно-прямой речи* : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец 10.02.04 – германские языки. Н. Новгород, 41 с.
- Чумаков, Г. М. (1975). *Синтаксис конструкций с чужой речью*. Киев, 220 с.
- Bekhta, N. (2018). Reading experimental literature: unreadability, discomfort and reading strategies. *Reading Today*. Ed. Heta Pyrhönen, Janna Kantola (P. 15 – 30). L. : University College London Press.
- Banfield, A. (1982). *Unspeakable Sentences. Narration and representation in the language of fiction*. L., 331 p.
- Cappelen, H. & Lepore, E. (1997). *Semantic Theory and Indirect Speech*. *ProtoSociology*. №10, P. 4 –18.
- Cohn, D. (1978). *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, 323 p.

- Fludernik, M. (1993). The fictions of language and the languages of fiction: the linguistic representation of speech and consciousness. – L., P. 309 – 311.
- Fogel, S. (1974). „And All the Little Tytopies”: *Notes on Language Theory in the Contemporary Experimental Novel*, *Modern Fiction Studies*, 20. 3 P. 328.
- Gee, J. P. & Handford, M. (2012). *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. L., 681 p.
- Jahn, M. (1992). Contextualizing Represented Speech and Thought. *Journal of Pragmatics*. № 17. P. 347 – 367.
- Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge, P. 35.
- Locher, M. A. & Graham, S. L. (2010). *Interpersonal Pragmatics*. Berlin, N.Y., 509 p.
- Locher, M.A. & Jucker, A. H. (2017). *Pragmatics of Fiction*. Berlin, N.Y., 616 p.
- Marnette, S. (2005). *Speech and Thought Presentation in French. Concepts and strategies*. Amsterdam, 397 p.
- McHale, B. (1978). Free Indirect Discourse: A Survey of Recent Account. *A Journal of Descriptive Poetics and Theory of Literature*. № 3. P. 249 – 287.
- Sanders, J. & Redeker, G.(1996). Perspective and the Representation of Speech and Thought. *Worlds and Grammar*. Chicago, 317 p.
- Short, M. (1996). *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose*. L. & N. Y, 399 p.
- Tannen, D. (2007). *Talking voices. Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge, 245 p.
- Thompson, G. (1996). Voices in the Text: Discourse Perspectives on Language Reports. *Applied Linguistics*. № 17. P. 23 – 47.
- Vandelanotte, L. (2009). *Speech and Thought Representation in English: A Cognitive-Functional Approach*. Berlin, N.Y., 401 p.

Джерела

- Byatt 1991 – Byatt, A. S. (1991). *Possession*. London, 576 p.
- Ishiguro 1989 – Ishiguro, Kazuo (1989). *The remains of the day*. London, 178 p.
- McEwan 1997 – McEwan, Ian. (1997). *First Love, Last Rites*. London, 208 p.
- McEwan 2001 – McEwan, Ian. (2001). *Atonement*. London, 371 p.
- McEwan 2005 – McEwan, Ian. (2010). *Saturday*. London, 279 p.
- McEwan 2012 – McEwan, Ian. (2012). *Sweet Tooth*. London, 336 p.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2019 р.

Прийнято до друку 20.04.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Кизилова В. В.

**КОМЕНТАР ДО СТАТТІ В МЕРЕЖЕВОМУ ВИДАННІ
ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР
(за матеріалами сучасного українського жіночого
інтернет-глянцю „Коліжанка”)**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-85-97

Світлана Мельник,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
інформаційної діяльності та медіа-комунікацій
Одеського національного політехнічного університету
<https://orcid.org/0000-0001-7107-9308>*

Вікторія Сікорська,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
інформаційної діяльності та медіа-комунікацій
Одеського національного політехнічного університету
<https://orcid.org/0000-0001-7278-8464>*

Статтю присвячено дослідженню інтернет-коментаря як специфічного явища віртуальної комунікації. Новизна цього явища, його недостатня вивченість спричинили неабиякий інтерес вітчизняних і зарубіжних лінгвістів до означеного феномену. Однак відомі праці мають фрагментарний характер і не пропонують комплексного уявлення про коментар як про специфічний жанр сучасного інтернет-дискурсу.

Розвиток сучасних технологій позначився на всіх сферах людської діяльності, зокрема й на мові і способах комунікації. Стрімкий розвиток і доступність віртуальної мережі серед населення всього світу спричинили видозміну вже відомих і формування нових видів комунікації. Коментар, як і деякі інші письмові форми висловлення думки, зазнав певних змін.

Матеріалом розвідки слугували тексти інтернет-коментарів до статей (статті вибрані методом випадкової вибірки), опубліковані на офіційному сайті мережевого жіночого глянцю „Коліжанка”. Тексти читачьких коментарів мають досить складну семантику: у кожному з них закладено самостійний сенс, але, водночас, вони є невід’ємним складником текстового масиву, що доповнює і роз’яснює його ідеї.

Ключова мета інтернет-коментаря – спрямувати увагу адресатів на нові актуальні факти, що стають вагомими для життя індивіда/спільноти, їх миттєве оцінювання, надання й обговорення інформації, висловлення особистого ставлення, отримання інформації у відповідь. Інтернет-коментарі в сучасному жіночому мережевому глянці є способом ведення пізнавального діалогу, що уможлиблює реалізацію комунікантами інформативних, оцінних, етичних/перформативних та імперативних інтенцій за допомогою різних лексичних та граматичних засобів. Головною особливістю інтернет-коментаря інтернет-глянцю є

переважання інформативних мовленнєвих жанрів, хоча жінкам менше, ніж чоловікам, властиво введення додаткової інформації.

Ключові слова: інтернет-глянець, інтернет-простір, коментар, мовленнєвий жанр, типологія.

The article deals with the study of texts of Internet communication in the aspect of their genre affiliation. In Internet communication, the language genres are constantly evolving, new genre types arise in accordance with the present-day communicative needs and caused by the need for the interest of potential recipients. This complicates the definition of speech genres and identifies the relevant genre features in each text of online commentary.

The purpose of the article is to investigate the Internet commentary as a specific phenomenon of virtual communication, to define its key speech genres. The objectives of the study are the following: to define the concept of Internet comment; outline the main views of linguists regarding the classification of speech genres; qualify and generalize the language genres of the Internet commentary into a complex typology.

The article defines the concept of the speech genre, outlines the main views on the nature and typology of genres in internet discourse. The linguistic genre is defined as a verbal representative of the typical situation of communication within the social interaction of language carriers. The genre varieties of online commentary texts are singled out on the basis of a functional criterion and a complex typology of genres of internet discourse is proposed. The informative, evaluative, ethical / performance and imperative speech genres of online commentary texts are divided.

Key words: Internet space, commentary, online magazine, speech genre, typology.

Вступ. Поява й стрімкий розвиток інтернет-технологій спричинили посилений інтерес науковців до нових неканонічних (Селютин, 2009, с. 13), діджитальних (Щипицина, 2006, с. 377) жанрів: статусів у соціальних мережах, чатів, веб-блогів, живих журналів, веб-щоденників та інтернет-коментарів, тобто тих малих жанрових форм, що виникли у віртуальному просторі в межах інтернетного дискурсу і не можуть існувати й розвиватися поза ним.

Особливою популярністю в мережі нині користується така нова форма дискурсивної практики, як коментування статей в інтернет-виданнях (здебільшого жіночих глянцях), тому саме вона стала предметом нашої наукової уваги.

Крім того, актуальність нашого дослідження зумовлено недостатнім рівнем вивченості жанрового статусу коментарів до статей, уміщених на сторінках сучасних українських мережових глянців, які за своєю комунікативною спрямованістю різняться від коментарів інших видань, соціальних мереж, блогів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники розглядають інтернет-коментар з погляду його структури, лінгвістичного призначення, взаємодії з вихідним текстом та іншими висловлюваннями. Серед вітчизняних лінгвістів, які вивчали інтернет-коментар, відзначимо роботи І. Тирон, О. Оверчука, Т. Івахненко, Т. Бондаренко та ін., присвячені різноаспектному вивченню веб-коментаря як нового жанру сучасного медійного дискурсу. Так, І. Тирон узагальнює критерії, за якими можливо виділити коментар: синхронність або асинхронність коментування, невеликий обсяг висловлювання, порушення граматичних і пунктуаційних правил, використання скорочень, можливість висловлюватися і з приводу коментованої інформації, і для взаємодії з іншими учасниками коментування, публічність, анонімність (Тирон, 2011).

Норми побудови коментаря, що припускають невеликий обсяг, відповідність темі, певне оформлення повідомлення, а також специфіка взаємодії коментаря й тексту стали предметом наукового інтересу Т. Бондаренко. Авторка зазначає, що інтернет-коментар має високу жанрову сполучуваність (взаємодіє з жанрами блогу, новинного сайту, форуму), але при цьому завжди відіграє другорядну роль, позаяк безпосередньо залежить від первинного тексту (Бондаренко, 2012).

Інтернет-коментар активно досліджують і в зарубіжній лінгвістиці. Так, У. Баоянь розглядає специфіку коментування інтернет-щоденників; С. Карпоян аналізує епістемічні мовленнєві акти в інтернет-коментарях; Л. Степанова вивчає коментар як специфічне явище сучасного інформаційно-комунікативного простору; В. Кузьміна опрацьовує проблему колективної мовної особистості автора інтернет-коментаря; М. Поттхаст, В. Уї, Г. Мішне зосереджують увагу на функційному потенціалі інтернет-коментаря; П. Шлобинський, Т. Сівер, Е. Лінц, Б. Нейнердт, М. Якобс досліджують інтернет-коментування соціальних мереж, веб-блогів тощо. Пропри це лінгвістичний статус інтернет-коментаря досі не визначений у сучасному медіа-дискурсі. Лише деякі лінгвісти (О. Алексєєв, С. Капроян, М. Глазкова) уналежнюють його до самостійного інтернет-жанру: „...веб-коментар варто аналізувати як субжанр окремого гіпержанру (блогу, форуму)” (Алексєєв, 2003). Інші науковці, зокрема Н. Рогачева, М. Сидорова, не вважають інтернет-коментар окремим жанром мережевої комунікації, а кваліфікують як жанрову ознаку опосередкованої комп'ютерного інтернет-спілкування.

Недостатній рівень вивченості жанрового статусу мережевих коментарів та їхніх головних характеристик зумовив наше зацікавлення проблемою.

Мета статті – дослідити інтернет-коментар як специфічне явище віртуальної комунікації, з'ясувати його ключові мовленнєві жанри. Завдання – визначити поняття інтернет-коментаря; окреслити основні погляди лінгвістів щодо класифікування мовленнєвих жанрів;

кваліфікувати й узагальнити мовленнєві жанри інтернет-коментаря в комплексну типологію.

Методологія дослідження ґрунтується на комунікативно-дискурсивному підході до аналізу текстів, що зумовило використання таких методів, як дискурсивний, лінгвостилістичний та лінгвопрагматичний аналіз.

Матеріалом дослідження слугували тексти інтернет-коментарів до статей (статті вибрані методом випадкової вибірки), опубліковані на офіційному сайті мережевого жіночого глянцевого „Коліжанка” (<https://kolizhanka.com.ua>) та присвячені темі „здоров’я”. Усього було розглянуто 23 статті за 2018 – 2019 рр. Відвідувачки сайту залишили 616 коментарів, у середньому по 26 коментарів до кожної статті (від 8 до 100 коментарів до однієї статті).

Виклад основного змісту. Коментар – явище інтернет-простору, що з’явилося відносно недавно в соціальних мережах і за нетривалий час набуло популярності на всіх мультисервісних публічних порталах, у новинних онлайн-сервісах, в інтернет-виданнях тощо. Його оформлення як жанру розпочалося тільки у зв’язку з поширенням і застосуванням Всесвітньої павутини. Маємо на увазі так зване друге покоління Інтернету або Web 2.0, тобто нове медійне середовище, яке функціонує не як міжнародна інформаційна інфраструктура, а як простір, ключовою функцією якого є комунікативна взаємодія (Ширина, 2012, с. 85).

У сучасному мовознавстві допоки не існує усталеного тлумачення поняття „інтернет-коментар” (веб-коментар за термінологією Є. Горошко (Горошко, 2009, с. 11)). Більшість дослідників визначають мережевий коментар як короткі текстові повідомлення, що залишають користувачі після статті чи блогу, утворюючи таким чином низку суспільних відгуків щодо певної проблеми, висвітленої статтею, тим самим заохочуючи дискусію між іншими відвідувачами (Potthast, 2009, с. 725). Зазначають, що інтернет-коментар є основним або одним із основних способів спілкування з автором статті або з іншими відвідувачами сайту (Горошко, 2009, с. 12). У нашому дослідженні інтернет-коментар розглядаємо як особливий комунікативний інтерактивний жанр віртуального дискурсу, утілений у комунікативні дії особистості, яка демонструє себе через відкриту публікацію власної думки/оцінки (Сидорова, 2014, с. 18).

Аналізований жанр мережевого коментаря близький до жанру коментаря в журналістиці: користувач може потлумачити статтю з погляду фахівця, може роз’яснювати певні аспекти, які, на його думку, вимагають конкретизації чи переосмислення, може доповнювати текст статті актуальним, цікавим матеріалом тощо. Властива інтернет-коментарю оцінність (текст коментаря може містити тільки оцінку прочитаної статті без пояснення й аргументації думки) зближує його з іншим жанром публіцистики – рецензією. Коментар у мережі близький також до епістолярно-публіцистичного жанру – листа до редакції,

що містить відгук на статтю, однак відрізняється від нього відкритістю спілкування автора та читача, а також швидкістю й частотою реакцій користувачів.

При цьому інтернет-коментарю властиві такі індивідуальні характеристики, як оперативність, інформативність, лаконізм, аналітичність і, як наслідок, експресивність, тобто передбачає реалізацію ключових функцій публіцистичного дискурсу – інформування, вплив, переконання. Також коментар утілює стандартизовані норми й правила подання інформації, створення індивідуального компонента смислу, що в сукупності складає його визначальні риси, диференціює від інших жанрів публіцистичного та віртуального дискурсу.

Той факт, що інтернет-коментар об'єднує особливості класичних журналістських жанрів, а також вирізняється властивими тільки йому характеристиками, дає підстави говорити про нього як про окремий мовленнєвий жанр інтернет-дискурсу.

У віртуальному коментарі використовуються власні способи й методи передавання інформації, що ґрунтуються на принципах ситуативності, інформативності й аналітичності. Це, зокрема, виражається в одночасному використанні предметно-логічного або об'єктивного, прагматичного й суб'єктивного методів викладу інформації, що на текстовому рівні проявляється в зверненні автора коментаря до фактичної інформації та стилістично нейтральної лексики й водночас до оцінної інтерпретації фактів і образних, емоційно-експресивних засобів мови.

Ґрунтовний аналіз інтернет-коментаря як мовленнєвого жанру не можливий без його типологізації, що наразі проблематично, адже, якщо поняття мовленнєвого жанру отримало ґрунтовне пояснення в лінгвістиці, то проблема його типології досі залишається нерозв'язаною через відсутність єдиних критеріїв кваліфікації. Окремі спроби розроблення типологій фіксуємо в працях українських і зарубіжних дослідників: Н. Арутюнової, Ф. Бацевича, Т. Винокур, А. Габідуллової, В. Дементьєва, К. Седова, Т. Шмельової та ін., але здебільшого – це „переліки мовленнєвих жанрів, за можливістю деталізовані” (Дементьєв, 2010, с. 156). Більшість дослідників схиляється до врахування єдиного критерію розподілу мовленнєвих жанрів залежно від характеру поданої інформації – фатичні та інформативні жанри (Т. Винокур, В. Дементьєв, О. Шейгал та ін.). Інформативні жанри мають на меті повідомлення нової та актуальної інформації, а фатичні – настанову на спілкування, мінімізацію нової інформації, пріоритет експресивності та етикетності у взаємодії.

Зважаючи на те, що науковці пропонують різні підходи до класифікації жанрів мовлення, у нашому дослідженні дотримуємося типології Т. Шмельової, яка виділяє інформативні (повідомлення, підтвердження, запит інформації тощо), оцінні (похвала, докір, осуд), етикетні (ритуальні) / перформативні (привітання, вибачення, привітання)

та імперативні (порада, рекомендація, інструкція) мовленнєві жанри (Шмелева, 1990, с. 24).

Інформативна настанова, згідно з класифікацією Т. Шмельової, націлена на різні операції з інформацією: її надання чи запит, підтвердження або спростування (Шмелева, 1997, с. 92). Ураховуючи той факт, що об'єктом дослідження є інтернет-коментар до інформації, розміщеної на сторінках сучасного мережевого жіночого глянцю, інформативна настанова в досліджуваному матеріалі передбачає отримання додаткової інформації, роз'яснення й уточнення відомостей, розміщених у тематичній публікації. Так, аналізуючи веб-коментарі до статей інтернет-глянцю „Коліжанка”, віднаходимо такі типи повідомлень з інформативною інтенцією (тут і надалі орфографію та пунктуацію збережено):

1) повідомлення інформації (9.8%) (автор повідомляє про власний алгоритм дій щодо ситуації, описаної в публікації; виражене розповідним реченням):

о я теж надзвичайно повільно засмагаю (тому до відпочинку кілька разів доводиться відвідувати солярій!) <...> Мені порадили Імедін „Оптимізатор засмаги”, який готує шкіру до процедури... (Стаття „Лікар відповідає на запитання”, 02.06.2018);

мій найкращий спосіб зібрати гарну компанію без заморочок і тихенько, попиваючи алкоголь, спілкуватися, дивитися добре кіно, жартувати... (Стаття „Як пережити Новий рік?”, 14.12.2018).

2) повідомлення додаткової інформації (4.9%) (автор висловлює власні міркування щодо інформації, розміщеної в статті; виражене розповідним реченням):

„У СЕЗОН ЕПІДЕМІЇ МИ НАМАГАЄМОСЯ ДОТРИМУВАТИСЯ УСІХ ПРАВИЛ ОСОБИСТОЇ ГІГІЄНИ. ОДНАК МАЛО ХТО ЗНАЄ, ЩО НЕБЕЗПЕЧНИМ ДЖЕРЕЛОМ ІНФЕКЦІЙ Є ... МОБІЛЬНИЙ ТЕЛЕФОН!” - а ще клавіатура і мишка комп'ютера (Стаття „Правда про герпес і ПМС”, 03.11.2018);

Я б дуже хотіла зробити собі фاینенькі груди, але страшенно боюся вже ескулапів. Колись мала необережність підколоти губи, то потім не знала, що робити з цими двома варениками замість рота (Стаття „Правда про пластичну хірургію”, 23.07.2018).

3) запит інформації (1.7%) (виражений питальним реченням):

А хто кого повинен веселити? :) або запросити когось треба. Що треба зробити, щоб весело було? <...> (Стаття „Як пережити Новий рік?”, 14.12.2018);

А якщо спробувати пігулки якісь заспокійливі разом з знеболенням? Зможе подіяти? (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

4) спростування інформації, розміщеної в публікації (4.8%) (виражене розповідним чи окличним реченням).

Може бути аргументованим, напр.: *Нда уж... Про сну така нісенітниця! Не від втоми це залежить, а від того, у яку фазу сну прокинувся! <...>* (Стаття „9 порад для міцного сну”, 14.01.2019).

Аргументація відсутня, напр.: *Прочитала 2 перших пропозиції, і зрозуміла, що статтю краще не читати)) Брехня несусвітня))* (Стаття „Факти про веганство”, 30.11.2018).

5) спростування інформації, уміщеної в коментарях інших користувачів (0.7%) (виражене розповідним чи окличним реченням, рідше – питальним), яке також може бути аргументованим чи неаргументованим:

Аргументоване спростування:

– *думаю повна відмова від м'яса, риби, яєць і молока – шкідливо для здоров'я))*

– *Якби це було так, то вегетаріанці вмирали б раніше м'ясоїдів)) А допоки – все навпаки* (Стаття „Факти про веганство”, 30.11.2018).

Неаргументоване спростування:

– *))) Я з дитинства м'яса не їм, і нічого – жива і здорова)) І мама у мене теж м'яса мало вживає)) теж проблем немає)) тепер віриш ???))*

– *ні* (Стаття „Факти про веганство”, 30.11.2018).

6) згода з інформацією, уміщеною в статті (4.3%) (виражена розповідним реченням, рідше – питальним чи окличним).

Може бути аргументованою, напр.: *Мда, подивившись на людей, що сидять в автобусі, у них такі гримаси, ніби хтось помер, навіть підходити до такої людини близько не хочеться, не те що дивитися, які в нього там прищипки* (Стаття „Краса залежить від настрою!”), 23.07.2018).

Аргументація відсутня, напр.: *Вода – найкорисніший напій!* (Стаття „Користь води”, 26.07.2018).

7) згода з попереднім коментарем/коментарями, що також може бути аргументованою і неаргументованою (8,2%) (виражена розповідним реченням, рідше – питальним чи окличним).

Аргументована згода, напр.:

– *боюся я гормональні контрацептиви використовувати... від них хто товстішає, а у кого взагалі вуса ростуть!*

– *ось і я так думаю. Не можна покладатися на лікаря на всі 100%. Він не може знати всі тонкощі твого організму* (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

Неаргументована згода, напр.:

– *мені здається, що складно дати конкретну пораду заочно.*

– *теж так гадаю* (Стаття „Консультація гінеколога”, 11.11.2018).

До звичних для коментаря інформаційного характеру типів пропонуємо додати ще два – повідомлення особистої чи додаткової інформації. Їх виокремлення зумовлене специфікою аналізованого матеріалу. Вивчення контенту жіночого інтернет-глянцю дає підстави стверджувати, що читачкам властиво „приміряти” отриману інформацію на себе, співвідносити її з особистим досвідом, „пропускати матеріал

через себе”. Відтак, пропонуємо виокремлювати піджанри, об’єднані співвіднесеністю з особистим досвідом читачок:

8) повідомлення особистої інформації, „приміряння” нової інформації на себе (16.9%):

– *а я затила антивеганка)))) Бували, знаємо...* (Стаття „Факти про веганство”, 30.11.2018);

Мій дієвий спосіб – шоколад. Але масажі теж можна спробувати (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

9) повідомлення додаткової інформації, обґрунтованої особистим досвідом (3,5%):

Як молода мама можу сказати, що перші місяці у дітей рідко буває поняття „день-ніч”. А матусі вдень рідко можуть спати, готувати і прати вночі не вдається (Стаття „Сон для молодої мами”, 03.10.2018);

Я більше нізащо не поведуся на усілякі вагінальні контрацептиви. Мені завдяки ним вдалося замати двох діточок. Повна фігня цей еротон (чи як його там) (Стаття „Консультація гінеколога”, 11.11.2018).

Впадає у вічі, що поширеним елементом побудови речень у відгуках інформативного типу є використання сполучника „а” переважно на початку речення, що надає комунікативній взаємодії у віртуальному просторі неформальних рис.

Зазначимо, що інформаційні коментарі становлять значний відсоток від проаналізованого матеріалу, а саме – 54,8%. Причому переважна більшість коментарів такого типу є повідомленням інформації, що свідчить про ставлення інтернет-користувачів до мережевого глянцеу як до цікавого й пізнавального ресурсу.

2. *Оцінний тип* інтернет-коментаря „націлений на зміну самопочуття учасників спілкування, співвідносячи їх вчинки, якості та всі інші маніфестації з прийнятою у конкретному соціумі шкалою цінностей” (Шмелева, 1997, с. 92). У досліджуваному матеріалі означений тип коментарів утілюється в спробі автора (читацької аудиторії глянцеу) висловити суб’єктивне судження щодо інформації, висвітленої в публікації. Під час аналізу ми відзначили, що кількість відгуків із оцінною інформацією теж охоплює значний відсоток від загальної кількості коментарів – 37,5%. Це доводить поширену думку про те, що основною метою веб-коментування є вираження суб’єктивного ставлення до того чи того факту, події чи явища. Так, аналізуючи інтернет-коментарі до статей на тему здоров’я, віднаходимо такі типи повідомлень з оцінною настановою:

1) оцінка статті (16.4%):

– *відмінна стаття ... трохи складна система, але при бажанні можна освоїти* (Стаття „Що таке аюрведа?”, 23.07. 2018);

– *хороші поради) спасибки* (Стаття „9 порад для міцного сну”, 14.01.2019);

– *все так закручено. Голова обертом.)))* (Стаття „9 порад для міцного сну”, 14.01.2019).

2) оцінка коментаря (2%):

– *згадалася картинка „ПМС? – купи гармату, зніми стрес”))))*

– =)

– *aaaaaaaga)) класна!* (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

3) оцінка товарів чи послуг, запропонованих у статті (1,7%):

– *прикольна річ і корисна* (Стаття „Легкий спосіб зняти стрес”, 23.08.2018);

Фігня цей гофре. Волосся шмалить, а об’єму додає на півдобу (Стаття „Краса залежить від настрою!”, 23.07.2018).

4) оцінка фотографії, використаної для оформлення статті (1,8%):

– *Стаття непогана, а ось фото попи на мій погляд можна було і красивіше знайти.)* (Стаття „Лікар відповідає на питання”, 02.06.2018);

Цікавенько. Правда де вони такі стрьомні фотки цицьок віднайшли. Фууу(((. Таке не можна показувати в глянці, який читають навіть дітлахи (Стаття „Правда про пластичну хірургію”, 23.07.2018).

5) оцінка користі статті для читача (9,4%):

– *Корисно знати! Може, коли-небудь...* (Стаття „Правда про пластичну хірургію”, 23.07.2018).

6) корисність статті також може вимірюватися тим, чи захотілося читачці придбати згаданий товар, спробувати запропоновану послугу (0,3%).

– *ХОЧУ. ХОЧУ. ХОЧУ. ХОЧУ !!! :))))* (Стаття „Легкий спосіб зняти стрес”, 23.08.2018).

7) Сюди ж варто узалежнити жанри, які на перший погляд стосуються імперативних жанрів обіцянки і опису своїх майбутніх дій, до яких спонукала прочитана стаття, що також є позитивною або негативною оцінкою корисності наданого сайтом матеріалу (5,6%):

– *Хороші поради .. візьму на озброєння* (Стаття „9 порад для міцного сну”, 14.01.2019);

– *гормональні таблетки пити не збираюся* (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

8) У формі жарту (1,3%) може бути виражена негативна або позитивна оцінка прочитаного матеріалу, попереднього коментаря:

– *пити чи не пити – ось в чому питання)* (Стаття „Користь води”, 26.07.18).

Зазначимо, що в аналізованому матеріалі відгуки є полярними: або негативними, або позитивними, причому з переважанням останніх (близько 30%). Таку тенденцію, очевидно, можна пояснити тим, що читачами інтернет-глянцю є жінки, а для жінок не властива агресивна вербальна поведінка; читачки зорієнтовані на позитивне сприйняття інформації, турботу про себе, пусті балачки з подругою тощо.

Негативна оцінка, утілена здебільшого у формі докору чи осуду, у досліджуваному матеріалі виражається такими одиницями з негативною оцінною семантикою: „повна дурня”, „балачки”, „нісенітниця” тощо.

До коментарів *імперативного* типу дослідниця Т. Шмельова уналежнює такі висловлювання: побажання, обіцянку, прохання, наказ, інструкцію, пропозицію, дозвіл, пораду тощо. І. Сидорова зазначає, що імператив є формою прямого звернення, у якому мовець спонукає адресата до дії, вираженої дієсловом. Наявність цих двох комунікантів (мовця й адресата) є граматичним стрижнем, організаційним початком форми імператива (Сидорова, 2014, с. 8). Зважаючи на характер спонукування, його автор (читач глянцею) може комбінувати імператив із різноманітними інформаційними і лексичними засобами, вдаватися до непрямого вираження за рахунок імплікацій або, навпаки, прямо називати різновид спонукування за допомогою перформативів директивної семантики (наказувати, веліти, просити, благати та ін.) (Никитин, 1998, с. 17). Імперативна цільова настанова, згідно з Т. Шмельовою, „має на меті спровокувати втілення/не втілення подій, необхідних, бажаних або, навпаки, небажаних для декого з учасників спілкування” (Шмелева, 1990, с. 92). В аналізованих текстах статей імперативність, зазвичай, виражається дієсловами наказового способу, які виражають спонукування до дії, наприклад: *ой, часом так хочеться сказати чи не пішло б усе куди подалі. Треба просто жити і насолоджуватися* (Стаття „Легкий спосіб зняти стрес”, 23.08.2018).

Серед палітри засобів реалізації імперативності в досліджуваних коментарях виокремлюємо питальне (*Чому б не придумати щось більш безпечно для захисту жіночого організму, ніж гормональні пігулки, га, прославлені фармацевти?????*) і розповідне („АТАТА” *треба робити таким пластичним хірургам...*) речення.

Так, в інтернет-коментарях до статей виокремлюємо такі типи повідомлень з імперативною настановою (3% від загальної кількості коментарів):

1) прохання (0,3%):

До речі, величезне прохання, таки вирішити цю проблему: „Ти вже підписана на коментарі. <...> (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

2) порада (0,6%):

Раджу оптимізувати сайт – дуже важкі сторінки. і насильницьку підписку на коменти пвзирати – поштовий ящик ще пригодиться (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018).

3) У коментарях доволі часто натрапляємо на жанр заклику (2,1%), зверненого найчастіше до всієї читацької спільноти. Означений жанр можна узалежнити й до оцінки статті, про що свідчить про його схожість з уже згаданим описом майбутніх дій.

Будьте добрішими і прогресивнішими! (Стаття „Як впоратися з ПМС?”, 25.10.2018);

Етикетні/перформативні жанри складають незначну групу висловлювань (близько 4,7%). До таких коментарів уналежнюємо:

а) подяку (3,1%): *вода це добре*))) я дуже багато п'ю води))) взагалі вона життєво необхідна і спасибі за статтю))) (Стаття „Користь води”, 26.07.2018);

б) вітання (0,1%): *Усім добрий день :-D ось і тут зіткнулися лобами зятяті прихильники і противники вегетаріанства. Ну що ви сваритесь?* (Стаття „Факти про вегетаріанство”, 30.11.2018);

в) вибачення (0,1%) – *Перепрошую! Повтор* (Стаття „Правила зимового сну”, 02.03.2019);

г) похвалу (1%) – *Молодець кішка!*))) (Стаття „9 порад для міцного сну”, 14.01.2019).

Наявність текстів етикетних/перформативних жанрів пояснюємо передусім статевою приналежністю користувачів аналізованого сайту: жінкам більш властива ритуальна поведінка – ввічливість і прагнення до пом'якшення тону розмови.

Крім того, інтернет-коментар обмежений загальними правилами поведінки, прийнятими для конкретної інтернет-спільноти. Щоправда, на лексичному й граматичному рівнях користувачам надано повну свободу самовираження, що помітно ускладнює чітке визначення канонів означеного мовленнєвого жанру.

Проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що інтернет-коментарі до статей в інтернет-глянці можуть виконувати різні функції: розтлумачення, розмірковування, а також оцінну й фатичну функції. Це певною мірою електронна версія читацьких листів до редакції, але в більш зручному, багатофункціональному вимірі, що здійснюється нелінійно й у режимі нереального часу. Кожен, незалежно від просторових або часових рамок, може долучитися до обговорення тієї чи тієї теми. Важливою є й функція діалогізації, яку виконують інтернет-коментарі. Інтернет-коментарю властиві певні закономірності: це – участь читачів в обговоренні, миттєве долучення всіх коментаторів до дискусії, об'єднання, прозорість та анонімність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи зазначимо, що внаслідок розвитку мультимедійних технологій і виникнення електронних версій традиційних ЗМІ коментування статей в Інтернеті користується неабиякою популярністю. Тексти читацьких коментарів мають досить складну семантику: у кожному з них закладено самостійний сенс, але, водночас, вони є невід'ємним складником цілого текстового масиву, які доповнюють і роз'яснюють ідеї вихідного тексту.

Коментар у віртуальному просторі є оформленим типом тексту, що складається з відповідного змісту повідомлення й містить авторську мету разом з концепцією адресата та його суб'єктивною думкою, що має первинну причину повідомлення й очікує „зворотного зв'язку”. Ці ж ознаки дають підстави кваліфікувати коментар як особливий жанр інтернет-дискурсу.

Інтернет-коментар є способом ведення пізнавального діалогу й уможливорює реалізацію комунікантами інформативних, оцінних,

етичних/перформативних та імперативних інтенцій за допомогою різних лексичних та граматичних засобів. Ключовою особливістю інтернет-коментаря є переважання інформативних жанрів, хоча жінкам менше ніж чоловікам властиво введення додаткової інформації, більше – емоційна оцінка (докладніше про це див. Таннен, 1990). Припускаємо, що на сайтах чоловічих видань інформативний жанр буде виявлено в більшому відсотковому співвідношенні.

Перспективним напрямом досліджень вважаємо актуалізацію гендерного аспекту в аналізі інтернет-коментарів.

Література та джерела

- Алексеев, А. (2003). Записи в блоге как речевой жанр Интернет-коммуникации, <http://iawia.net.ru>
- Бондаренко, Т. (2010). Веб-коментарі як маркер комунікативного портрета аудиторії інтернет-видання. *Мовознавчий вісн.* 14 – 15. С. 285 – 293.
- Вежбицка, А. (1997). Речевые жанры. *Жанры речи* : сб. науч. ст. Саратов : Изд-во ГосУНЦ „Колледж”, вып. 1. С. 99 – 111.
- Винокур, Т. Г. (1993). *Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения.* М. : Наука, 172 с.
- Горошко, Е. И. (2009). Теоретический анализ интернет-жанров: к описанию проблемной области. *Жанр и язык.* Саратов: Наука, вып. 6. С. 11 – 27.
- Дементьев, В. В. (2010). *Теория речевых жанров.* М. : Знак, 493 с.
- Попова, Т. И., Вознесенская, И. М., Колесова, Д. В. & Савотина, В. М. (2012). Интернет-пространство: речевой портрет пользователя : коллектив. моногр. / под ред. Т. И. Поповой. СПб. : Эйдос, 224 с.
- Селютин, А. А. (2009). Жанры как форма коммуникативного выражения онлайн-личности. *Вестн. Челяб. гос. ун-та.* № 35. Вып. 37.
- Сидорова, И. Г. (2014). *Коммуникативно-прагматические характеристики жанров персонального интернет-дискурса: сайт, блог, социальная сеть, комментарий* : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – теория языка. Волгоград, 23 с.
- Таннен, Д. (2005). Ты просто меня не понимаешь. Женщины и мужчины в диалоге. *Гендер и язык* (С. 235 – 511). М. : Языки славянской культуры.
- Тирон, І. (2011). Веб-коментар як жанр сучасного медійного дискурсу. *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. Іноземна філологія.* Вип. 44. С. 42 – 45.
- Шилина, М. Г. (2012). Текстогенные трансформации иносферы. Методологический эскиз становления Интернета : монография. М. : „РИЦ Северо-Восток”, НИУ ВШЭ, 736 с.
- Шмелева, Т. В. (1997). Модель речевого жанра. *Жанры речи.* Саратов : Изд-во Гос УНЦ „Колледж”. Вып. 1. С. 88 – 89.
- Шмелева, Т. В. (1990). Речевой жанр. Возможности описания и использования в преподавании языка. *Russistik. Русистика : науч.*

журн. актуальных проблем преподавания рус. яз. Berlin, № 2. С. 20 – 32.

Щипицина, Л. Ю. (2006). Дигитальные жанры: проблема дифференциации и критерии описания *Коммуникация и конструирование социальных реальностей* : сб. науч. ст. СПб. Ч. 1. С. 377 – 389.

Potthast, M. (2009). Measuring the descriptiveness of Web Comments. *In SIGIR '09 : Proceedings of the 32nd international ACM SIGIR conference – on Research and development in information retrieval*. С. 724 – 726. www.uniweimar.de/potthast_2009a.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2019 р.

Прийнято до друку 23.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

**ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ В ЕПІСТОЛЯРІЮ
ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ ЯК ВИЯВ ПРАГМАЛІНГВАЛЬНОГО
(КОНОТАТИВНОГО) КОМПОНЕНТА**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-97-107

Анатолій Найрулін,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри

української філології та загального мовознавства

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

<https://orcid.org/0000-0002-5448-4819>

Статтю присвячено аналізу прагмалінгвального (конотативного) компонента мовної семантики етикетних формул в епістолярію найталановитішої майстрині українського слова Ольги Кобилянської. Зазначено, що найбільш конотативними в плані реалізації комунікативних стратегій і тактик адресанта є обов'язкові структурні елементи листів – формули-звертання, прохання та побажання. З'ясовано, що різнопланові позитивні конотації в цьому випадку можуть бути актуалізовані завдяки вживанню слів-титулів, онімів у кличному відмінку, демінутивів, атрибутивів з якісно позитивною оцінкою, лексем з традиційно позитивними конотаціями, інтонаційним можливостям, графічному оформленню листовних формул та синкретизму, виявленому в поєднанні, наприклад, формул-побажань з формулами-прощаннями. Підтверджено думку вітчизняних науковців, що при виборі етикетних формул адресант має враховувати фактор адресата (його вік, стать, соціальне становище, посаду тощо), характер взаємин з ним (дружні, товариські, родинні, офіційні тощо). Суттєво впливає на вибір формул настроїв адресанта, час, що віддаляє його від попереднього листовного діалогу і, безперечно, зміст, тематика листа. Зауважено, що прагмалінгвальний компонент в епістолярію О. Кобилянської виявляє себе через конотативні

особливості обов'язкових етикетних формул, яким властиві позитивні конотації: ідейної, творчої та духовної спорідненості, однодумності, одностайності, душевної приязності; доброзичливі, співчутливі, приятельські й товариські конотації; конотації щирості, відвертості, жалю, моральної підтримки, шанобливості, ввічливості, гречності, впливу й наполегливості. Запропоновано перспективу досліджень українського письменницького епістолярію, яка полягає насамперед в аналізі прагмалінгвального (конотативного) компонента через практичну відсутність опису конотативних особливостей в епістолярному тексті з його елементами психологізації, інтимізації, емоційності, експресивності, оцінки, що є складниками конотації та зумовлюють актуальність розгляду цієї універсальної мовної категорії.

Ключові слова: епістолярій, етикетні формули, прагмалінгвальний (конотативний) компонент, конотації.

The article is devoted to the analysis of pragmalinguistic (connotative) component of etiquette formulas language semantics in the epistolary of the talented Ukrainian authoress Olga Kobylianska. It has been noted that the most connotated in terms of realization of communicative strategies and tactics of the addressant are the required structural elements of letters – samples-appeals, samples-requests and samples-wishes. It has been found that – the diverse positive connotations in this case can be actualized through the usage of words-titles, onyms in the vocative case, demunitives, atributives with a traditionally positive lexemes connotation, intonation opportunities, graphic design of letter formulas and syncretism found in the combination of the sample letters-wishes to the sample latters-farewells. It has been noticed that pragmalinguistic component in O. Kobylianska's epistolary manifests itself through connotative features of the compulsory etiquette formulas that are characterized by positive connotations: ideological, creative and spiritual kinship, unanimity, spiritual friendliness; friendly, sympathetic connotations; connotations of sincerity, openness, compassion, moral support, respect, politeness, kindness, influence and perseverance. The perspectives of studies of the Ukrainian literary epistolary have been suggested. We see hem mainly in the analysis of pragmalinguistic (connotative) component through the practical absence of connotative features descriptions in the epistolary text with the elements of psychologization, intimacy, emotionality, expressiveness, evaluation that are the components of the connotations and determine the topicality of this universal language category.

Key words: epistolary, etiquette formulas, pragmalinguistic (connotative) component, connotations.

Вступ. Дослідження письменницького епістолярію, на нашу думку, є важливим і в аспекті культурно-історичному (лінгвокультурологічному), що впливає з тематики листів, яка „спрямована на відображення найактуальніших проблем вітчизняного

культуротворення, основними з яких були: 1) просвітницькі справи, пов'язані з популяризацією творів української літератури серед простого люду та дітей; 2) перекладацькі справи, спрямовані на ознайомлення широкого українського загалу з найкращими надбаннями світової літератури рідною мовою, а також на ознайомлення європейського читача з творами вітчизняного мистецтва слова; 3) актуальні художньо-естетичні доміанти, орієнтовані на найкращі зразки європейської літератури; 4) питання уніфікації й нормалізації української літературної мови та правопису; 5) обстоювання принципу самостійності української мови та її поліфункціональності; 6) порушення питання освіти рідною мовою, що було своєрідним кроком на шляху виборення українцями своєї незалежності та подальшого створення власної держави; 7) розробки в галузі української етнографії, що сприяли поширенню інформації про наш народ, про його самобутність, особливості його світовідчуття та світосприйняття” (Найрулін, 2011, с. 37 – 38); і в аспекті прагмалінгвальному, який „в епістолярному тексті тісно пов'язаний з його конотативними особливостями, спрямованими на досягнення поставленої комунікативної мети, яка впливає з комунікативних стратегій адресанта (автора листів)” (Найрулін, 2016, с. 97). Прагмалінгвальний компонент у текстах листів насамперед виявляє себе в обов'язкових етикетних формулах: звертаннях, проханнях, побажаннях, прощаннях тощо. Проблему нашого дослідження актуалізовано саме її прагмалінгвальним спрямуванням, оскільки, на думку А. Зеленька, „Прагматика охопила численні проблеми, що вивчалися раніше риторикою й стилістикою, теорією й типологією мовлення й мовленнєвої діяльності, теорією комунікації й функціональних стилів, соціолінгвістикою, психолінгвістикою, а тепер теорією дискурсу тощо. У цьому випадку прагматика стикається з проблематикою конотації” (Зеленько, 2002, с. 199). До того ж український письменницький епістолярій під подібним кутом зору практично не досліджувався. Отже, метою нашого дослідження став аналіз етикетних формул у листах Ольги Кобилянської в прагмалінгвальному (конотативному) аспекті. Завданням є опис конотацій, властивих епістолярію письменниці. Виходячи із зазначеного, основним методом дослідження став описовий з використанням прийому безпосереднього спостереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З величезної кількості праць, присвячених дослідженню конотації (Л. Блумфілд, Ш. Баллі, Ю. Апресян, В. Говердовський, Р. Гінзбург, Т. Космеда, О. Селіванова, В. Телія, Є. Шендельс, Д. Шмельов та ін.), „дефініцію конотації описано переважно на ґрунті лексикологічних досліджень, а це створює думку про другорядність, необов'язковість, вторинність конотативного компонента на інших рівнях мовної системи. Ми пристаємо до думки, що конотація є мовною універсалією в широкому та вузькому розумінні, оскільки в широкому розумінні явище конотації притаманне всім мовам світу, тобто мові як системі загалом; а у вузькому воно виявляє себе в певному

тексті на всіх його рівнях, а текст, набуваючи індивідуальних мовленнєвих рис, вводить нас у сферу дискурсу” (Найрулін, 2016, с. 94). У попередніх дослідженнях, присвячених проблематиці конотації (Найрулін, 2011; Найрулін, 2016), нами наголошено, що особливо важливою для епістолярію в плані дискурсу є тематика листів, яка звичайно ж залежить від життєвої ситуації, адже „особливості дискурсу зумовлені не тільки тим, хто вступає в комунікацію, але й специфікою ситуації, у якій її здійснюють” (Современная психология, 1999, с. 285). Тому, на нашу думку, прагмалінгвальний компонент мовної семантики в епістолярному тексті тісно пов’язаний з його конотативними особливостями, спрямованими на досягнення поставленої комунікативної мети, яка впливає з комунікативних стратегій адресанта (автора листів). Практична відсутність досліджень конотативних особливостей в епістолярному тексті з його елементами психологізації, інтимізації, емоційності, експресивності, оцінки, які є складниками конотації, зумовлюють актуальність розгляду їх у листуванні Ольги Кобилянської, однієї з найталановитіших і найпомітніших постатей нашого красного письменства. До того ж епістолярій письменниці чомусь залишається без достатньої уваги дослідників, незважаючи все ж таки на певний інтерес до її листовної спадщини, представлений у наукових працях І. Черкез (Черкез, 2008), О. Красовської (Красовська, 2010), А. Ільків (Ільків, 2016) та ін., у яких її листи використані як джерельна база на тлі листування інших митців слова. На жаль, окремого дослідження листів Ольги Кобилянської ще досі нема. До того ж зазначимо, що власне опубліковані листи письменниці представлені доволі давнім як на сучасного читача виданням 1963 року (Кобилянська, 1963). Щоправда, у режимі реалізації 10-томне зібрання творів, де в останньому томі будуть розміщені листи, але поки він ще не побачив світ. Тому на увагу заслуговують досі ніде не публіковані 12 листів за період з 1918 р. по 1932 р., підготовлені й оприлюднені з передмовою провідним науковим співробітником сектору публікації документів відділу використання інформації документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України К. Криворучко, яка наголосила: „Понад 100 листів Ольги Кобилянської, що зберігаються у фондах ЦДАВО України, – це своєрідна епістолярна спадщина, унікальні документи Національного архівного фонду, які є важливим джерелом для вивчення не тільки постаті великої письменниці, її духовного світу, життєвого і творчого шляху, але й віддзеркалюють суперечливу епоху 20 – 30-х років минулого століття” (Криворучко, 2013, с. 147). Таке зауваження, на нашу думку, є своєрідним актуалізатором якомога ширших наукових досліджень епістолярію талановитої майстрині слова.

Виклад основного змісту. Прагмалінгвальний компонент, який ми співвідносимо з конотативним компонентом, тобто наявністю додаткових супровідних співзначень, що накладаються на основне значення, є вдячним матеріалом для дослідження формул-звертань в епістолярному

тексті, бо саме в них якнайчастіше відчутне особисте ставлення, почуття, оцінка, настрої адресата. Різноманітні позитивні конотації в цьому випадку можуть бути актуалізовані завдяки вживанню демінутивів, оказіональних демінутивів, онімів у кличному відмінку, атрибутивів з якісно позитивною оцінкою, лексем з традиційно позитивними конотаціями, інтонаційним можливостям, графічному оформленню листовних формул-звертань та синкретизму, виявленому в поєднанні формул-звертань з формулами-привітаннями.

Зазначимо, що формули-звертання є одним з найважливіших структурних компонентів епістолярного тексту, які, крім денотативного значення, спрямованого на спонукання, наказ, прохання, концентрацію уваги адресата, мають і конотативне значення – „привернення його (адресата) почуттів” (Загнітко, 2001, с. 266). На нашу думку, прагмалінгвальний (конотативний) компонент у формулах-звертаннях виявляє себе чи не найвиразніше, оскільки саме в них закладено початкові стратегії й тактики комунікативного акту. Адже саме „формули звертання, що є своєрідним камертоном, від якого залежить подальша тональність листа, вимагають від автора особливої уваги. Обираючи етикетну формулу, варто враховувати фактор адресата (його вік, стать, соціальне становище, посаду тощо), характер взаємин з ним (дружні, товариські, родинні, офіційні тощо). Суттєво впливає на вибір початкового звертання настрої адресанта, час, що віддаляє його від попереднього листовного діалогу і, безперечно, зміст, тематика листа” (Богдан, 1998, с. 352).

Основою звертань в епістолярію О. Кобилянської є:

1. Слова-титuli, у яких позитивні конотації визначено соціальними чинниками (*пане, пані*), структурно-семантичними особливостями (*добродію, добродійко*), уживанням атрибутів з першою частиною *високо-* і позитивно якісної оцінки, а також графічними засобами. Ранній епістолярій О. Кобилянської засвідчує переважне вживання звертання *пане, панно, пані*: „*Високоповажаний пане!*” (Кобилянська, 1963, с. 265); „*Ласкавий пане!*” (Там само, с. 269); „*Пане Стефаник!*” (Там само, с. 359); „*Дорога панно Геню!*” (Там само, с. 292); „*Високоповажана пані!*” (Там само, с. 273); „*Дорога і високоповажана пані!*” (Там само, с. 277); „*Високоповажана і дорога пані!*” (Там само, с. 382). Одиначним є подібне звертання в пізньому листуванні письменниці: „...*ласкавий Пане...*” (Криворучко, 2013, с. 161), що, звичайно, засвідчує щирість та дружність почуттів, високу повагу й водночас співчуття до адресанта, радість від його успіхів навіть на тлі власних негараздів, оскільки саме в цьому листі до Павла Богацького О. Кобилянська повідомляє про смерть свого старшого брата Юліана. Тому, на нашу думку, це звертання актуалізує конотації дружельності, співпереживання і вдячності. У листуванні пізнішого періоду часто засвідчено також звертання *добродію, добродійко*: „...*добродію...*” (Криворучко, 2013, с. 161), „*Ласкавий добродію!*” (Там само, с. 161), „*Високоповажаний добродію!*” (Кобилянська, 1963, с. 542, 551, 552, 553 та ін.); „*Високоповажана*

„добродійко наша!” (Там само, с. 619). У деяких листах, наприклад, до Василя Лукича О. Кобилянська поєднує два звертання: „Високоповажаний пане добродію!” (Там само, с. 248, 259, 269, 270 та ін.). Такі звертання, вважаємо, є виявом особливої поваги й пошани до адресата, його високої оцінки й значущості для адресанта.

2. У листах О. Кобилянської широкоживаними є звертання *товаришу*: „...товаришу” (Криворучко, 2013, с. 148), „Дорогий товаришу мій!” (Кобилянська, 1963, с. 534); „Дорогий товаришу!” (Там само, с. 544); „Високоповажаний товаришу!” (Там само, с. 574). На нашу думку, такі звертання створюють конотації ідейної спорідненості, одностайності, одноставності. Так само широкоживаним у пізньому листуванні письменниці є синонімічне звертання *приятелю*: „Дорогий приятелю!”, „...дорогий приятелю...” (Криворучко, 2013, с. 149, 150, 157, 159, 163), „Дорогий мій приятелю!” (Там само, с. 162), „Дорогий мій далекий приятелю!” (Там само, с. 155). Таке звертання наявне в листах до Микити Шаповала, відомого українського громадського й політичного діяча, поета, яке, крім зазначених вище конотацій, підкреслює також конотації душевної приязності й духовної та творчої спорідненості, що впливають із самої семантики слова *приятель*, якому властиві позитивні конотації.

3. Оніми (власні імена, імена по батькові, прізвища) створюють доброзичливі, співчутливі, приятельські та товариські конотації при використанні, передусім, демінутивів: „О, Ольсю ... мімозо...” (Там само, с. 163), „Дорога Ольсю, сирітко моя!” (Там само, с. 163), „Дорогенька Ольсю Філяретовна!” (Там само, с. 165). Такі звертання, що актуалізують конотації співчутливості, фіксуємо в листах до дружини Микити Шаповала – Ольги Шаповал, яка дуже важко і з болем переживала втрату свого чоловіка. Зауважимо, що актуалізатором позитивних конотацій у цих випадках є також атрибутиви: дорога, дорогенька, люба, дорогий тощо: „Лільчику мій дорогий!”, „Дорогенька моя Олечко!” (Кобилянська, 1963, с. 634); „Дорога моя пані Олечко!” (Там само, с. 640); „Люба і шановна пані Доро!” (Там само, с. 643), „...дорогий Микито...” (Криворучко, 2013, с. 155). Цікавим з приводу виявлення прагмалінгвального (конотативного) компонента є звертання до адресата за прізвищем: „Дорогий Богацький!” (Там само, с. 156), на яке натрапляємо в одному з листів письменниці до Павла Богацького – письменника, засновника й редактора журналу „Українська хата”. Подібне звертання є одиничним у листах О. Кобилянської, але воно, на нашу думку, засвідчує конотації прихильності до адресата, почуття неприхованої радості й оптимізму від спілкування з ним, незважаючи на особисті негаразди й труднощі, або підкреслює повагу й пошану до адресата: „Пане Стефаник” (Кобилянська, 1963, с. 359). Важливим є також те, про що ми зауважували вже раніше, що, на відміну від епістолярію, наприклад, М. Коцюбинського, у листах О. Кобилянської практично не простежуємо звертань у вигляді імен по батькові, натомість у листах Лесі Українки їх переважно вжито до російськомовних адресатів

як визнання традиції й поваги до останніх (Найрулін, 2011). Поодинокість подібних звертань у листах до вихідців зі Східної України, наприклад, до Ольги Шаповал: „*Дороженька Ольсю Філяретовна!*” (Криворучко, 2013, с. 165), звичайно ж, підкреслює відсутність такої традиції в мовленнєвому етикеті представників насамперед Західної України через орієнтацію на європейський мовленнєвий етикет, у якому такі звертання не вживалися. Використання ж їх до представників і представниками Наддніпрянської України значною мірою позначено традиціями, що склалися в мовленнєвому етикеті росіян.

4. Конотації приязності, щирості, відвертості, виражені субстантивованими прикметниками та займенниками із семантикою позитивно якісної оцінки та присвійності, що підкреслюють прихильність до адресата, знаходимо в одному з листів письменниці до М. Шаповала: „Тому знайте від мене самої, *дорогий мій*, що не в добрій шкірі нахожусь я” (Там само, с. 155). У листі до О. Шаповал таке ж звертання актуалізує конотації співчутливості, жалю й водночас моральної підтримки: „Я розумію Вас, *дорога моя*, розумію Вашу самотність і осиротілість” (Там само, с. 164).

5. Нечисельною у формулах-звертаннях О. Кобилянської є емоційно забарвлена лексика, що актуалізує позитивні конотації внаслідок уживання демінутивів, лексем з позитивними конотаціями, атрибутивів та їхніх сполучень зі значенням присвійності, позитивно якісної оцінки й, звичайно, завдяки графічним особливостям: „*Дорога Ольсю, сирітко моя!*” (Там само, с. 163); „*Дорога моя самотна мімозочко!*” (Там само, с. 164); „*О, Ольсю ... мімозо...*” (Там само, с. 163).

Важливе значення з прагматичного погляду, на нашу думку, мають структурні властивості листів, які теж є актуалізатором конотативних співзначень.

1. Однокомпонентні формули-звертання є поодиноким явищем у листах О. Кобилянської. Для цих формул властиві конотації шанобливості через уживання слів-титулів: „...*добродію...*” (Там само, с. 161) та конотації ідейної спорідненості, одностайності, однотонності за рахунок уживання вокатива: „*Товаришу!*” (Там само, с. 148).

2. Більш уживаними в епістолярію письменниці є двокомпонентні формули, які мають стійку структуру, де ключове опорне слово стоїть у постпозиції, а прикметники або займенники – у препозиції. Найуживанішими в листуванні О. Кобилянської є слова з позитивними конотаціями: *приятелю, добродію, товаришу, пане, пані*. Рідше в таких звертаннях вжито імена та прізвища: „*Дорогий приятелю!*”, „...*дорогий приятелю...*” (Криворучко, 2013, с. 149, 150, 157, 159, 163); „*Ласкавий добродію!*” (Там само, с. 161); „*Високоповажаний добродію!*” (Кобилянська, 1963, с. 542, 551, 552, 553 та ін.); „*Дорогий товаришу!*” (Там само, с. 544); „*Високоповажаний товаришу!*” (Там само, с. 574); „*Високоповажаний пане!*” (Там само, с. 265); „*Ласкавий пане!*” (Там само, с. 269), „...*ласкавий Пане...*” (Криворучко, 2013, с. 161); „*Високоповажана*

пані!" (Кобилянська, 1963, с. 273); „...дорогий Микито..." (Криворучко, 2013, с. 155); „Пане Стефаник" (Кобилянська, 1963, с. 359); „Дорогий Богацький!" (Криворучко, 2013, с. 156).

3. Часто вживаними в епістолярію О. Кобилянської є також трикомпонентні структури формул-звертань. Ці формули-звертання, як і двоконпонентні, мають структуру з опорним ключовим словом у постпозиції. Позитивні конотації в цих моделях актуалізовано за рахунок уживання демінутивів, лексем з традиційно позитивними конотаціями, онімів у кличному відмінку, атрибутивів з першою частиною високо-, слів-титулів та ін. Важливим актуалізатором конотацій тут є сполучення прикметників або прикметника із займенником із семантикою якісно позитивної оцінки, присвійності тощо: „Дорога панно Геню!" (Кобилянська, 1963, с. 292); „Дорога і високоповажана пані!" (Там само, с. 277); „Високоповажана і дорога пані!" (Там само, с. 382); „Дорога моя пані!" (Там само, с. 638); „Високоповажаний пане добродію!" (Там само, с. 248, 259, 269, 270 та ін.); „Високоповажаний пане доктор" (Там само, с. 435); „Вис[око]пов[ажана] пані Іванно!" (Там само, с. 631); „Високоповажана добродійко наша!" (Там само, с. 619); „Дорогий товаришу мій!" (Там само, с. 534); „Дорогий мій приятелю!" (Криворучко, 2013, с. 162); „Лільчику мій дорогий!", „Дороженька моя Олечко!" (Кобилянська, 1963, с. 634); „Дороженька Ольсю Філяретовна!" (Криворучко, 2013, с. 165).

4. Чотирикомпонентні структури в письменицькому епістолярію є явищем поодиноким, конотації в них актуалізовано внаслідок повторення атрибутивів, уживання слів-титулів, онімів, слів з традиційно позитивними або співчутливими конотаціями: „Дорога моя пані Олечко!" (Кобилянська, 1963, с. 640); „Люба і шановна пані Доро!" (Там само, с. 643); „Дорогий мій далекий приятелю!" (Криворучко, 2013, с. 155); „Дорога моя самітна мімозочко!" (Там само, с. 164); „Дорога Ольсю. сирітко моя!" (Там само, с. 163).

Отже, конотативні значення у формулах-звертаннях, притаманних епістолярію, тісно пов'язані з особливостями структури. Конотації в цьому випадку актуалізовано завдяки вживанню слів-титулів, онімів, атрибутивів з якісно позитивною оцінкою, демінутивів, лексем з традиційно позитивною конотацією. Важливими актуалізаторами є також інтонаційні можливості, графічне оформлення тощо.

Формули-прохання та побажання найбільш емоційно й експресивно наповнені. А отже, вони якнайбільше можуть бути насичені емотивними та експресивними конотаціями (Арутюнова, 1988, с. 248).

1. Численними в епістолярію О. Кобилянської є формули-прохання з уживанням наказового способу дієслова в другій особі множини: „...а як лиш зможете, так відпишіт-конче" (Криворучко, 2013, с. 155); „...лішіт мені..." (Там само, с. 156); „Напишіть чи вислати Вам "Василку"? Киньте картку до мене, але адреса німецька" (Там само, с. 162); „Напишіть, і висилайте гроші"; „Читайте індійця Рабіндраната

Тагору «Націоналізмус» від так его чудову річ «Хата і світ» его всі маленькі твори... і Ви забудете свій біль... і *virtue*, те що Індійці витерпіли під панованєм Англіїців – те само перебуваємо і ми. *Читайте* его в німецькім перекладі, він так пише... мов спокійно капає золоті каплі чутя, краси і розуму на папір...” (Там само, с. 160); „*Подавайте* мені від часу до часу те, що можна буде в листі подавати”; „*Зробіть* з нею в тій редакції знайомість – гадаю що не пожалуєте” (Там само, с. 160); „Чи п-і Тося Шаповал в Тар[нові]. Коли так, то *поздоровте* її 1000 раз від мене...” (Там само, с. 156); „В разі б Ви були в Відні, то *відвідайте* его” (Там само, с. 158); „Коли хочете зробити мені одробину приємности, так *вишліть* в окремі коверті ту газетку, де про мене писали” (Там само, с. 158). Отже, такі формули насамперед створюють конотативний компонент етикетної ввічливості, пошани та поваги до адресата і разом з тим конотації впливу та спонукання його (адресата) до певних конкретних дій. Підсилення зазначених конотацій може відбуватися за рахунок уживання слова *прошу*, оскільки в його лексичному значенні та безпосередньо в граматичному вираженні наявні компоненти впливу на почуття та волевиявлення адресата; а також додавання етикетних слів-помічників та усталених сполучень слів: *дуже, зробіть ласку, будь ласка*: „*Прошу киньте* мені кілька словечок” (Там само, с. 150); „*Обізвітси дуже прошу*” (Там само, с. 151); „*Я Вас дуже прошу, дорогий приятелю, зробіть мені ту ласку і скажіть* в Берліні Вашому знайомому... щоб був ласкав і закупив книжки котрі тут на карточці записані” (Там само, с. 163); „...то *будь ласка, вишліть* їй, сей недовгий мій листець” (Там само, с. 165).

2. У листах О. Кобилянської наявні традиційні формули-прохання з ключовим словом *прошу* + інфінітив, тобто прохання, виражене простим дієслівним присудком: „...то *прошу* Вас *передати* ті гроші на руки свояка пані Галі Бурачинської з Бергомету...” (Там само, с. 148); „Добр. Богацькому *прошу передати* мій привіт...” (Там само, с. 165). Іноді подібні прохання підсилено словом *дуже*: „*Прошу дуже*, на мою стипендію за цвітень, казати *вислати* на мою адресу...” (Там само, с. 163); „*Прошу дуже* ті 3000 карб. *вислати* мені ...” (Там само, с. 149). Як ми вже зазначали вище, такі формули завдяки вживанню слова *прошу* створюють конотації ввічливості, пошани до адресата, які особливо актуалізуються через застосування підсилювального компонента *дуже*.

3. Поодинокими в епістолярію письменниці є формули, виражені дієсловами теперішнього часу із семантикою етикетного, дружнього прохання: „Від вас *випрохую* собі, хоч час від часу кілька словечь...” (Там само, с. 165) і формою майбутнього часу із семантикою етикетної гостинності, люб'язності, що підсилюються словом *правда* з конотаціями ввічливості й водночас наполегливості, які ще значною мірою актуалізовано завдяки графічним особливостям (уживання знака питання): „Тоді Ви мене з Ольгою Філяретовною *відвідаєте – правда?*...” (Там само, с. 160).

Формули-побажання в епістолярію О. Кобилянської найчастіше входять у структуру такої важливої листовної формули, як прощання. Побажання актуалізують позитивний конотативний компонент у прощальних формулах, постаючи значущим інтегрувальним комунікативним чинником між адресантом і адресатом.

1. Етикетні конотації ввічливості, гречності в епістолярію письменниці насамперед створює вживання дієслова *здоровлю*, яке є типовою ознакою її епістолярних формул-побажань. Підсилення зазначених конотацій відбувається за рахунок слів *щиро* та *сердечно*, а також повторенням першого або вживанням перед ним прислівника *дуже*: „*Щиро здоровлю Вас мій дорогий і Ольгу Філяретовну*” (Там само, с. 155); „*Щиро здоровлю Вас любий приятелю і Вашу Олю Ф.*” (Там само, с. 160); „*Щиро здоровлю...*” (Там само, с. 163); „*Здоровлю щиро і сердечно*” (Кобилянська, 1963, с. 546); „*Здоровлю сердечно Вас і Вашу високоповажну добродійку*” (Там само, с. 552); „*Щиро щиро здоровлю Вас Микита*” (Криворучко, 2013, с. 156) „*Здоровлю Вас дуже щиро*” (Кобилянська, 1963, с. 546).

2. В епістолярію О. Кобилянської наявні формули-побажання з конструкціями *будьте здорові*: „*Будьте здорові*” (Криворучко, с. 149); „*Будьте здорові Микита і не забувайте на мене...*” (Там само, с. 155); „*Будьте здорові – а Ольгу Філяретовну поздоровте від мене*” (Там само, с. 158). Етикетні конотації ввічливості тут зазвичай утворено завдяки вживанню традиційно позитивно конотованого прикметника *здоровий*.

Отже, формулам-побажанням у листах письменниці властиві конотації ввічливості та гречності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Прагмалінгвальний компонент у письменницькому епістолярію виявляє себе через конотативні особливості обов'язкових етикетних формул: звертань, прохань, побажань тощо, яким властиві позитивні конотації: ідейної, творчої та духовної спорідненості, одностайності, душевної приязності; доброзичливі, співчутливі, приятельські та товариські конотації; конотації щирості, відвертості, жалю, моральної підтримки, шанобливості, ввічливості, гречності, впливу й наполегливості.

Перспективу досліджень українського письменницького епістолярію вбачаємо насамперед в аналізі прагмалінгвального (конотативного) компонента через практичну відсутність опису конотативних особливостей в епістолярному тексті з його елементами психологізації, інтимізації, емоційності, експресивності, оцінки, які є складниками конотації й зумовлюють актуальність розгляду цієї універсальної мовної категорії.

Література та джерела

Арутюнова, Н. Д. (1988). *Типы языковых значений (Оценка, событие, факт)*. М. : Наука, 338 с.

- Богдан, С. К. (1998). *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*. К. : Рідна мова, 475 с.
- Загнітко, А. П. (2001). *Теоретична граматики української мови: синтаксис*. Донецьк : ДОН НУ, 662 с.
- Зеленько, А. С. (2002). *Номінація. Проблеми семіології (від класичної описової через когнітивну до семасіології лінгвістичного детермінізму)*. Луганськ, 210 с.
- Ільків, А. В. (2016). *Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... д-ра філол. наук : спец.10.01.01 – українська література*. Івано-Франківськ, 410 с.
- Кобилянська, О. Ю. (1963). *Твори : в 5 т. (Т. 5)*. К. : Держ. вид-во худож. л-ри.
- Красовська, О. М. (2010). *Мовні параметри епістолярію Лесі Українки : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова*. Черкаси, 221 с.
- Криворучко, К. І. (2013). „Я до послідного свого віддику буду працювати для свого народу...”. *Листи Ольги Кобилянської у фондах ЦДВАО України. Архіви України. № 5*. С. 146 – 166.
- Найрулін, А. О. (2011). *Культурно-історичний і прагмалінгвальний компоненти в письменницькому епістолярію початку ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова*. К., 197 с.
- Найрулін, А. О. (2016). *Прагмалінгвальний компонент мовної семантики в епістолярному тексті. Лінгвістика. № 1*. С. 90 – 100.
- Современная психология: справочное руководство / под ред. В. Н. Дружинина (1999). М. : Инфра-М, 688 с.
- Черкез, І. Б. (2008). *Українська мова в епістолярних текстах кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова*. Чернівці, 20 с.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019 р.

Прийнято до друку 13.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Волошинова М. О.

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

**ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ
ПРИ ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

doi: 10.12954/2227-2631-2019-1-40-108-117

Ірина Антонян,

старший викладач кафедри іноземних мов

ДЗ „Національна академія Національної гвардії України”

<https://orcid.org/0000-0002-8202-4078>

Наталія Попович,

старший викладач кафедри іноземних мов

ДЗ „Національна академія Національної гвардії України”

<https://orcid.org/0000-0001-9966-1877>

У статті розглянуто питання використання інтерактивних методів навчання при викладанні іноземних мов у закладах вищої освіти і поєднання їх у цілісну систему, яка передбачає відповідно до цілей навчання найбільш раціональне застосування відібраних з урахуванням принципів комунікативності, доцільності впровадження та взаємного доповнення інтерактивних методів, прийомів, засобів і форм навчання іноземних мов з метою досягнення заздалегідь запланованого (бажаного) навчального результату. Сформульовано сутність та мету інтерактивного навчання, яка полягає у визначенні актуальності використання інтерактивних технологій навчання іноземних мов при підготовці фахівців, упровадження нових ефективних методів і засобів навчання. Виокремлено переваги новітніх інтерактивних методів навчання перед традиційними, найвагомішими з яких уважають опанування за короткий час великої кількості навчального матеріалу й формулювання навичок толерантного спілкування, вміння аргументувати свій погляд, знаходити альтернативне вирішення проблеми. Проаналізовано методи інтерактивного навчання від найпоширеніших традиційних до новітніх надсучасних, які застосовують під час навчання іноземних мов у закладах вищої освіти. Наголошено, що інтерактивне навчання має включати використання рольових ігор, методів проєктів, організацію дискусій тощо. Схарактеризовано цілі застосування комп'ютерно зорієнтованих методів навчання іноземних мов. Підкреслено важливість отримання сукупного ефекту, який на фоні програмного засвоєння знань сприяє формуванню комунікаційних умінь, найвагомішими з яких є вміння співробітничати й розширювати пізнавальні можливості суб'єктів навчання, зокрема в здобуванні, аналізі та застосуванні інформації з різних джерел, а також комунікативна компетентність і толерантність, яка характеризується сприйняттям інших людей і забезпечує повноту та адекватність спілкування в різних ситуаціях. Звернено увагу на актуальність

подальшого пошуку нових тенденцій і застосування їх у процесі навчання іноземних мов.

Ключові слова: інтерактивні технології навчання іноземних мов, інтерактивні методи, засоби, прийоми і форми навчання іноземних мов, креативне інноваційне мислення, комп'ютерно зорієнтовані засоби навчання.

This article deals with the issues of application and combination of interactive methods of teaching foreign languages in higher educational institutions into a coherent system that provides for the most rational use of selected interactive methods, techniques and forms of teaching foreign languages. The main features of modern technology of education are determined, as the systematic method of creation, application and definition of the whole process of learning and knowledge acquisition, taking into account technical and human resources and their interaction, which aims at optimizing education. The essence and purpose of interactive learning is formulated, which is to determine the topicality of interactive technologies of teaching foreign languages usage while training specialists, introduction of new effective teaching methods. The interactive teaching methods are analyzed, from the most common traditional ones to the up-to-date modern techniques used in teaching foreign languages in higher educational institutions. It is noted that interactive learning should include foremost the use of role games, project methods, organization of discussions, and so on. Attention is paid to the relevance of the further search for new trends and their application in the process of teaching foreign languages.

Key words: interactive technologies of teaching foreign languages, interactive methods, means, techniques and forms of teaching foreign languages, creative innovative thinking, computer-oriented teaching aids.

Вступ. Одним із пріоритетних питань сьогодення при викладанні іноземних мов у закладах вищої освіти визнають питання використання інтерактивних методів навчання іноземних мов і поєднання їх у цілісну систему, яка передбачає відповідно до цілей навчання найраціональніше застосування відібраних з урахуванням принципів комунікативності, доцільності впровадження та взаємного доповнення інтерактивних методів, прийомів, засобів і форм навчання іноземних мов з метою досягнення заздалегідь запланованого (бажаного) навчального результату. При цьому велику увагу слід приділяти формуванню креативного інноваційного мислення суб'єктів навчання. Складність вивчення феномену креативності полягає в тому, що механізм його формування та розвитку не піддається формалізації, наприклад, не існує типового зразка правильної методики викладання, позитивної творчої поведінки на заняттях або в позааудиторний час. Для того, щоб досягнути креативності, слід кидати виклик консервативним твердженням, адже, рухаючись проторованим шляхом, наше мислення часто випускає з поля

зору приховані можливості, що знаходяться поза ним. Дисципліна „Іноземна мова” є креативною і по суті, і за призначенням. Тому евристичні методи, такі як мозкова атака, метод ситуаційного навчання, навчання дією, робота в парах та командах, метод проектів, тобто активні методи навчання, повинні повсякчасно застосовуватися на заняттях з іноземної мови для подальшого розвитку творчого мислення.

Актуальність теми зумовлено вдосконаленням системи вищої освіти на сучасному етапі, що ґрунтується на вивченні потреб сьогодення та спрямовується на втілення цих потреб у життя. При розгляді проблеми якості викладання та рівня володіння іноземною мовою суб'єктами навчання ми базуємося на припущенні, що за умови збільшення кількості годин аудиторних занять існує теоретична можливість підняття рівня знань на один рівень. А при використанні комбінованої методики якість та ефективність навчання іноземної мови підвищиться, якщо постійно проводити модернізацію змісту та структури навчання, використовуючи досвід вітчизняних і зарубіжних досліджень, а також практичного надбання у сфері навчання іноземної мови суб'єктів навчання. Крім того, слід проводити відбір змісту навчального курсу на початковому етапі у співвідношенні з можливістю засвоєння матеріалу суб'єктами навчання, вилучати із змісту неактуальні для майбутнього професійного середовища моменти. Практичне застосування елементів різних методик та підходів неможливе без теоретичної основи, тому наше дослідження буде розпочате з короткого теоретичного аналізу, що поступово має перейти до аналізу результатів практичного застосування. Підходом у методиці навчання мови можна вважати глобальне розуміння процесів навчання й вивчення мови. А обізнаний і еклектичний педагог використовуватиме кілька методологічних засад у спеціальному пристосуванні їх до кожного окремого заняття. Викладач завжди використовує комбіновані методики, вибір яких залежить від нагальних проблем контингенту, який проходить навчання, та умов навчання. Тому необхідним складником успішності вивчення іноземної мови є напрацювання креативних підходів до викладання дисципліни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування інтерактивних методів навчання іноземних мов (далі – ІМ) у закладах вищої освіти в умовах швидкого розвитку комп'ютерних технологій, розвитку нових методів навчання та методичних прийомів викладання ІМ репрезентовано в працях таких науковців, як Т. Безродних, О. Бігич, Н. Кочубей, С. Сисоєва, М. Соловей, Є. Спіцин та ін. Організація аналогічного процесу під час комп'ютерно зорієнтованого, зокрема й дистанційного, навчання є проблемою, яку на сьогодні вивчають багато науковців, як-от: В. Биков, Р. Гуревич, В. Кухаренко, П. Стефаненко та ін. Над питаннями визначення поняття методу навчання та класифікаціями традиційних методів навчання працювали Ю. Бабанський, М. Верзилін, Е. Голант, І. Лернер, С. Ніколаєва, Е. Полат, Г. Саранцев, М. Скаткін. Процеси інтеграції мобільних технологій у навчання іноземної мови

досліджували такі науковці, як Л. Бірецька, І. Мусаєян, Н. Огородникова та ін. Проблему використання інформаційно-комунікаційних технологій як засобів для формування у здобувачів вищої освіти іншомовної комунікативної компетентності вивчали О. Зайцева, Ю. Тімкіна, О. Шульгіна та ін.

Мета статті – визначення актуальності використання інтерактивних технологій навчання іноземних мов при підготовці фахівців, упровадження нових ефективних методів і засобів навчання.

Методи дослідження. У загальному розумінні технологія навчання означає системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання та засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їхньої взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти. Технологію навчання також часто трактують як галузь застосування системи наукових принципів до програмування процесу навчання й використання їх у навчальній практиці з орієнтацією на детальні цілі навчання, які допускають їх оцінювання. Ця галузь зорієнтована більшою мірою на того, хто навчається, а не предмет вивчення, на перевірку виробленої практики (методів і техніки навчання) в ході емпіричного аналізу й широкого використання аудіовізуальних засобів у навчанні, визначає практику в тісному зв'язку з теорією навчання (Гончаренко, 1997).

Суттєвість сучасної технології навчання полягає у визначенні найраціональніших способів досягнення навчальної мети. При цьому освітній процес слід розглядати комплексно як систему й не можна обмежуватись аналізом лише окремих її складників. Комплексне використання сучасних методів навчання, технічних засобів і носіїв навчальної інформації є однією із головних особливостей сучасної технології навчання (Гончаров, 2007).

На думку С. Сисоевої, технологія навчання включає сукупність форм, методів, прийомів, методик, засобів, що дозволяють гарантовано досягти запланованого результату. Отже, у цьому контексті форми й методи, методики й засоби, прийоми навчання є тими структурними елементами, з яких конструюється технологія навчання відповідно до цілей та запланованих (бажаних) результатів освітнього процесу. Вона також уважає, що провідна функція в проектуванні технології навчання належить викладачеві, який відповідно до визначеної мети освітнього процесу, запитів та можливостей тих, хто навчається, добирає зміст, форми й методи навчання, їхню послідовність, час та етапи застосування таким чином, щоб досягти запланованого гарантованого позитивного результату (Сисоева, 2011).

Виклад основного змісту. Для створеної викладачем технології навчання при вивченні здобувачами вищої освіти тієї чи тієї дисципліни характерно, окрім системної організації навчання з комплексним використанням відібраних методів, прийомів, форм та засобів навчання, також урахування специфічних методичних принципів у процесі

навчання, характерних для вивчення саме цієї дисципліни. Таким провідним методичним принципом навчання іноземних мов, як відомо, є принцип комунікативності, що передбачає побудову процесу навчання іноземної мови як моделі процесу реальної комунікації. Принцип комунікації зумовлює добір відповідних інтерактивних методів, прийомів, засобів та форм навчання. Тому ключовим поняттям навчально-виховного процесу є інтерактивність.

Інтерактивний означає здатний до взаємодії, діалогу. Інтерактивне навчання здобувачів вищої освіти – це спеціальна організація їхньої пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання. Його слід розглядати як навчання з використанням інтерактивних технологій (Поветун, Пироженко, 2004).

Інтерактивні технології навчання можна створювати й упроваджувати в процес традиційного та інноваційного навчання студентів із застосуванням комп'ютерно зорієнтованих засобів та методів навчання. Організація процесу спілкування в процесі традиційного безкомп'ютерного навчання є простим завданням (опитування, обговорення, проведення семінарів, лекцій, круглих столів тощо). Інтерактивні технології щодо процесу навчання іноземних мов визначають діалог як провідну форму навчально-пізнавальної інтерактивної взаємодії з оперативним зворотним зв'язком.

У сучасній методиці навчання іноземних мов поняття *метод навчання* трактується як шлях до поставленої мети й означає спосіб упорядкованої діяльності викладача та суб'єкта навчання на шляху до поставлених цілей навчання. Серед них розрізняють традиційні та сучасні інноваційні методи навчання. Спочатку вчені визначали джерело знань як загальну ознаку класифікації традиційних методів навчання, а саме: практику, наочність, слово. Згодом з'явилися інші класифікації, що розкрили їхню багатогранність (Наволокова, 2011). Методи навчання стали вирізняти за характером пізнавальної діяльності – інформаційно-рецептивні, репродуктивні, творчі, проблемні, частково-пошукові та дослідницькі; за важливими компонентами діяльності – методи організації й самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності, методи стимулювання й мотивації учіння, методи контролю й самоконтролю у навчанні; за особливостями організації логічного шляху навчального пізнання (індуктивні, дедуктивні) та рівнем пізнавальної активності студентів – репродуктивні, евристичні, дослідницькі. Залежно від ступеня залучення до навчальної діяльності методи навчання деякі науковці поділяють на активні та пасивні.

В останні роки під впливом розвитку педагогічної науки в контексті гуманізації та демократизації освітнього процесу та впровадження суб'єктно-суб'єктної парадигми освіти активно застосовуються методи активізації навчально-пізнавальних дій студентів. Найефективнішими активними методами навчання в межах нових інтерактивних технологій були виділені такі, як навчання у співробітництві, метод проектів,

різнорівневе навчання та інші (Коваль, Сисоєва, Сущенко, 2009; Наволокова, 2011).

Отже, інтерактивний метод навчання – це спосіб колективної взаємодії учасників педагогічного процесу через бесіду, діалог, під час яких відбувається їхня взаємодія з метою взаєморозуміння, спільного вирішення навчальних завдань, розвитку особистісних якостей тих, хто навчається. Інтерактивна взаємодія виключає і домінування одного учасника освітнього процесу над іншим, і однієї думки над іншою. Під час інтерактивного навчання суб'єкти навчання вчать бути демократичними, спілкуватися з іншими людьми, критично мислити, приймати продумані рішення. Інтерактивне навчання – це діалогічне навчання, у ході якого здійснюється взаємодія викладача і студента. Тому метою інтерактивного навчання є створення комфортних умов навчання, за яких суб'єкт навчання відчуває успішність, свою інтерактивну досконалість, що робить продуктивним сам освітній процес.

До переваг інтерактивного навчання перед традиційним слід віднести такі: у роботі задіяні всі суб'єкти навчання групи, які навчаються працювати в команді; у суб'єктів формується доброзичливе ставлення до опонента; кожен суб'єкт навчання має можливість пропонувати свою думку; створюється „ситуація успіху”; формуються навички толерантного спілкування, вміння аргументувати свій погляд, знаходити альтернативне рішення проблеми; за короткий час суб'єкти опановують велику кількість навчального матеріалу (Нісімчук, Падалка, Шпак, 2000).

Найпоширенішими інтерактивними традиційними методами навчання, що застосовуються під час навчання іноземних мов у закладі вищої освіти, є: словесні – бесіда, діалог; наочні – інтерактивна демонстрація; корпоративні методи навчання – робота в парах, робота в малих групах, карусель та ін.; колективно-групові методи навчання – „аналіз ситуацій”, „мозковий штурм”, вирішення проблем та ін.; ситуативні методи навчання – імітаційні ігри; дискусійні методи навчання – дискусія, дебати та ін.

З появою комп'ютерів, мультимедійної проекційної техніки та мережних засобів зв'язку як інтерактивної платформи для професійної підготовки майбутніх фахівців, а також під впливом упровадження у заклади вищої освіти особистісно зорієнтованої парадигми освіти й реалізації діяльнісного та інтегративного підходів, методи навчання почали швидко видозмінюватися та розвиватися.

До основних цілей застосування комп'ютерно зорієнтованих методів навчання в процесі навчання іноземних мов слід віднести:

- розвиток уваги, фантазії, уяви, спостережливості, нестандартності мислення, інтересу до навчання;
- формування полікультурної особистості;
- виховання системності, логічності, критичності й креативності мислення, а також працездатності, допитливості, пізнавальної самостійності та наполегливості в досягненні поставленої мети;

- активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів;
- заповнення прогалін у знаннях, уміннях і навичках з іноземних мов;
- розвиток умінь самонавчання, саморозвитку й самовдосконалення;

- формування вміннь мислити, творити, самостійно здобувати та засвоювати знання, уміння і навички (Коваль, Сисоєва, Сущенко, 2009).

На наш погляд, будь-який комп'ютерно зорієнтований метод навчання іноземних мов є тією чи тією мірою завжди інтерактивний.

Ураховуючи комунікативний підхід та ситуативність навчальної діяльності як основні критерії формування іншомовної комунікативної компетенції, Н. Кочубей поділяє інтерактивні методи навчання на ситуативні та неситуативні. До неситуативних інтерактивних методів вона зараховує такі методи, як діалог, опитування, взаємоопитування та мовний портфель учня. Ситуативні інтерактивні методи дослідниця представляє двома групами методів: ігрові та неігрові. Неігрові методи включають аналіз ситуацій, аукціон ідей, різного плану диспути, дебати, форуми, дискусії, „мозковий штурм”. Серед ігрових ситуативних інтерактивних методів виділяє імітаційні (рольові та ділові ігри) та неімітаційні (моделювальні ігри, проектні ігри, тренінги, обмін знаннями) (Кочубей, 2010).

Використання рольових ігор, у яких суб'єкти навчання спілкуються в парах або в групах, не лише дозволяє зробити заняття більш різноманітним, а й дає можливість їм проявити мовленнєву самостійність, реалізувати комунікативні вміння та мовленнєві навички. Вони можуть допомагати один одному, успішно коригувати висловлення своїх співрозмовників, навіть якщо викладач не дає такого завдання. Учасники рольових ігор можуть виконувати різноманітні ролі, при цьому їхнім завданням є вирішення проблемної ситуації. Саме серії проблемних завдань відкривають можливості використання іноземної мови для повсякденного спілкування, а також для вирішення професійних завдань.

Забезпечуючи формування відповідних видів мовленнєвої діяльності, вони допомагають реалізувати основну функцію вивчення іноземної мови у ЗВО – формування в суб'єктів навчання професійної комунікативної компетентності. Створюючи проблемні ситуації, викладач повинен стежити, щоб завдання відповідали рівню наявних знань та інтелектуальних можливостей суб'єктів навчання, не були стереотипними, відображали реальні ситуації професійної діяльності, подавали проблему під несподіваним кутом зору, а також були пов'язані з темою заняття, текстом, який вони читали, граматику, яку вони опрацьовували. Виконуючи такі завдання, суб'єкти навчання можуть практично осмислити інформацію, подану в тексті, активізувати лексичний та граматичний матеріали.

Залежно від способу організації колективної навчально-пізнавальної діяльності, на нашу думку, доцільно поділити інтерактивні методи

навчання іноземних мов на:

- групові (фронтальні), які передбачають навчання викладачем групи студентів. Усі студенти в кожен момент часу працюють разом чи індивідуально над одним завданням із наступним контролем результатів;
- колективно-кооперативні, які передбачають організацію навчання в малих групах, об'єднаних спільною навчальною метою, наприклад, метод співпраці в малих групах. За такої організації навчання викладач керує роботою кожного студента опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність групи. Таке навчання відкриває для суб'єктів навчання можливості співпраці зі своїми однолітками, дозволяє реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню високих результатів засвоєння знань та формування вмій.

Залежно від способів стимулювання й мотивації учіння інтерактивні методи навчання іноземних мов можна поділити на ситуативно-тематичні, дискусійні та дослідницькі.

Ситуативно-тематичні інтерактивні методи навчання іноземних мов передбачають наявність спеціально створених комунікативних ситуацій, що моделюють реальність (зокрема і на комп'ютері), у якій суб'єкти навчання є активними учасниками.

До дискусійних інтерактивних методів навчання іноземних мов можна віднести такі, як диспути, дебати, форуми, „мозковий штурм”. Не менш цікавим і корисним видом діяльності під час вивчення іноземної мови є створення дискусій, тематика яких може бути різноманітною. Доцільно створювати професійно зорієнтовані дискусії, прив'язуючи їх до майбутньої спеціальності суб'єктів навчання та застосовуючи відповідну спеціалізовану лексику. За основу таких обговорень можна брати інформацію з прочитаних текстів та статей професійного напрямку. Під час такого виду роботи викладач повинен узяти на себе роль організатора спілкування, формулювати питання, звертати увагу на оригінальні думки учасників, суперечливі питання, допомогти в розв'язанні напружених моментів, що виникають під час дискусії. Приводом для створення дискусії може стати питання, поставлене після опрацювання тексту професійної спрямованості: Чи згодні ви як майбутній фахівець з основними висновками статті? Обґрунтуйте свою думку.

Серед дослідницьких інтерактивних методів навчання іноземних мов можна виділити метод проєктів, а з появою мережі Інтернет – телекомунікаційні проєкти. Слово *проєкт* запозичене з латинської мови й походить від слова *proectus*, яке буквально означає ‘кинутий уперед’. У сучасному розумінні проєкт – це намір, який буде здійснено в майбутньому. Педагогічна технологія – це сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних методів, творчих за своєю сутністю. У проєктній роботі здобувачів вищої освіти залучають у створену викладачем пошукову навчально-пізнавальну діяльність. Використання проєктних технологій робить можливим формування та розвиток пошуково-дослідницьких, комунікативних, технологічних, інформаційних

компетенцій, формує креативність, стимулює інтелектуальну активність, розвиває комунікативні вміння, допомагає формувати міжпредметні зв'язки, вчить використовувати інформаційно-телекомунікаційні технології при вивченні іноземної мови, допомагає оволодіти навичками роботи в групі, формує соціальну мобільність. Крім того, усе це підвищує мотивацію суб'єктів, оскільки в цьому випадку вивчення мови стає не метою, а засобом створення кінцевого продукту діяльності. Навіть найслабші суб'єкти навчання можуть проявити себе тут повною мірою, виконуючи посильні для них завдання, і в результаті кожен з них робить свій внесок у створення проекту.

Отже, сутність інтерактивного навчання полягає у взаємонавчанні, груповій формі організації освітнього процесу з реалізацією активних групових методів навчання для вирішення дидактичних завдань. Викладач при цьому виконує функції помічника в роботі, консультанта, організатора, стає одним із джерел інформації. Здобувач вищої освіти і викладач під час освітнього процесу є рівноправними суб'єктами: виключено домінування будь-якого учасника, його поглядів над іншими. У результаті такого навчання студенти вчаться критично мислити, розв'язувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, приймати продумані рішення, брати участь у дискусії, спілкуватись з іншими людьми. Організації процесу багатосторонньої комунікації сприяє використання відповідних інтерактивних методів навчання, що спрямовані на розвиток творчих здібностей, орієнтують на діяльність, яка стимулює активність та винахідливість. До них можна віднести такі: мозковий штурм, метод проектів, рольові та ділові ігри, дискусії, дебати, круглі столи, методи типу „мереживна пилка”, „обери позицію”, „шкала думок” та ін. Відзначимо, що використання інтерактивних форм навчання під час вивчення іноземних мов у ЗВО буде ефективним, якщо зміст освітнього процесу перегукуватиметься з майбутньою професійною діяльністю суб'єктів навчання. При цьому викладач повинен зважати на рівень володіння ними мовою, рівень сформованості комунікативних навичок. Потрібно слідкувати, щоб теоретичні знання в процесі активного навчання ставали усвідомленими, щоб суб'єкт навчання розвивав і вдосконалював не лише знання з мови, а і міг пов'язувати їх з майбутньою професійною діяльністю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, збільшення інтересу до вивчення предмета, зробити навчання цікавим, посилити бажання учитися – головні завдання сучасного закладу вищої освіти. На нашу думку, сприяти вирішенню поставлених перед освітою завдань мають інтерактивні технології навчання в поєднанні з традиційними, оскільки таке поєднання значно підвищує та оптимізує активність і продуктивність суб'єктів навчання в процесі вивчення іноземної мови. Тому актуальним є подальший пошук нових тенденцій і застосування в процесі навчання іноземної мови. Зокрема, інтерактивні технології навчання при вивченні іноземних мов потребують від усіх

учасників освітнього процесу розвитку комунікаційних умінь, навичок роботи в парах і групах, умінь аргументувати й дискутувати тощо. Інтерактивне навчання спілкування іноземною мовою створює сукупний ефект, який виявляється в тому, що на фоні програмного засвоєння знань формуються:

- уміння співпрацювати, розширювати пізнавальні можливості суб'єктів навчання, зокрема в здобуванні, аналізі й застосуванні інформації з різних джерел;

- комунікативна компетентність, можливість перенесення отриманих знань, умінь, навичок та способів діяльності в різні сфери життя;

- толерантність, яка характеризується сприйняттям інших людей і забезпечує повноту та адекватність спілкування в різних ситуаціях.

Інтерактивні технології навчання іноземних мов є перспективними технологіями, оскільки визначають діалог як провідну форму навчально-пізнавальної інтерактивної взаємодії з оперативним зворотним зв'язком і передбачають урахування основних методичних принципів навчання іноземних мов комунікативності та ситуативно-тематичної організації навчання.

Література та джерела

- Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. К., 176 с.
- Гончаров, С. М. (2007). *Форми, методи і організація навчального процесу в кредитно-модульній системі: навч.-метод. посіб.* Рівне, 184 с.
- Коваль, Т. І., Сисоєва, С. О. & Сущенко, Л. П. (2009). *Підготовка викладачів вищої школи: інформаційні технології у педагогічній діяльності: навч.-метод. посіб.* К., 280 с.
- Кочубей, Н. (2010). Характеристика інтерактивного навчання англійського діалогічного мовлення молодших школярів. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр.*, 42, 133 – 139.
- Наволокова, Н. П. (2011). *Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій*. Х., 176 с.
- Нісімчук, А. С., Падалка, О. С. & Шпак, О. Т. (2000). *Сучасні педагогічні технології*. К., 368 с.
- Пометун, О. & Пироженко, Л. (2004). *Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: теорія, досвід: метод. посіб.* К., 192 с.
- Сисоєва, С. О. (2011). *Інтерактивні технології навчання дорослих: навч.-метод. посіб.* К., 320 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2019 р.

Прийнято до друку 22.04.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонян Ірина Михайлівна – старший викладач кафедри іноземних мов Національної академії Національної гвардії України.

Бехта Іван Антонович – доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Волошинова Марина Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Доброльожа Галина Миронівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Дружук Ірина Михайлівна – аспірантка кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Лещинська Ольга Олексіївна – доктор філологічних наук, професор кафедри білоруської мови Гомельського державного університету імені Франциска Скорини.

Мельник Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій Одеського національного політехнічного університету.

Найрулін Анатолій Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Плечко Антоніна Андріївна – старший викладач кафедри іноземних мов Житомирського національного агроєкологічного університету.

Попович Наталія Григорівна – старший викладач кафедри іноземних мов Національної академії Національної гвардії України.

Сікорська Вікторія Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій Одеського національного політехнічного університету.

Юсікова Олена Віталіївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (40)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Волошинова М. О.
Коректор – Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 30.04.2019 р. Підп. до друку 31.05.2019 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 7,8. Наклад 200 прим.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. Т/ф: (06461) 2-26-70.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.